

Нитання німецької історії
Вопросы германской истории
Fragen zur deutschen Geschichte
Questions of German history

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Витання німецької історії

Збірник наукових праць

Дніпропетровськ
Видавництво ДНУ
2013

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ УКРАИНЫ
ДНЕПРОПЕТРОВСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
им. ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Вопросы германской истории

Сборник научных трудов

Днепропетровск
Издательство ДНУ
2013

MINISTERIUM FÜR BILDUNG UND WISSENSCHAFT DER UKRAINE
NATIONALE OLES GONCAR-UNIVERSITÄT
DNEPROPETROVSK

Fragen zur deutschen Geschichte

Sammelband wissenschaftlicher Werke

Dnepropetrovsk
Verlag DNU
2013

DEPARTMENT OF SCIENCE AND EDUCATION OF UKRAINE
OLES GONCHAR DNEPROPETROVSK NATIONAL UNIVERSITY

Questions of German history

Historical researches

Dnepropetrovsk
Printed House DNU
2013

УДК 943
ББК 63.3 (4Г)
В 74

Питання німецької історії [Текст] : зб. наук. пр. / відп. ред.
В 74 С. Й. Бобилєва. – Д. : Вид-во ДНУ, 2013. – 324 с.

ISBN 978-966-551-322-3

Уміщено результати досліджень історії етнічних німців і менонітів України та Росії. Окремий блок матеріалів стосується питання загальної історії та міжнародних відносин.

Для науковців, викладачів, студентів, а також усіх, хто цікавиться окресленими аспектами.

Вопросы германской истории [Текст] : сб. научн. тр. / отв.
В 74 ред. С. И. Бобылева. – Д. : Изд-во ДНУ, 2013. – 324 с.

Помещены результаты исследования истории этнических немцев Украины и России. Отдельный блок материалов касается вопросов всеобщей истории и международных отношений.

Для ученых, студентов, преподавателей, а также всех, кто интересуется данными аспектами.

*Друкується за рішенням вченої ради
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
протокол № 3 від 28.11.2012 р.*

Редакційна колегія:

д-р **А. Айсфельд** (Німеччина); канд. іст. наук, проф. **С. Й. Бобилєва** (відп. ред.); д-р іст. наук, доц. **Н. В. Венгер**; проф. **В. Деннингхаус** (Німеччина); д-р іст. наук, проф. **В. В. Іваненко**, д-р іст. наук, проф. **В. М. Калашников**; проф. **Н. Катцер** (Німеччина); д-р іст. наук, проф. **В. А. Космач** (Білорусь); д-р іст. наук, проф. **К. А. Марков**; канд. іст. наук. **О. Є. Ходченко** (відп. секретар); д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко**; проф. **Д. Стейплз** (США); д-р іст. наук, проф. **С. С. Троян**; д-р іст. наук, проф. **Б. М. Туполєв** (Росія); д-р іст. наук, проф. **В. І. Яровий**.

*Реєстраційне свідоцтво наукового збірника
№ 15707-4179Р. Серія КВ від 13.07.2009 р.*

ISBN 978-966-551-322-3

© Дніпропетровський національний
університет ім. Олеся Гончара, 2013

© Видавництво ДНУ, оформлення, 2013

УДК 94(477):286.12–054.62»1803/1943»

С. Й. Бобылева

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ОТ ОСНОВАНИЯ ДО ГИБЕЛИ: МЕННОНИТСКАЯ КОЛОНИЯ БАБУРКА

Викладено коротку історію менонітської колонії Бабурка (Burwalde) з моменту її заснування до 1943 р. Йдеться мова про політичні, соціальні та економічні трансформації й потрясіння, що випали на долю жителів цього поселення.

Ключові слова: меноніти, громада, господарський розвиток, більшовики, махновці, неп, школа, війна.

Изложена краткая история меннонитской колонии Бабурка (Burwalde) с момента ее основания до 1943 г. Речь идет о политических, социальных и экономических трансформациях и потрясениях, выпавших на долю жителей этого поселения.

Ключевые слова: меннониты, община, хозяйственное развитие, большевики, махновцы, нэп, школа, война.

The article provides a brief history of Mennonite colony Baburka (Burwalde) from its foundation till 1943. It is political, social and economic changes and upheavals endured by the people of this village are investigated.

Keywords: Mennonites, community, economic development, the Bolsheviks, Makhno, the NEP, the school, the war.

Im Beitrag wird kurz die Geschichte der mennonitischen Kolonie Baburka (Burwalde) von deren Gründung bis 1943 geschildert. Die Rede ist von politischen, sozialen und ökonomischen Transformationen und Erschütterungen, welchen den Einwohnern dieser Siedlung zuteilwurden.

Schlüsselbegriffe: Mennoniten, Gemeinde, wirtschaftliche Entwicklung, Bol'sheviki, Machnovcy, NÖP, Schule, Krieg.

Село Долинського сільського совета Запорозького району Запорозької області. Розположене в 1 км від районного центра. Село складається з одинадцяти вулиць: Цветочная, Украинская, Молодёжная, Новая, Подгорная, Заречная, Хортицкая, Городская, Котляревского, Дружная. Головна вулиця села називається Садовою. Вона зберегла свої первонаочальні параметри. Її ширина складає приблизно 50 м.

Село было основано в 1803 г. (по другим данным – в 1802) и являлось одним из первых Хортицких меннонитских поселений. Своё название получило, вероятно, в честь поселения Бурвальде в Пруссии. Кроме того, существует предание, что ранее на месте первых колонистов жил казак Бабур, в честь которого и было названо поселение. Не исключено, что подобная версия имеет политический подтекст и служит целью подтвердить версию о более ранней заселенности территорий, предоставленных российским правительством немецким колонистам.

Итак, 17 семей колонистов из различных Хортицких колоний основали поселение вдоль северного берега одного из рукавов р. Днепр, который называется Средняя Хортица.

Архивные документы свидетельствуют, что каждая из этих семей получила по 65 дес. земли. Поскольку месторасположение колонии было неудачным, то правительство в качестве компенсации предоставило ещё 325 дес. земли и 1 040 руб.

Одноклассная школа была построена в 1803 г. практически одновременно с основанием колонии. В 1864 г. (по другим данным – в 1862) было возведено на возвышенности каменное здание молитвенного дома, который располагался напротив Нижней Хортицы. Что касается дальнейшей судьбы этих каменных построек, то респонденты утверждают следующее. Церковь была закрыта в начале 30-х гг., а её помещение превращено в курятник. Осенью 1943 г. отступающие войска вермахта разобрали постройку и кирпичом выложили дорогу: непролазная грязь мешала спешному отступлению и эвакуации. Та же судьба постигла и здание школы.

Меннонитская община в Бурвальде принадлежала к Хортицкой меннонитской фламандской церкви. Сложные социально-экономические процессы середины XIX ст. имели одним из своих результатов раскол среди членов общины. В 1876 г. в Бурвальде появились приверженцы братских меннонитов. Первыми были Иоганн Гильдебрант, его жена и мать. В его доме проводились молитвенные собрания. Сюда приезжали отдельные колонисты из Розенгарта, Кронсталя. Позднее, после смерти И. Гильдебранта, братские меннониты стали проводить свои богослужения в Кронстале. В 1902–1905 гг. старшиной был Иоганн Гиберт.

Что же касается вопросов хозяйственного развития колонии, то в ней, как и в других поселениях, к 70-м гг. XIX ст. появилась имущественная дифференциация. Однако острых социальных конфликтов на этой почве в тот период, подтвержденных архивными документами, нами не обнаружено.

Динамика хозяйственного развития колонии сложна и иногда труднообъяснима. Так, архив даёт следующие цифры: в 1908 г. в Бурвальде насчитывалось 80 дворов и 471 житель (236 мужчин и 235 женщин). Земли, по данным на 1911 г., было общей площадью 2 448 дес., из них: 2 087 дес. удобной и 361 дес. неудобной земли.

В 1914 г. количество дворов сократилось и составило 75. Зато число жителей возросло до 514 человек. Сократилась общая площадь земли. Тогда она составляла 2 083 дес. (в среднем на один двор приходилось по 27 дес.). В то же время такая усредненность мало о чём говорит. В колонии наблюдались явные признаки социальной дифференциации, ибо в то время здесь насчитывалось 35 безземельных хозяйств. Их наличие свидетельствует о том, что часть меннонитов была занята в ремесленном и фабричном производстве как в самой Бабурке, так и в близлежащих меннонитских колониях.

В Бурвальде (так до 1914 г. именовалась Бабурка) располагался кирпичный завод, хозяином которого являлся Классен. Первые упоминания о нем встречаются в 1895 г. Это предприятие производило 150 тыс. шт. кирпича в год. Располагалась здесь и фабрика по производству уксуса и сока. Тогда же, в 1895 г., встречается информация о мануфактурной лавке И. Я. Тиссена. Очевидно, это было большое торговое заведение, ибо его годовой оборот превышал 11 тыс. руб.

Эти цифры остались практически неизменными и в 1917 г.: хозяйств – 75, жителей – 514 человек. Затем наступил период безвременья: революция 1917 г. (в период которой, по данным К. Штумппа, в селе погибли 7 человек) и создание большевистских Советов; австро-немецкая оккупация; войска Деникина в районе Хортицких колоний, борьба большевиков с деникинцами, не обошедшая стороной районы немецких и меннонитских поселений; беспредел махновских банд (были убиты 11 мужчин); действия большевистских ревкомов, комбедов, реализация планов продразверсток... Всё это влекло за собой реквизиции лошадей, скота, ограбление хозяйств, постоянные воинские части. К этим бедам добавились эпидемия тифа, голод и разрушения; земельные переделы 1919–1921 гг.

Вследствие этого в 1923 г. ситуация в Бабурке переменилась. Теперь в ней проживали 478 человек. Были хозяйства, которые не имели ни лошадей, ни коров. Архив даёт обобщённые показатели по трём колониям: Бабурке, Капустянке и Нижней Хортице. Нижнехортицкий сельсовет, к которому в этом году принадлежала Бабурка, привел данные о том, что в селе насчитывалось 74 двора (72 немецких и 2 украинских), а численность населения составляла 470 чело-

век. Относительно количества населения встречаются разночтения. По одним сведениям, в начале 1923 г. здесь проживало 478 человек, по другим – 485 (из них 470 немцев и 15 украинцев).

Возникавшие в меннонитских селениях комнезамы не играли существенной роли в деле восстановления разрушенного хозяйства. Тем более, что в Бабурке на 1923 г. был зарегистрирован лишь один член КНС.

Столкнувшись с политикой новой власти, меннониты рискнули вновь обратиться к практике переселения, теперь уже за океан. В 1923 г. в трёх колониях (Нижней Хортице, Капустянке, Бабурке) на это решилось 322 хозяйства (1 860 человек). Что они собой представляли? Прежде всего следует отметить, что подавляющая их часть была представлена бедняцко-средняцкими хозяйствами (171 бедняцкое и 113 средняцких). Зажиточных хозяев было лишь 38. Кроме того, следует учесть и наличие 154 безлошадных хозяйств. Другими словами, выезжать собирались отнюдь не «классово чуждые элементы», как об этом заявляли власти. Понимая, что такой отток из сельского хозяйства квалифицированной рабочей силы является потерей не только в экономическом, но и в политическом плане, власть сделала всё от нее зависящее, чтобы не допустить столь массовой эмиграции. Выехать смогли немногие.

Тем не менее власти продолжили политику выдавливания единоличника. Делалось это путем использования налогового пресса. Каждый из хозяев получал так называемый окладный лист, в котором были проставлены суммы и размеры единого сельскохозяйственного налога. При этом не учитывали реально полученные результаты, а исходили из максимально возможного. Некоторые хозяева пытались опротестовать размеры требуемых налогов, другие, понимая бесперспективность подобных шагов, пытались выполнить невыполнимое. Возможно, к этому их подталкивала традиция законопослушания. Примером подобного может служить история с П. А. Шмидтом. Налог, причитающийся с него, составлял 12 руб. 97 коп. Им было внесено 3 руб. 95 коп. Оставалось внести 9 руб. 04 коп., но платить было нечем. И тогда Хортицкий райисполком, приняв во внимание справку сельсовета Бабурки о том, что окладной лист П. А. Шмидтом не был обжалован, оштрафовал его на 25 руб. как злостного неплательщика. Поскольку этой суммы у П. А. Шмидта тем более не было, описали его имущество и в качестве компенсации изъяли сепаратор. И это сделали с семьёй из 4-х человек (муж – 37 лет, жена – 33 года, дочь – 3 года, сын – 1 год). Из списка недоимщиков в Бабур-

ке, в котором значилось 12 человек, лишь трое смогли уплатить долг. У остальных описали имущество и забрали лошадь, теленка, вещи. На календаре был 1924 г.

Нэп породил у населения надежду на восстановление хозяйства, но слишком велик был груз прежних разрушений, да и политика государства, местных органов власти, её перспективные планы не совпадали с желаниями меннонитов. «Частное» и «обобщественное» являлись прямо противоположными принципами. Усиливалась социальная дифференциация на селе. Положение не спасло развитие кооперативного движения. В Бабурке членами кооператива, оборот которого превышал 10 тыс. руб, уже в 1923 г. были 85 человек.

«Совершенствования» системы налогообложения первых лет Советской власти, когда проводилась политика «удушения» самостоятельных хозяйств, привели к существенному увеличению числа дворов в Бабурке. В 1925 г. их насчитывалось уже 77 (по другим данным – 103), при увеличении общей численности населения до 514 человек (285 муж. и 229 жен.). В тот период в селе были: одна ветряная мельница, кузница, 70 колодцев, начальная школа. Бабурка считалась тогда одним из наиболее крупных «кустарных центров» Хортицких колоний.

Динамика изменения состояния хозяйств в колонии выглядит следующим образом: 1926 г. – 97 хозяйств (без скота – 49); 1928 г. – 103 хозяйства (по другим данным – 95 дворов); 1929 г. – 152 хозяйства (27 – зажиточных, 46 – середняцких, 79 – бедняцких). Цифровые колебания имеют разные причины. Одной из них стало раскулачивание.

Статистика свидетельствует, что, по данным на 1927 г., в Бабурке было 40 так называемых экспертных хозяйств. И при общей численности избирателей в 179 человек (жителей села – 530 человек) лишенных избирательных прав было 69 (членов их семей – 38 человек), т. е. 107 человек (1/5 всего населения) считались властями фактически антисоциальными элементами. По данным К. Штумппа, из Бабурки в 20–30-е гг. было выслано 85 человек (мужчин – 50, женщин – 27, детей – 8), по другим данным – 47 человек.

В 1929 г. в Бабурке было создано коллективное хозяйство «Шнитер». В 1930 г. в нем насчитывалось 94 двора (449 человек), 873,42 дес. земли, 117 лошадей, 68 коров, 9 молотилок, 11 сеялок, 17 плугов, 22 буккера. Но классовая борьба ещё не была закончена. Часть единоличников, спасаясь от грабительских налогов, а они для зажиточных были в 10 раз выше, чем у середняков, вступала в колхо-

зы. Последовала реорганизация последних с исключением и высылкой раскулаченных. Причем раскулачиванию подвергались даже те, кто не попадал под категорию кулака. Так, житель Бабурки Абрам Корнеевич Шапанский, имевший семью из 8 человек, 24 дес. земли, 6 лошадей, 5 коров, двух наёмных рабочих и обложенный налогом в 586 руб. 95 коп., до революции вообще не имевший земли, а арендовавший её в размере 12–14 дес., был раскулачен в 1930 г. Другими словами, это был человек, сумевший воспользоваться условиями нэпа и встать на ноги.

Более того, раскулачивали бедняков, несогласных с проводимой политикой, т. е. речь шла уже не об экономических, а о политических причинах высылки.

Бабурских и хортицких раскулаченных выслали в район Канцеровки на неудобья с размером земельного участка в 25 га для всех.

Начавшаяся коллективизация привела к политике и практике арестов, высылке кулачества. В Бабурке жители не только не поддерживали правительственную политику, но, напротив, выступали в защиту высланных. Ознакомление с собственностью 11 кулацких хозяйств порождает больше вопросов, чем ответов. Общее количество земли, находившееся у них в пользовании, составляло 62 дес. У них отобрали 12 лошадей, 6 коров. Единственным, действительно ценным имуществом, была в этих хозяйствах сельскохозяйственная техника, оцененная в 1 210 руб.

Что же касается информации, полученной от респондентов, то ее предоставили следующие жители села: Иван Гаврилович Пономаренко, 1930 г. рождения, Иван Трофимович Тройно, 1927 г. рождения, Лидия Ивановна Масюра, 1934 г. рождения, Федор Онуфриевич Комисаренко, 1930 г. рождения.

По их рассказам, в селе было много немцев (по данным К. Штумппа, в 1941 г. жителей насчитывалось всего 638 человек, меннонитов среди них – 320 человек). Многие украинцы приехали в село в начале 30-х гг. Их привлекало то, что село было богатым, рядом находились железнодорожная станция и город, что позволяло продавать какую-то часть сельскохозяйственной продукции на рынке и таким образом пополнять скромный семейный бюджет.

Однако всем им пришлось пережить голод 30-х гг. К счастью, никто из жителей Бабурки не умер в этот период голодной смертью*.

* Официальная статистика и документы команды К. Штумппа не дают информацию о смертности тех лет от голода. В то же время ряд респондентов утверждает, что их родственники умерли голодной смертью.

Однако голод был, и об этом лучше всего говорят данные оплаты трудодней тех лет. В Бабурке они выглядят следующим образом:

Год	Зерно в кг	Картофель в кг	Руб.	Год	Зерно в кг	Картофель в кг	Руб.
1932	Нет	Нет	Нет	1936	2,5	Нет	0,9
1933	5	Нет	0,12	1937	2	Нет	1,9
1934	0,4	Нет	0,23	1938	2,6	Нет	4
1935	1,2	Нет	0,38	1939	1,9	Нет	4,8
				1940	2Д	0,2	3,4

Избежать голодной смерти в такой ситуации жителям помогло личное хозяйство и близость города. Да ещё, пожалуй, невероятное напряжение всех физических и моральных сил.

Бывали случаи межнациональных браков (10 семей: 1 мужчина и 9 женщин. Детей в этих семьях было 27). Так, Мария Афанасьевна Сидельникова, 1891 г. рождения, с семи лет отданная в услужение в семью местного кузнеца Грунау нянчить детей, вышла замуж за их сына, Абрама Абрамовича Грунау. В семье до замужества к ней хорошо относились, учили готовить, хозяйничать. Семья Сидельниковых была против брака дочери с Грунау (главный аргумент – другая вера), но брак всё же состоялся. Молодые уехали жить во Владимировку, но позже вернулись в Бабурку. Здесь в 1934 г. Абрам Грунау умер от голода, а Мария дожила до 1937 г. и ныне покоится на местном кладбище.

В 1922 г. в Бабурке была немецкая 7-классная школа, но с 1923 по 1937 гг. здесь функционировала 4-классная немецкая школа. В 1937 г. она стала украинской. Но в 1938 г. в селе опять восстановили неполную среднюю школу (7-летку), переведя преподавание в ней на русский язык. Немецкий язык изучался с 5-го класса 2 часа в неделю.

По этому случаю в селе прошло собрание и его решением (соблюдалась видимость демократического выбора) в школе был введён русский язык. Дети сидели вместе, дружили. Все, в соответствующем возрасте, были пионерами. Респонденты утверждают, что до войны в школе не разбирались, кто – украинец, а кто – немец.

Ощущался острый дефицит необходимых учебников. Из учителей помнят Марту Фоминичну и директора школы, преподавателя

старших классов Киля. В годы оккупации он руководил школой, носил необычную форму (жёлтого цвета) и фуражку военного образца с кокардой. Такой была форма учительских курсов, организованных оккупационными властями в 1943 г. в Киеве. Очевидно, Киль проходил там переподготовку.

Председателями сельсоветов до войны были Янцен, Киль и др., а перед войной – украинец. Фамилию его не помнят.

В 1937 г. в селе проходили большие аресты: приезжал «чёрный воронок» и людей забирали. 34 немецкие семьи остались без отцов (49,3 %). Семьи арестованных не трогали. Односельчане их не сторонились. Дети арестованных продолжали ходить в школу. Забирали как немцев, так и украинцев. Арестов было много. Но вспомнить нашим собеседникам удалось только две фамилии: украинца Гальченко и немца (меннонита) Янцена.

При всей тяжести и трагизме того периода, нельзя забывать и о том, что жизнь с середины 30-х гг. постепенно налаживалась. Село электрифицировали. До 1935 г. в Бабурке был хор. Скорее всего, речь идёт о церковном хоре, поскольку молитвенный дом здесь был закрыт в начале 30-х гг. Построили клуб, где выступал оркестр. Колхозом были куплены 15 струнных инструментов (в войну венгерские солдаты их забрали). Имелась библиотека с книжным фондом более 100 экз., с литературой, в основном, на русском и украинском языках. Работала сельская лавка.

С началом войны небольшая часть жителей (по данным К. Штумппа – 12 человек) была вместе со скотом и техникой эвакуирована на Восток. Основная масса населения оставалась на своих местах.

Респонденты не помнят карательных действий военной администрации. Хотя встречалась информация с чьих-то слов о расстреле за селом матери и дочери, обвинённых в связях с партизанами. Украинцам было приказано покинуть Бабурку. В селе оставались единицы. Исход украинского населения, в основном, произошёл в 1942 г. Бургомистром в селе был [Гренер?]. Местные немцы служили в полиции, но вели себя лучше, чем украинские полицейские. Например, Яков Глушак так издевался над гражданским населением, что военная немецкая администрация вынуждена была его наказать.

Вспоминают местного немца, служившего в полиции, который спасал украинское население. Помнят лишь его имя и отчество – Вильямин Робертович. Фамилия забылась. Один из респондентов, Фе-

дор Онуфриевич Комисаренко, рассказывал, что в период оккупации он поранил руку. Лечил его немец-врач. Рана быстро зажила.

После боёв летом 1941 г. в окопах за селом осталось много оружия и дети (немцы и украинцы), собрав его, устроили стрельбу возле кладбища, которое тогда, естественно, располагалось за селом. Была повреждена часть меннонитских каменных надгробий (следы этой стрельбы видны и сегодня по отметинам на камне). Немцы и венгры (их части тоже стояли в селе) задержали малолетних «разбойников». Заводилами у них были подросток-немец по фамилии Шапанский и один из наших респондентов (Пономаренко). В комендатуре детвору высекли, но отпустили домой. Пономаренко утверждает, что от расстрела участников этой проделки спасло присутствие в компании немецких детей.

Респонденты отмечают, что отношения местных немцев с украинским населением в период оккупации изменились. Хотя и немецкое население работало в поле, с них не брали налоги в виде продуктов, как это делали по отношению к украинцам. Общаться местные жители между собой могли только на немецком языке. Осенью 1943 г. всё немецкое население выехало вместе с отступающими частями вермахта.

Ныне в селе хорошо сохранилась часть старого меннонитского кладбища. Есть надгробные плиты с чётко обозначенными именами похороненных. Сохранилась небольшая часть старых довоенных домов, построенных жившими здесь немцами, здание конторы колхоза, в котором сейчас находятся почта и магазин. Ныне это самое старое строение Бабурки – глинобитное помещение, у которого сохранились фрагменты деревянных резных обрамлений окон, старые ставни.

Сегодня в Бабурке 178 дворов и здесь проживает 360 человек. Особенности архитектурного, планировочного характера при анализе сохранившихся меннонитских домостроений не обнаружено.

ВОСПОМИНАНИЯ СТАРОЖИЛОВ

Тройно Иван Трофимович

Я родился в 1927 г. в Томаковском районе Днепропетровской области. Жили мы там очень бедно, света не было, хлеба невозможно было нигде достать. А здесь и остановка рядом, и базар близко, зна-

чит можно что-то привезти, продать, купить. В общем, место удачное было.

Отец устроился на местную водокачку, мама пошла работать в колхоз птичницей.

А я пошел в школу-семилетку. В ней вместе все учились – и немцы, и украинцы. Я два года за одной партой сидел с пацаном из немцев. Учителя были и наши, и немцы. У одного, кажется, была фамилия Киль. Он в старших классах преподавал. В пионеры принимали всех детей.

1937 г., когда мы сюда переехали, тяжелым был. Начались аресты. Нашу семью не тронули, а вот здесь через дорогу жил Гальченко, так его «черный ворон» ночью забрал. Дети его по-прежнему ходили в школу, мы их не сторонились. Из немцев, если не ошибаюсь, Янцена арестовали. Других не помню.

Среди немцев больших друзей у меня не было, но в школе, конечно, общались, в кино вместе ходили. Как-то в то время и не делили, где наши, где немцы. Разговаривали мы с ними на украинском языке, потом школу перевели на русский язык. Работала она и во время войны. Отношения в это время изменились. Наши немцы стали по-своему разговаривать. Что до работы, то в колхозе во время войны работали и мы, и они. Но только мы должны были сдавать молоко, яйца, а им новая власть продукты давала. Вообще режим был строгий.

В полиции служили украинцы. Фамилий их, к сожалению, не помню. Но был среди полицаев и один из немцев – Вильямин Робертович, фамилию его тоже не помню. Но люди говорили, что он спасал много наших от угона в Германию.

В 1943 г., когда отступали фашисты, с ними уходили и наши немцы. Они побросали дома, позакрывали их и почти всё в них оставили, но этого я не видел, потому что наша семья выехала отсюда в 1942 г., а вернулись мы уже после освобождения в 1943 г. По возвращении наша семья поселилась в немецком доме, официально оформили документы на дом в сельсовете, я за это 1000 руб. заплатил.

Из бывших поселян-немцев приезжала одна женщина.

Комисаренко Федор Ануфриевич

Родился я в 1930 г., но не здесь, а в селе Дердыки Томаковского района Днепропетровской области. Родители сюда переехали, чтобы быть поближе к городу, хату выменяли за корову и землю у немцев. Колхоз был здесь перед войной, носил имя Суворова. В 1933 г. пред-

седателем колхоза работал Паткаев (за фамилию не ручаюсь, так как давно это было).

Вначале коллективное хозяйство носило имя Шмидта (конец 20-х гг.), а потом ему дали новое название. В это время и школу сделали русской. До того были немецкая и русская школы. Директором школы, где я учился, был Киль, потом он пропал неизвестно куда, а после войны приезжал. Из учителей помню учительницу-немку Марту Фоминичну, фамилию ее запомнил. Из учеников одну фамилию вспомнил, в нашем классе училась девочка Гармс. Позже их семья куда-то уехала.

Председателем сельсовета тоже был человек по фамилии Киль.

Семье нашей жилось трудно. Отец умер от голода, а мать работала в колхозе на полевых работах.

С началом оккупации, в 1941 г., в село вначале вошли мадьярские части. Нам приказали убираться из хаты, попросту выгнали из дому.

Бургомистром во время войны в селе был Дренат (?). Что он за человек, я не могу сказать. А вообще местные немцы-полицаи относились к нам, можно сказать, нормально. Немцы в селе не зверствовали, хотя, наверное, и повода не было. Слышал, правда, что за селом в посадке были расстреляны мать и дочь за связь с партизанами. В войну мы играли с немецкими детьми. Меня случайно ранили. Мама обратилась к немецкому врачу, чтобы он осмотрел рану. Он не отказался, смазал рану какой-то черной мазью и рука быстро зажила. Наши немцы проживали в селе до осени 1943 г. Потом они уехали, а наша семья после войны переехала в Томаковку.

Мисюра Лидия Ивановна

Я родилась в 1934 г. во Владимировке Запорожской области, а воспитывалась здесь у бабушки. В школу ходила только в первый класс, хотя в селе была школа-семилетка. К сожалению, фамилии учителей не помню, но учили нас на украинском языке.

Бабушка моя родом из Запорожья, звали ее Мария Афанасьевна, девичья фамилия Сидельникова, она родилась в 1891 г.

Нанялась она на службу в семью к немцам. Работала она в их семье с 7 лет – мама ее отдала детей нянчить. Замуж вышла за сына хозяина. Как до замужества дошло дело, мама ее была против. Она говорила: «У нас одна вера, у них – другая». Но молодые любили друг друга и поженились. Ее мужа звали Абрам Абрамович. Жили они тут в глиняной хате. Говорят, что были богатыми, землю имели, мастерскую, кузню свою, рабочих. Больше я ничего не знаю.

ДОКУМЕНТЫ

№ 1 Сведения

на членов Бабурского сельсовета, Хортицкого района
Запорожского округа и членов ревизионной комиссии.

Составлены 13 марта 1926 г.

Фамилия имя и отчество	Чл. К.Н.С.	Чл. К.О.В'а	бедняк	середняк	зажиточный	служащий	рабочий	Примечание
В с. Бабурка								
Каздорф Генрих Иванович	-	-	-	да	-	-	-	Председатель
Вибе Иван Ивананович	-	-	да	-	-	-	-	Секретарь
Эпш Исаак Давидович	-	-	-	да	-	-	-	Чл. совета
Лоташ Иван Федорович	-	-	да	-	-	-	-	тоже
Редекон Мария Гергардовна	-	-	-	-	-	да	-	тоже
В с. Новослободка								
Гепнер Иван Яков.	-	-	да	-	-	-	-	тоже
Берген Иван Иван.	-	-	-	да	-	-	-	тоже
Члены ревкомиссии								
с. Бабурка								
Классен Гергард Юльевич	-	-	-	да	-	-	-	Чл. ревкомис.
Тевс Абрам Юльевич	-	-	-	да	-	-	-	- «» -
с. Новослободка								
Браун Корнелий Корнеевич	-	-	-	-	-	да	-	- «» -

Пред[седатель] сельсовета: Каздорф.

№ 2

Протокол описи имущества

1926 г. июня 11 дня, селение Бабурка
района Хортицкого округа Запорожского на основании
Положения о семейной ссуде и постановления Райфинспектора за №
ст я, Председатель РИК'а (или член)
района, в присутствии Председателя Сельсовета т. Каздорф Генриха Ива-
новича

и [гражданина] этого селения *Паульса Якова Еррнелиевича*
 Произвел опись движимого имущества гр-на *Лау Якова Федоровича*
 (в присутствии его) по поселенному списку № для продажи с торгов
 за невзнос в срок к числу.....доли *семсуды*, в
 количестве 4 пуд. 12%. фунт. ржи.....; следуемых с него по извещению
 за № 3.

Наименование описанных предметов	ЧИСЛО				Качество описанных вещей	Оценка по местным рыночным ценам	Число едоков	
	Штук	Арш.	Пуд.	Ф.			Трудо-способ.	Нетру-доспос.
Зерновые и хлебные продукты:								
1								
2								
3								
Скот:								
4 <i>...телка...</i>	1	-	-	-	-	25	1	3
5								
6								
7								
Домашние вещи:								
8								
9								
10								

Из описанного имущества считается арестованным.....

и сдано на хранение гр. *Лау Якову Федоровичу*.

В случае растраты его, гр..... *Лау Яков Федорович* привлекается к уголовной ответственности по ст[атье] 185 Уголовного] Код[екса].

Подписи Пред. РИК'а (или член) и присутствующих при составлении описи

..... Член РИК'а: Г.Г. Гизбрхт

..... Присутствовали: *Каздор. Паульс*

Перечисленные в настоящей описи вещи приняты мною на хранение, с предупредением об ответственности за растрату *июня*.....месяца

..... *11*.числа 1926 года (подпись).....(подпись).....

Описанные предметы.....

назначить в продажу с торгов.

Зав. Окрфинотделом « » числа 192 года.

Библиографские ссылки

1. Бабурский сельсовет основан в 1925 г. Вошедшие в его состав селения Бабурка и Новослободка ранее являлись частью Павловского и Нижне-Хортицкого сельсоветов.

2. ГАЗО. – Ф. Р-257, оп. 1, д. 2, л. 2.

3. Там же. – Ф. Р-257, оп. 3, д. 11, л. 44. Типовой бланк, используемый при описи имущества. Заключительная часть протокола заполняется в случае нарушения предусмотренных сроков выплаты.

Надійшла до редколегії 20.12.2012

УДК 94(477)(=112.2)-054.62»1766»

Б. В. Малиновский

*Никопольский факультет Национального университета
«Одесская юридическая академия»*

ОСНОВАНИЕ КОЛОНИИ РИБЕНСДОРФ (1766 г.)

Висвітлено події, пов'язані із заснуванням у 1766 р. поблизу міста Острогоська (сучасна Воронежська область Російської Федерації) німецької колонії Рібенсдорф. Наведено нові дані про ініціаторів створення колонії, про чисельність її перших мешканців, про наділення їх землею.

Ключові слова: Рібенсдорф, Слобідська Україна, Воронежський край, Російська імперія, колонія, колоніст, колонізація.

Освещены события, связанные с основанием в 1766 г. вблизи города Острогосжска (современная Воронежская область Российской Федерации) немецкой колонии Рибенсдорф. Приведены новые сведения об инициаторах создания колонии, о численности её первых жителей, о наделении их землёй.

Ключевые слова: Рибенсдорф, Слободская Украина, Воронежский край, Российская империя, колония, колонист, колонизация.

The article elucidates the events connected with foundation of German colony Ribensdorf near the town of Ostrogzhsk (modern Voronezh region, Russia) in 1766. New data about colony creation initiators, the number of its first inhabitants, the vesting of the land are researched.

Keywords: Ribensdorf, Sloboda Ukraine, Voronezh region, the Russian Empire, colony, colonist colonization.

Библиографские ссылки

1. Бабурский сельсовет основан в 1925 г. Вошедшие в его состав селения Бабурка и Новослободка ранее являлись частью Павловского и Нижне-Хортицкого сельсоветов.

2. ГАЗО. – Ф. Р-257, оп. 1, д. 2, л. 2.

3. Там же. – Ф. Р-257, оп. 3, д. 11, л. 44. Типовой бланк, используемый при описи имущества. Заключительная часть протокола заполняется в случае нарушения предусмотренных сроков выплаты.

Надійшла до редколегії 20.12.2012

УДК 94(477)(=112.2)-054.62»1766»

Б. В. Малиновский

*Никопольский факультет Национального университета
«Одесская юридическая академия»*

ОСНОВАНИЕ КОЛОНИИ РИБЕНСДОРФ (1766 г.)

Висвітлено події, пов'язані із заснуванням у 1766 р. поблизу міста Острогоська (сучасна Воронежська область Російської Федерації) німецької колонії Рібенсдорф. Наведено нові дані про ініціаторів створення колонії, про чисельність її перших мешканців, про наділення їх землею.

Ключові слова: Рібенсдорф, Слобідська Україна, Воронежський край, Російська імперія, колонія, колоніст, колонізація.

Освещены события, связанные с основанием в 1766 г. вблизи города Острогосжска (современная Воронежская область Российской Федерации) немецкой колонии Рибенсдорф. Приведены новые сведения об инициаторах создания колонии, о численности её первых жителей, о наделении их землёй.

Ключевые слова: Рибенсдорф, Слободская Украина, Воронежский край, Российская империя, колония, колонист, колонизация.

The article elucidates the events connected with foundation of German colony Ribensdorf near the town of Ostrogzhsk (modern Voronezh region, Russia) in 1766. New data about colony creation initiators, the number of its first inhabitants, the vesting of the land are researched.

Keywords: Ribensdorf, Sloboda Ukraine, Voronezh region, the Russian Empire, colony, colonist colonization.

Geschildert werden Vorgänge des Jahres 1766 im Zusammenhang mit der Gründung der deutschen Kolonie Riebendorf nahe der Stadt Ostrogožsk (gegenwärtig: Gebiet Voronež der Russischen Föderation). Es werden neue Informationen über die Initiatoren der Gründung der Kolonie, über die Anzahl ihrer ersten Bewohner, über deren Landzuteilung geboten.

Schlüsselbegriffe: Riebendorf, Sloboda-Ukraine, Voronežer Region, Russisches Reich, Kolonie, Kolonist, Kolonisierung.

Прошлое немецкой колонии Рибенсдорф (сейчас село Рыбное Острогожского района Воронежской области Российской Федерации) исследуется историками с середины XIX века. Опубликовано несколько научных работ [1; 6; 7; 9; 16]. Вместе с тем многое в истории Рибенсдорфа остается неясным. Среди недостаточно изученных проблем – возникновение этого поселения. Опираясь на данные предшествующих исследований и сведения не использовавшихся ранее в науке документов Острогожской провинциальной и Слободско-Украинской губернской канцелярий, можно реконструировать ряд событий, связанных с основанием колонии Рибенсдорф в 1766 г. Именно в этом заключается цель нашей статьи.

Рибенсдорф был основан в соответствии с манифестами Екатерины II 4 декабря 1762 г. и 22 июля 1763 г. о предоставлении льгот иностранцам, желавшим поселиться на территории Российской империи. Манифесты предусматривали создание особых поселений (колоний), жители которых, принадлежавшие к отдельной сословной группе (официальное название до 1871 г. – иностранные колонисты), наделялись землей, получили от государства кормовые деньги и ссуды, пользовались рядом привилегий (в частности, свободой вероисповедания и правом самоуправления). Делами колонистов в 1763–1782 гг. ведало специальное государственное учреждение – Канцелярия опекунства иностранных.

Решение о поселении колонистов в Слободской Украине было принято Канцелярией опекунства иностранных в августе 1765 г. [15, с. 77]. Первые жители будущей колонии Рибенсдорф – эмигранты из Юго-Западной Германии (возможно также из Саксонии и Пруссии) [6, с. 272; 16, с. 45] выехали из Санкт-Петербурга в конце 1765 г., когда установился санный путь, следовали через Москву, Тулу, Воронеж и в январе 1766 г. прибыли в Острогожск [1, с. 72; 2, с. 271; 11, с. 88; 15, с. 77].

Несколькими месяцами раньше Острогожск, в процессе ликвидации полкового устройства Слободской Украины, из полкового города Острогожского полка был преобразован в административный

центр Острогожской провинции, входившей в состав Слободско-Украинской губернии. Управляла Острогожской провинцией воеводская канцелярия во главе с воеводой С. И. Тевяшовым и его заместителем (воеводским товарищем) И. С. Лисаневичем. Последний был назначен попечителем колонистов – ответственным за их обустройство. Канцелярия опекунства иностранных позже отказалась выплатить жалование Лисаневичу как попечителю колонии Рибенсдорф, и формально считалось, что забота о поселенцах являлась его дополнительной обязанностью в качестве воеводского товарища [см. приложение].

Своим указом 15 февраля 1766 г. Острогожская провинциальная канцелярия предписала И. С. Лисаневичу 20 семей переселенцев отправить в Харьков, а остальные 40 временно разместить в Острогожске и собрать сведения о том, «в каких местах и сколько имеется порозжих земель со всякими угодьями, где можно означенным колонистам поселение иметь» [2, с. 271].

Место для колонии было выбрано «ниже города Острогожска при реке Сосне в шести верстах» [13, с. 7], рядом с владениями С. И. Тевяшова. Само поселение и большая часть угодий находились на правом берегу реки Тихая Сосна, на левом берегу колонистам принадлежало несколько сот десятин пашни, лугов и леса [16, с. 36, 45]. С марта 1766 г. Канцелярия опекунства иностранных оплачивала колонистские закупки строительных материалов. Строительство жилищ для колонистов было начато в июле 1766 г. Работали на стройке мастера из слободы Урыв [6, с. 273].

Землеотвод для колонии проводила Острогожская провинциальная канцелярия. Рапортом 25 августа 1766 г. «состоящий в геодезической должности канцелярист» Александр Тархов докладывал И. С. Лисаневичу об оформлении документов на земли, отмежеванные 6 июля – 20 августа 1766 г.: ведомость «для отсылания в Канцелярию опекунства иностранных», четыре плана и четыре межевые книги [13, 3А]. В архивном деле, кроме этого рапорта, есть ведомость и межевая книга на 35 участков по 30 десятин («на тридцать пять семей, считая в каждой семье мужеска полу по четыре души») [13, 4 л. об.], на каждый участок приходилось 15 десятин пашни, по 5 десятин сенных покосов и «лесу дровяного», 5 десятин земли под усадьбу и выгон. Всего, согласно этой межевой книге, на 35 семей было выделено 1050 десятин удобной и к ним ещё 18 десятин 200 квадратных сажень неудобной земли [13, л. 4, 5]. Размеры участка соответствовали нормам, предусмотренным законом 19 марта 1764 г. о наделении землёй колонистов [3, с. 29].

Судя по рапорту А. Тархова, эта межевая книга была не единственной. Соответственно, земли для рибенсдорфцев в 1766 г. было выделено больше, чем 1068 десятин, и поселилось в колонии в год её основания больше 35 семей. По данным А. Клауса (1869 г.), колонисты Рибенсдорфа владели в общем 3420,4 дес. удобной земли, по сведениям Б. Адлера (1906 г.), у жителей колонии всего было 4 тысячи десятин [1, с. 73; 4, приложение, 20].

Вероятно, поселенцы прибыли в Острогожск не все одновременно, приезжали несколько партий одна за другой. Не все поселенцы, добравшись до Острогожска, и даже получив участки в колонии, в итоге оказались её жителями: «многие из пришельцев в первый же год бежали домой, другие предпочли город и переселились в Воронеж и Острогожск» [1, с. 72]. Всего, по сведениям Канцелярии опекунов иностранных, она в 1766 г. отправила «на поселение в Острогожск» 81 семью [15, с. 77; приложение]; кормовые деньги получили «263 персоны обоего пола» [6, с. 272]. Посетивший Рибенсдорф в 1769 г. академик Петербургской АН С. Г. Гмелин обнаружил в колонии 72 семьи (330 человек) [6, с. 272].

Сообщая руководству Слободско-Украинской губернии об успешном проведении работ в строящейся колонии, И. С. Лисаневич просил указаний о том, какое ей дать название («на месте, отведённом Острогожскою провинциальной канцелярией для поселения колонистов, дома строитца начаты, и как ныне той земли план сочиняется, в коем надлежит быть наименованию точному того поселения, для того представлял о снабдении ево резолюции, как назвать то поселение»). 25 августа в Острогожск был отправлен и 12 сентября получен указ императрицы из Слободско-Украинской губернской канцелярии – «определено тому поселению название иметь Рибендорф» [8, с. 18; 14, с. 2]. Почему было «определено» колонии называться именно так, в документе не пояснялось [о версиях происхождения названия см.: 6, с. 273; 9, с. 58, 59; 16, с. 35]. В конце концов за колонией закрепилось название Рибенсдорф. Так это поселение обозначалось и в посвящённом колонистам законодательстве [12, с. 2].

Создание колонии Рибенсдорф финансировалось из средств Канцелярии опекунов иностранных. До начала 1770 г. она потратила на обустройство первых рибенсдорфцев 26 181 руб. [6, с. 273]. Тридцать лет спустя колонисты Рибенсдорфа оставались должны казне более 21 тыс. руб. и вели переговоры с государством о списании этого долга [7, с. 17; 11, с. 88].

Инициаторами создания колонии иностранцев под Острогожском являлись С. И. Тевяшов, И. С. Лисаневич и губернатор Сло-

бодской Украинской губернии Е. А. Щербинин [6, с. 272; 16, с. 35, 36; 15, с. 77]. Предложение Щербинина Канцелярии опекунов иностранных официально мотивировалось желанием привлечь в губернию «искусных к хлебопашеству людей и ремесленников» [см. приложение]. Главный мотив, очевидно, заключался в стремлении правителей Слободской Украины повысить свой авторитет в глазах имперского руководства. В том же 1766 г., «осуществляя любимый проект Екатерины – иностранную колонизацию» [5, с. 102], генерал-губернатор Малороссии П. А. Румянцев основал шесть немецких сёл на Черниговщине (Екатеринопольский колонистский округ или, позднее, Беловежская колония). Представители царской власти в Украине знали о том, какое большое значение придавала Екатерина II своей колонизационной программе, с осуществлением которой она связывала надежды на подъём экономики, распространение среди населения полезных знаний и передовых идей, усиление военной мощи государства. Приглашая колонистов, украинские власти получали возможность показать свою прогрессивность, продемонстрировать заботу о нуждах края и империи в целом, подтвердить личную преданность царице. Для Е. А. Щербинина и его острогожских подчинённых, занявших свои должности в 1764–1765 гг. [10, с. 153], заслужить благосклонность правительства было особенно важно.

Дальнейший поиск документов в архивах (в частности, в Центральном государственном историческом архиве Украины, Киева и Российском государственном историческом архиве) и анализ этих документов позволит уточнить и дополнить имеющиеся сейчас сведения о становлении и развитии немецкого поселения под Острогом. Этим определяются перспективы дальнейшего изучения темы.

Приложение

Указ Екатерины II из Правительствующего Сената губернатору Слободско-Украинской губернии Е. А. Щербинину, 1769 г.¹

№ 28 получен июня 24 1769 года

Копия

Указ Ея Императорскаго Величества Самодержицы Всероссийской из Правительствующаго Сената определенному в Слободскую Украинскую губернию с властью губернаторскою господину генералу майору и кавалеру

¹ Документ публикуется в соответствии с «Правилами издания исторических документов в СССР» (М., 1990). Выносные буквы вносятся в строку без выделения. Прописные буквы и знаки препинания употребляются согласно правилам современной орфографии.

Щербинину. По указу Ея Императорскаго Величества Правительствующий Сенат по доношению Канцелярии опекунства иностранных, которым представляла, что по требованию Вашему отправлено в 766-м году на поселение в Острогожск иностранцев восемьдесят одна семья с детми их, а сообщением Вы объявляли, что для обзаведения их домами по особливой надежности уволен от присудствия Острогожской провинции воеводской товарищ секунд майор Лисаневич, и требовали, чтоб как ему, так и состоящим в команде ево сотникам, канцеляристу и копеисту производить жалованья на счет Канцелярии опекунства иностранных, но напротиву того она Канцелярия просила от Сената указа, чтоб означенного Лисаневича от присудствия не увольнять, а быть ему при обзаведении колонистов и править свою в канцелярии должность, получая жалованье по чину воеводскаго товарища из определенной на то суммы; что ж касается до сотников, канцеляристе и копеисте, то и оным жалованье производить от тех мест, толко не на счет Канцелярии опекунства иностранных, ибо те колонисты в Острогожск отправлены не по недостатку состоящих в ведомстве Канцелярии опекунства иностранных земель, но по требованию Вашему, в разсуждении надобности там в искусных к хлебопашеству людях и ремесленниках, почему Канцелярия опекунства иностранных и пользы от них собственно по ведомству своему такой, как от других пересельщиков, ожидать не может и по прошествии льготных лет собираемых с них податей получать не будет, но всем тем пользоваться имеет Острогожская канцелярия кроме заплаты употребленных на обзаведение их денег, которые неотменно в сумму Канцелярии опекунства иностранных возвращены быть должны, приказали: как из онаго представления усмотрено, что означенныя колонисты для поселения в Острогожск [22 об.] отправлены по требованию Вашему, то в следствие сего предписать Вам указом, чтоб Вы, имея попечение о обзаведении тех колонистов, употребляли к тому и смотрителя и протчих служителей по своему разсмотрению, не увольняя однако ж каждого от их настоящих должностей и производя им жалованье из тех самих мест, где они у дел находятся, так, чтоб они, исправляя оные, без остановки исправлять могли в тож время и поручаемое им над колонистами смотрение, о чем и Канцелярии опекунства иностранных знать дано мая 30 дня 1769 года.

В подлинном подписано тако:
обер секретарь Иван Артемьев
секретарь Аркадий Терской
канцелярист Иван Брагин

**Центральный государственный исторический архив Украины,
г. Киев. – Ф. 1710 : Слободско-Украинская губернская канцелярия,
оп. 2, д. 639, л. 22, 22 об.**

Библиографические ссылки

1. Адлер Б. Ф. Рибенсдорф / Б. Ф. Адлер // Русский антропологический журнал. – 1904. – № 3, 4. – С. 67–93.
2. Второв Н. О заселении Воронежской губернии / Н. Второв // Воронежская беседа на 1861 год. – СПб. : Типография Гогенфельдена, 1861. – С. 246–272.
3. Высочайше утвержденный доклад Сената «О размежевании земель, назначенных для поселения выезжающих иностранцев», 19 марта 1764 г. // Немцы в истории России : Документы высших органов власти и военного командования. 1652–1917. – М. : МФД : Материк, 2006. – С. 28–35.
4. Клаус А. А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России / А. А. Клаус. – СПб. : Тип. В. В. Нусвальта, 1869. – Вып. 1. – XII, 456, 102.
5. Когут З. Російський централізм і українська автономія : ліквідація Гетьманщини, 1760–1830 / З. Когут. – К. : Основа, 1996. – 317 с.
6. Коротун С. Н. Немецкая колония Воронежского края Рибенсдорф в годы правления Екатерины II (1766–1796) / С. Н. Коротун // Вестник Тамбовского ун-та. Серия : гуманитарные науки. – 2007. – Вып. 12 (56). – С. 271–274.
7. Коротун С. Н. Немецкие поселения на территории Воронежского края (1766–1941 гг.) : автореф. дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02 «Отечественная история» / С. Н. Коротун. – Тамбов, 2008. – 24 с.
8. Малиновская Т. В. Канцелярия опекунства иностранных колонистов (1763–1782 гг.) / Т. В. Малиновская // Вопросы германской истории : сб. научн. трудов / отв. ред. С. И. Бобылева. – Днепропетровск : Изд-во ДНУ, 2011. – С. 9–25.
9. Маслійчук В. Л. Міжетнічні взаємини в Острогозькій провінції (1765–1779 рр.) / В. Л. Маслійчук // Провінція на перехресті культур : дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. – Х. : Харківський приватний музей міської садиби, 2007. – С. 50–60.
10. Маслійчук В. Л. Щербінінська комісія та скасування слобідських полків 1762–1764 рр. / В. Л. Маслійчук // Провінція на перехресті культур : дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. – Х. : Харківський приватний музей міської садиби, 2007. – С. 141–156.
11. Немцы в России. Конец XVIII – начало XX века. Каталог документов Российского государственного исторического архива / под ред. А. Р. Соколова, Д. Брандеса, Д. Ю. Мешкова, Д. И. Раскина. – Эссен : Клартекст, 2002. – Т. 1. – 458 с.
12. Свод учреждений и уставов о колониях иностранцев в империи // Свод законов Российской империи. – СПб., 1857. – Т. 12. – Ч. 2. – С. 1–100.
13. Центральный государственный исторический архив Украины. – Ф. 1807 : Острогожская провинциальная канцелярия, оп. 1, д. 285.

14. Центральный государственный исторический архив Украины, г. Киев. – Ф. 1807 : Острогжская провинциальная канцелярия, оп. 1, д. 287.

15. *Bartlett R. P.* Human Capital. The Settlement of Foreigners in Russia. 1762–1804 / R. P. Bartlett. – Cambridge : Cambridge University Press, 2008. – 358 p.

16. *Stumpp K.* Geschichte der einsamen deutschen Bauernkolonie Riebendorf in Zentralrussland / K. Stumpp // Heimatbuch der Deutschen aus Russland. – 1958. – S. 35–46.

Надійшла до редколегії 13.12.2012

УДК 94(477.72)(=113.6)–054.62»17/19»

С. В. Чирук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДИНАМІКА НАРОДЖУВАНOSTІ ТА СМЕРТНОСТІ У СТАРОШВЕДСЬКІЙ КОЛОНІЇ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX ст.)

Описано спосіб відновлення динаміки первинних демографічних даних для сільських населених пунктів у достатистичну епоху. Обґрунтовано його репрезентативність. З критичної точки зору проаналізовано джерела, що містять демографічну інформацію щодо Старошведської колонії. На основі поєднання обчислених та архівних даних проаналізовано народжуваність та смертність у Старошведській колонії за період 1784–1914 рр.

Ключові слова: демографічний перехід, абсолютні демографічні показники, кістер, пастор, колонія, народжуваність, смертність.

Описан способ возобновления динамики первичных демографических данных для сельских населённых пунктов в достатистическую эпоху. С критической точки зрения проанализированы источники, включающие демографическую информацию по Старошведской колонии. На основе объединения вычисленных и архивных данных проанализирована рождаемость и смертность в Старошведской колонии за период 1784–1914 гг.

Ключевые слова: демографический переход, абсолютные демографические показатели, кистер, пастор, колония, рождаемость, смертность.

A way to restore the original dynamics of demographic data for villages during prestatistical era are described. Its representativeness is substantiated.

14. Центральный государственный исторический архив Украины, г. Киев. – Ф. 1807 : Острогжская провинциальная канцелярия, оп. 1, д. 287.

15. *Bartlett R. P.* Human Capital. The Settlement of Foreigners in Russia. 1762–1804 / R. P. Bartlett. – Cambridge : Cambridge University Press, 2008. – 358 p.

16. *Stumpp K.* Geschichte der einsamen deutschen Bauernkolonie Riebendorf in Zentralrussland / K. Stumpp // Heimatbuch der Deutschen aus Russland. – 1958. – S. 35–46.

Надійшла до редколегії 13.12.2012

УДК 94(477.72)(=113.6)–054.62»17/19»

С. В. Чирук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДИНАМІКА НАРОДЖУВАНOSTІ ТА СМЕРТНОСТІ У СТАРОШВЕДСЬКІЙ КОЛОНІЇ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX ст.)

Описано спосіб відновлення динаміки первинних демографічних даних для сільських населених пунктів у достатистичну епоху. Обґрунтовано його репрезентативність. З критичної точки зору проаналізовано джерела, що містять демографічну інформацію щодо Старошведської колонії. На основі поєднання обчислених та архівних даних проаналізовано народжуваність та смертність у Старошведській колонії за період 1784–1914 рр.

Ключові слова: демографічний перехід, абсолютні демографічні показники, кістер, пастор, колонія, народжуваність, смертність.

Описан способ возобновления динамики первичных демографических данных для сельских населённых пунктов в достатистическую эпоху. С критической точки зрения проанализированы источники, включающие демографическую информацию по Старошведской колонии. На основе объединения вычисленных и архивных данных проанализирована рождаемость и смертность в Старошведской колонии за период 1784–1914 гг.

Ключевые слова: демографический переход, абсолютные демографические показатели, кистер, пастор, колония, рождаемость, смертность.

A way to restore the original dynamics of demographic data for villages during prestatistical era are described. Its representativeness is substantiated.

Criticism sources containing demographic information on Gammalsvenskby colony is done. Based on a combination of computing and archival data fertility and mortality in the Gammalsvenskby colony for the period 1784–1914 years are analyzed.

Keywords: demographic transition, absolute numbers, k ster, pastor of the colony, births, deaths.

Beschrieben wird die Art und Weise der Wiederaufnahme der Dynamik primärer demographischer Daten für ländliche Siedlungen aus der vorstatistischen Epoche. Bewertet werden Quellen, die demographische Informationen über die Kolonie Alt-Schwedendorf enthalten. Auf der Grundlage von berechneten und Archivdaten wird die Geburten- und die Sterblichkeitsrate der Kolonie Alt-Schwedendorf für die Periode 1784–1914 analysiert.

Schlüsselbegriffe: demographischer Übergang, absolute demographische Kennziffern, K ster, Pastor, Kolonie, Geburtenziffer, Sterblichkeit.

Розвиток будь-якого регіону завжди т сно пов'язаний із його населенням. При цьому завжди можуть існувати певні локальні особливості. З огляду на це, аналіз демографічного розвитку окремих населених пунктів Наддніпрянської України може допомогти краще зрозуміти найр зноманітніші аспекти історії краю.

Період кінця XVIII – початку XX ст. цікавий тим, що, з одного боку, саме у цей час відбувався активний приток населення в регіон, а з іншого – цей період включає в себе початок демографічного переходу. Дослідження динаміки демографічних показників в окремо взятому населеному пункті дозволить побачити яким чином ці процеси відбувалися на мікрорівні, дасть змогу краще охарактеризувати край протягом зазначеного періоду.

Великий потенціал для такого дослідження становить колонія Старошведська¹, по якій на сьогоднішній день збереглася значна кількість документів номінативного та статистичного характеру. Завдяки їх поєднанню можна відтворити динаміку демографічних процесів у селищі протягом значного часового інтервалу.

Метою статті є аналіз динаміки основних демографічних показників – народжуваності та смертності у Старошведській колонії з 1784 по 1914 рік. При цьому поставлені такі завдання: 1) пояснити методику обчислення даних, 2) охарактеризувати достовірність результатів, 3) виявити абсолютні демографічні показники народжуваності, смертності, загальної чисельності населення, 4) стандартизу-

¹ Сучасне с. Зміївка, Бериславський р-н. Херсонської обл.

вати дані шляхом обчислення загальних коефіцієнтів, 5) проаналізувати сезонність народжуваності та смертності, 6) дати аналіз отриманих показників.

До окремих аспектів демографії Старошведського звертали-ся Г. Писаревський [26], А. Скальковський [31], К. Руссвурм [4], О. Лойт [24], І. М. Кулинич [23], С. Й. Бобилєва [9], Ю. Г. Малицька [25], В. Дизендорф [25], О. Ю. Коник [22].

Документальною базою дослідження слугували: метрична книга Старошведської колонії (1784–1788 рр.) [2], метричні книги приходу Йозефсталь (1833–1860) [29], Старошведського приходу (1861–1885) [30] та (1899–1914 рр.) [20], рукописні копії посімейних списків та книг народжених та охрещених (1892–1906 рр.) [3; 7], посімейні списки та статистичні відомості Контори опіки над іноземними колоністами [5; 16; 17; 18; 19], матеріали ІХ ревізії [14].

Обов'язковою передумовою будь-якого демографічного дослідження є наявність первинних даних – абсолютних демографічних показників. Серед них: дані загальної чисельності населення на конкретний рік, кількість народжених та померлих, відомості про статеву-вікову структуру населення [10, с.123] (див. дод. А).

Розглянемо застосовані методи та пов'язані з ними проблеми.

У достатистичну епоху² інформація про демографічні події не була представлена в єдиному вигляді, та при співставленні джерел вона підлягає обчисленню. При знанні показників народжуваності та смертності за тривалий період, а також кількості населення хоча б за один рік, виходячи з даних природного приросту, можна обчислити загальну кількість населення за весь період. Однак ці дані завжди будуть містити похибку, зумовлену двома причинами: а) під час проведення таких обрахунків ми завжди виходимо з гіпотези про те, що збільшення та зменшення населення залежали тільки від природних факторів (тобто заперечуємо наявність міграцій, що, у принципі, неможливо); б) дослідниками неодноразово зазначалася недореєстрація смертності у метричних книгах [8, с.73–74]. Таким чином, можна казати лише про приблизні, а не точні дані. Та оскільки міграції у достатистичну епоху не були широко розповсюдженими, отримані таким чином дані можна вважати задовільними.

Інформація обчислювалася так: загальна чисельність обраховувалася як сума наявної кількості осіб у відправних точках (архівні дані)

² У межах Російської імперії – до Першого загальноросійського перепису населення 1897 р.

та природного приросту (різниця народжуваності та смертності) у випадку висхідного руху по лінії часу, та як різниця цих показників – у випадку низхідного руху. На відрізку, де були відсутні дані щодо смертності, остання розраховувалася як різниця середнього значення природного приросту (між відправними точками) та наявних даних щодо народжуваності.

Інша проблема полягає в тому, що навіть при співставленні і обчисленні даних між ними залишаються значні лакуни, що пояснюється відсутністю документів. Таким чином, маємо три групи даних, які можна віднести до початку, середини та кінця досліджуваного періоду: 1) 1784–1804 рр. [2]; 2) 1833–1885 рр. [3; 29; 30]; 3) 1892–1914 рр. [7; 20], загалом – 96 років³ із лакунами відповідно – 29 та 7 років. Інформативний потенціал джерел також відрізняється.

Так, документи Вісбю Ландсархіву (Visby Landsarkiv)⁴ містять копії з метричних книг Старошведського за період з 1892 по 1906 р. [7], проте, у них наявна інформація лише щодо народжених та охрещених. При співставленні цих матеріалів із метричними книгами Старошведського приходу [20] – показники шведських документів є нижчими. Це можна пояснити тим, що копії з метричних книг, найімовірніше, були зроблені пастором Старошведського – Крістфером Гогасом у 1929 р. напередодні реєміграції і містили інформацію лише щодо тих людей, які виїхали з поселення до Швеції, тоді як частина мешканців залишилася на території України [22]. Виходячи з того, що реємігрувала більшість мешканців, матеріали можна взяти до уваги, хоча й перевага має надаватися матеріалам ДАХО, як більш достовірним⁵.

Окремо слід розглянути питання достовірності даних першої метричної книги колонії [2] та великої смертності серед шведів під час переселення та протягом перших років життя у колонії, яке є чи не найбільш дискусійним в історіографії колонії [1; 9; 21; 23; 24; 25; 31].

Сутність дискусії полягає в тому, що з документів незрозуміло, яка кількість шведів виїхала з о. Дагьо, скільки людей дісталось міс-

³ Дані за 1808 рік були отримані зі статистичних відомостей.

⁴ Обласний архів у місті Вісбю, о. Готланд, Швеція. Всі шведські архіви є єдиною структурою – Шведським королівським архівом (Svensk Riksarkiv), структурними підрозділами якої є ландсархіви (Landsarkiv) – архіви окремих земель – еквівалент українських обласних архівів.

⁵ Окрім 1899 р., оскільки серед матеріалів ДАХО існує лакуна в 3 роки (документи наявні за 1899 р. та з 1903 по 1914 рік). Для того щоб уникнути викривлення тенденції, для 1899 р. взято матеріали Visby Landsarkiv.

ця призначення, скільки померло у перші роки і що послужило цьому причиною, оскільки дані різних джерел наводять різні цифри. Вважається, що від 935 до 1207 чол. полишили острів у 1781 р., 880 із них дісталися зимівника у Решетилівці (епідемія віспи) і від 535 до 484 – місця призначення. На 1783 р. чисельність населення начебто становила близько 150 чол.

Велику смертність автори пов'язували зі зміною клімату, важкою працею [21; 31; 25], несприятливими умовами переселення, віковим складом переселенців [25]. Виходячи з цих даних, смертність приблизно становила: з 1781 на 1782 рр. – 43,8 %, з 1782 на 1783 рр. – 72 %, з 1783 на 1784 рр. – 28 %⁶. При цьому з 1784 на 1785 рр. смертність становила вже 2,7 % (!) і не надто зростала протягом подальших років (з 1785 на 1786 рр. – 4,5 %; з 1786 на 1787 рр. – 2,5 % тощо). Такий рівень смертності можна порівняти хіба що з епідемією чуми в Москві у 1654 р., під час якої померло, за припущеннями, близько 58 %⁷ [11, с. 59]. Отже, смертність могла бути викликана тільки епідемією, при чому хворобою, яка за своєю убивчою силою⁸ [33, с. 553–580] могла бути тільки чумою. У 1783 р. бубонна чума дійсно була зафіксована у Херсоні, де навіть діяла спеціальна лікарня, а в 1784 р. – у Кременчуці, де померло від 1/3 до 1/4 загальної чисельності людей. У 1786 р. чуму було зафіксовано в Одесі [11, с.156].

Однак існує декілька зауважень: 1) дивує той факт, що велика смертність спостерігалася серед шведів ще на шляху до свого місця призначення⁹; 2) перепад у смертності є надто великим; 3) О. Лойт зазначає, що серед померлих у 1782–1783 рр. у Старошведському 124 людини померли від чуми [24, с.113], тоді як у зробленій ним публікації джерел жодного разу не згадується слово *pestis* (чума, лат.), натомість наведена ним у статті цифра ідентифікується з хворобою під назвою *lifsjuka* (діарея, швед.) [2, с.149–157]. Ситуація усклад-

⁶ Від загальної чисельності населення.

⁷ У даному випадку доцільно використовувати %, а не ‰, оскільки аналізується не інтенсивність смертності, а убивча сила хвороб.

⁸ У різних хвороб існують різні порогові межі убивчої сили, перевищити які вони не здатні навіть за природних умов протікання (тобто без застосування дієвих засобів лікування). У чуми поріг смертності в XVIII – початку XIX ст. дорівнював 80 % хворих.

⁹ Якщо серед них була чума або інша «заразна хвороба» (віспа, якою хворіли колоністи під час переселення такою не вважалася), їх мали залишити на карантині. Наприкінці XVIII ст. вони вже давно і широко застосовувалися в Російській імперії.

нюється також тим, що в публікації порушено структуру джерела, зроблено переклад шведською записів латиною тощо. При цьому оригінал документа зник, а отже, доводиться покладатися лише на дані О. Лойта, які неможливо перевірити; 4) перший пастор колонії – Йоганн Адольф Європеус приїхав до Старошведського з Фінляндії тільки у 1784 р., що зафіксовано джерелами [15], отже, незрозуміло, хто робив записи за 1782–1783 рр. У тому ж випадку, якщо їх робив І. А. Європеус, то він робив їх постфактум, зі слів мешканців, що знижує їх інформативність, особливо у питанні причин смертності; 5). О. Лойт зазначає, що дані щодо смертності під час переселення не збереглися, а, можливо, ніколи і не велися [2, с.108]. Дані про смертність у цьому випадку він робить на основі різниці чисельності [2, с.108–109]. Але чи була зумовлена відсутність шведів тільки смертністю, а не механічним відтоком? Контроль за поселенцями до 1800 р.¹⁰ був слабким. Це підтверджує спроба підселити до колонії 30 шведських військовополонених, з яких жити в колонії залишилося тільки двоє, інші ж «або померли, або втекли» [21, с. 348]. Тобто частина мешканців у перші ж роки могла покинути колонію і влитися до складу мешканців великих міст, наприклад, Херсона.

Виходячи з вищенаведених фактів можемо прийти до висновку, що, по-перше, є сумніви щодо достовірності даних за 1782–1783 рр., по-друге, навіть якщо у поселенні у цей час вирувала чума (що найімовірніше), ці дані показують шалений екстремум, який унеможливує будь-які порівняння із подальшими роками. Отже, для проведення аналізу динаміки демографічних показників ці цифри необхідно відкинути.

За розглянутий період (1784–1914) загальний коефіцієнт народжуваності у Старошведському становив 44,36 ‰, загальний коефіцієнт смертності 24,46 ‰, загальний коефіцієнт природного приросту 20,85 ‰, темп росту населення склав 84,4 ‰. Тобто народжуваність загалом перевищувала смертність майже вдвічі. Ці дані свідчать про традиційний тип відтворення населення, який характеризується високою народжуваністю [12, с. 100–110], відносно низькою смертністю [12, с. 57–65] та досить низькою середньою тривалістю життя [12, с. 69–72].

¹⁰ Час утворення Контори опіки над новоросійськими іноземними поселенцями.

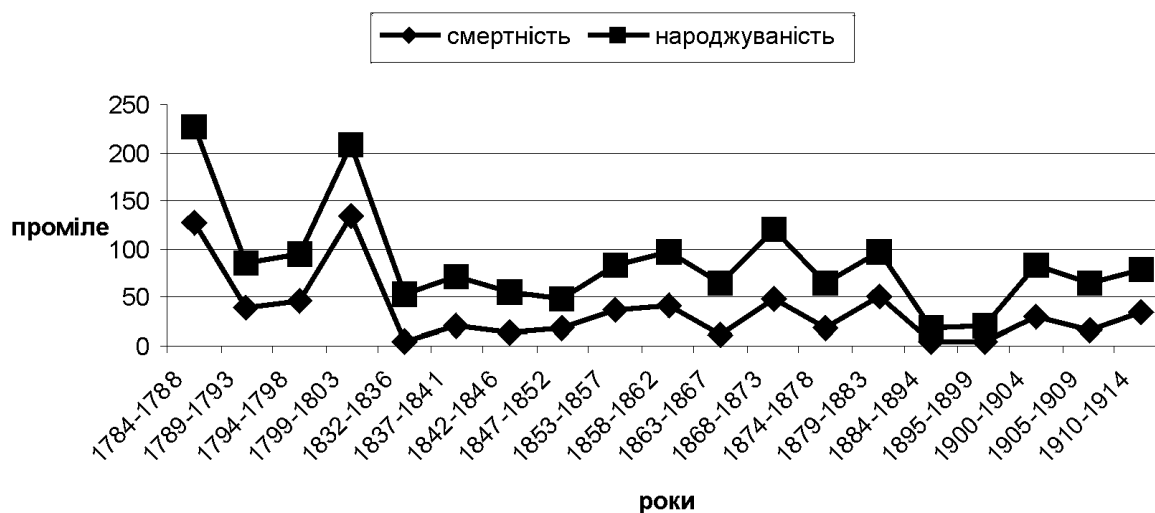

Рис. 1. Динаміка народжуваності та смертності Старошведське 1784–1914 рр.

Ми можемо порівняти дані по Старошведському із даними європейської частини Російської імперії за період 1897–1913 рр.¹¹ По 50 губерніях Російської імперії коефіцієнт народжуваності становив 19,04 ‰, загальний коефіцієнт смертності 12,21 ‰, загальний коефіцієнт природного приросту 18,74 ‰. У Старошведському за цей же проміжок часу загальний коефіцієнт народжуваності становив 47,39 ‰, загальний коефіцієнт смертності 23,9 ‰, загальний коефіцієнт природного приросту 23,35 ‰. Тобто наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у європейській частині Російської імперії в цілому вже розпочався процес демографічного переходу, який характеризувався більш низькою народжуваністю та смертністю, тоді як у Старошведському продовжував домінувати традиційний тип відтворення. Останнє забезпечувало збільшення населення, але у цей час вже міг негативно впливати на його економічний стан [12, с. 56].

Пояснити таке відставання можна динамічними темпами модернізації у цей період, збільшенням населення міст, що проявилось у

¹¹ Обрахунки по Російській імперії зроблено на основі табличних даних «Естественное движение населения 50 губерний Европейской России по годам за 1861–1913 гг.», опублікованих у книзі А. Г. Рашина. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). – М., 1956. – С. 156; дані щодо загальної чисельності населення: таблиця «Прирост населения Российской империи (без Финляндии) за 1905–1913 гг.» зі статті Р. И. Сифмана «Динамика численности населения России за 1897–1914 гг.» (дані також відображають тільки 50 губерній європейської частини).

домінуванні чисельності міського населення над сільським. У цей час у містах значно покращувався санітарний стан та медичне обслуговування, зменшилася людність родин (у місті було не вигідно мати багато дітей), тоді як у сільській місцевості ці зміни були менш відчутними, у тому числі і в Старошведському.

З кінця XVIII до початку XX ст. у Старошведському прослідковувалось кілька сплесків смертності (окрім екстремальної смертності 1782–1783 рр.): 1788 р.; 1803 р.; 1856 р.; 1859 р.; 1868–1873 р.; 1883 р.; 1900–1904 рр. (див. рис. 1). Причини великої смертності за 1788 та 1803 рр., на жаль, неможливо ідентифікувати (квітень 1788 р. – дитяча смертність від невідомої лихоманки; причини смертності за 1803 р. відсутні). Смертність у 1856 р. співвідноситься із епідемією тифу, яка тривала із січня по травень і вразила виключно доросле населення (найімовірніше, була наслідком Кримської війни); червень – серпень 1859 р. – епідемія кору, яка вразила виключно дітей, 1868–1873 рр. – висока смертність серед немовлят від невідомої дитячої хвороби (судоми), а також смертність від хвороб нирок, у 1883 р. помітна велика смертність від нервової лихоманки, яку, знову ж таки, можна співвіднести із висипним тифом¹² [11, с. 316], 1900–1904 рр. – епідемія скарлатини серед дітей та високі показники смертності від запалення легень серед дорослих.

Основними причинами смертності були: 1) повітряно-крапельні інфекції; 2) кишкові інфекції; 3) туберкульоз (див. рис. 2).

Дитяча смертність домінувала над дорослою смертністю, чоловіча – над жіночою (розподіл практично без змін зберігався протягом всіх трьох періодів – коливання 1 %).

Смертність підвищувалася у зимовий та осінньо-весняний періоди і зменшувалася влітку (що також спостерігалось протягом всіх періодів) та підтверджує факт високої смертності від повітряно-крапельних інфекцій. При цьому дитяча смертність влітку, навпаки, зростала. Це може свідчити про значну смертність дітей від кишкових інфекцій [6, с. 283–284], яка, проте, не ідентифікується у джерелах, оскільки основною причиною смерті серед немовлят у метричних книгах значилися судоми.

¹² Про це також свідчать симптоми (враження ЦНС), сезонність захворювання та чутливість до статевої ознаки (як і від тифу, від нервової лихоманки значно менше страждають жінки), перевірені автором на більшій вибірці прихода Грунау.

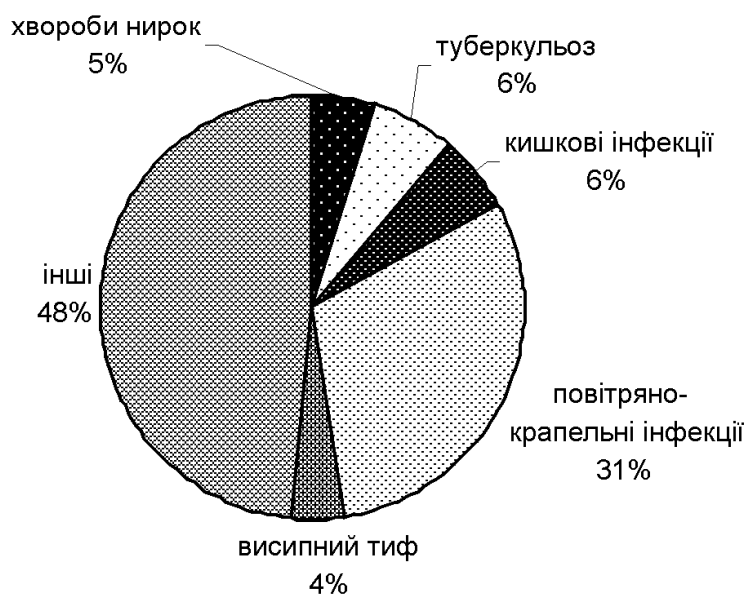

Рис. 2. Розподіл смертності за типами захворювань

Велика смертність дітей влітку була пов'язана із сільськогосподарським циклом, адже у літні місяці немовлят віднімали від грудей, щоби жінки могли працювати в полі. Ця практика була загальноприйнятою у Російській імперії у XIX ст. [34] і Старошведське не було винятком. В середньому, за розглянутий період показник дитячої смертності (до 1 року) дорівнював 154,8 ‰.

Народжуваність, як і смертність, домінувала протягом осінньо-зимового періоду, що також пояснювалося сільськогосподарським циклом.

Народжуваність та смертність у Старошведському впродовж XIX ст. відповідали загальноросійським показникам, що, у тому числі, підтверджує репрезентативність обраного способу відтворення основних демографічних показників у традиційному суспільстві. Розходження намітилося наприкінці XIX – на початку XX ст., що свідчило про відставання санітарних умов у сільській місцевості та більшу інерцію традицій народжуваності.

Бібліографічні посилання

1. Hedman J. Historien om Gammalsvenskby och svenskarna i Ukraina. / J. Hedman, L. Åhlander. – Stockholm. : Norstedt, 2003. – 479 s.
2. Loit A. Gammalsvenskbydokument / A. Loit, N. Tiberg. – Uppsala : Lundequistska bokh, 1958. – 236 s.
3. Riksarkivet. Visby Landsarkiv (далі – ViLA) Referens code: SE/ViLA/23094/4.

4. Russwurm C. Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehistlands und auf der Insel Runö / C. Russwurm. – Reval. – 1885. – 375 s.
5. *Stumpp C.* Alt-Schwedendorf. Revisionliste 1816 / Die Auswanderung aus Deutschland nach Rußland in den Jahren 1763 bis 1862. – Leipzig, 1993. – S. 811–813.
6. *Van Poppel F.* Religious diferentials in infant and child mortality in Holland, 1855–1912 / F. Van Poppel, J. Schellekens, A. C. Liefbroer // Population Studies. – 2002. – № 56. – P. 277–289.
7. ViLA. Referens code: SE/ViLA/23094/5.
8. *Антонов Д.* Метрические книги России XVIII – начало XX века. / Д. Н. Антонов, И. А. Антонова. – М., 2006. – 385 с.
9. *Бобылева С. И.* Шведы Украины и государственная власть / С. И. Бобылева // Вопросы германской истории : сб. науч. трудов / отв. ред. С. И. Бобылева. – Днепропетровск, 2008. – С. 247–268.
10. *Борисов В. А.* Демография : учебник для вузов / В. А. Борисов. – М., 2003. – 344 с.
11. *Васильев К. Г.* История эпидемий в России. Материалы и очерки / К. Г. Васильев, А. Е. Сегал. – М., 1960. – 400 с.
12. *Вишневский А. Г.* Демографическая революция / А. Г. Вишневский / Избранные демографические труды. – М. : Наука, 2005. – 214 с.
13. *Вишневский А. Г.* Демографическая революция / А. Г. Вишневский // Вопросы философии. – 1973. – № 2. – С. 53–64.
14. Девятая ревизия. Исследование о числе жителей в России в 1851 г. – СПб., 1857. – 298 с.
15. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 134, оп. 1, спр. № 4.
16. ДАДО. – Ф. 134, оп. 1, спр. 55.
17. ДАДО. – Ф. 134, оп. 1, спр. 193.
18. ДАДО. – Ф. 134, оп. 1, спр. 308.
19. ДАДО. – Ф. 134, оп. 1, спр. 27.
20. Державний архів Херсонської області. – Ф. 323, оп. 1, спр. 1; 2; 3.
21. *Клаус А.* Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России / А. Клаус. – СПб., 1896. – Вып. 1. – 455 с.
22. *Коник О. Ю.* Реєміграція шведського населення Херсонського округу в 1929 р. за документами Державного архіву Херсонської області / О. Ю. Коник // Південний архів. – Вип. 9. – Херсон, 2002. – С. 60–62.
23. *Кулинич І. М.* Як і коли з'явилися шведські колонії в Південній Україні / І. М. Кулинич // Український історичний журнал. – 1995. – № 1. – С. 118–121.
24. *Лойт А.* Переселение шведов из Эстонии на Украину в конце XVIII века / А. Лойт // Скандинавский сборник. – Т. 32. – Таллин, 1988. – С. 104–116.
25. *Малицька Ю. Г.* Акліматизація шведських мігрантів на півдні Російської імперії / Ю. Г. Малицька // Грані. – 2010. – № 1. – С. 12–14.

26. Немецкие населенные пункты в Российской империи: География и население: справочник / сост. В. Ф. Дизендорф. – М., 2006. – 664 с.

27. Писаревский Г. Переселение шведов с острова Даго в Новороссийский край / Г. Писаревский // Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке (по неизданным архивным документам). – М., 1909. – С. 221–226.

28. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.) / А. Г. Рашин. – М., 1956. – 352 с.

29. Российский государственный исторический архив (далее – РГИА). – Ф. 828, оп. 14, спр. 2, 5 А; 10; 13; 16; 18; 22; 25; 30; 34; 38; 40; 44; 48; 50; 54; 59; 63; 71; 78; 79; 84; 87; 92; 96; 98; 107.

30. РГИА. – Ф. 828, оп. 14, спр. 118, 124, 129, 134, 143, 148, 152, 158, 162, 174, 176, 182, 194, 200, 201, 210, 216, 223, 232, 241, 247, 255, 263, 272.

31. Сифман Р. И. Динамика численности населения России за 1897–1914 гг. / Р. И. Сифман / Брачность, рождаемость и смертность в России и в СССР. – М., 1977. – С. 62–82.

32. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края / А. Скальковский. – Одесса, 1850. – Ч. 1. – 386 с.

33. Уитль Дж. Ч. Основы демографической и санитарной статистики / Дж. Ч. Уитль, С. А. Новосельский. – М., 1929. – 685 с.

34. Хок С. Л. Голод, болезни и структуры смертности в приходе Борщевка, Россия, 1830–1912 / С. Л. Хок // Социально-демографическая история России XIX – XX вв. Современные методы исследования: матер. науч. конф. (апрель 1998 г.). – Тамбов, 1999. – С. 3–29.

Додаток А

Таблиця 1

Демографічні показники Старошведської колонії 1784–1914 рр.

Рік	Кількість народжених	Кількість померлих	Загальна чисельність населення	Загальний коефіцієнт народжуваності, ‰	Загальний коефіцієнт смертності, ‰	Коефіцієнт дитячої смертності, ‰ ¹	Загальний коефіцієнт природного приросту, ‰
1784	5	3	108	46,3	27,78	571,43	18,52
1785	9	5	112	80,36	44,64	333,33	35,71
1786	11	3	120	91,67	25		66,67
1787	5	12	113	44,25	106,19		-61,95

¹ Смертність дітей у віці до 1 року включно. Обраховано лише для тих років, за які наявні відомості щодо вікового розподілу смертності.

Продовження табл. 1

Рік	Кількість народжених	Кількість померлих	Загальна чисельність населення	Загальний коефіцієнт народжуваності, ‰	Загальний коефіцієнт смертності, ‰	Коефіцієнт дитячої смертності, ‰ ¹	Загальний коефіцієнт природного приросту, ‰
1788	11	14	110	100	127,27		-27,27
1789	5	2	113	44,25	17,7		26,55
1790	5	1	117	42,74	8,55		34,19
1791	8	1	124	64,52	8,07		56,45
1792	5	2	127	39,37	15,75		23,62
1793	6	5	130	46,15	38,46		7,69
1794	9	5	131	68,7	38,17		30,53
1795	5	4	135	37,04	29,63		7,41
1796	12	5	136	88,24	36,76		51,47
1797	10	5	143	69,93	34,97		34,97
1798	7	7	148	47,3	47,3		0
1799	7	5	148	47,3	33,78		13,51
1800	10	8	150	66,67	53,33		13,33
1801	11	11	152	72,37	72,37		0
1802	4	7	152	26,32	46,05		-19,74
1803	11	20	149	73,83	134,23		-60,40
1804	9	6	140	64,3	42,86		21,43
1808	6	2	181	33,15	11,05		22,1
1833	6	6	201	29,85	29,85	642,86	0
1834	4	5	200	20	25	0	-5
1835	4	4	200	20	20	0	0
1836	10	1	209	47,85	4,79	0	43,06
1837	9	0	218	41,28	0	0	41,28
1838	17	4	231	73,59	17,32	0	56,28
1839	5	3	233	21,46	12,88	103,45	8,58
1840	12	4	241	49,79	16,6	236,84	33,2
1841	13	5	249	52,21	20,08	96,77	32,13
1842	9	3	255	35,29	11,77	103,45	23,53
1843	10	3	262	38,17	11,45	125	26,72
1844	7	6	263	26,62	22,81	96,77	3,8
1845	12	11	264	45,46	41,67	0	3,79

Продовження табл. 1

Рік	Кількість народжених	Кількість померлих	Загальна чисельність населення	Загальний коефіцієнт народжуваності, ‰	Загальний коефіцієнт смертності, ‰	Коефіцієнт дитячої смертності, ‰ ¹	Загальний коефіцієнт природного приросту, ‰
1846	11	4	271	40,59	14,76	0	25,83
1847	8	3	276	28,99	10,87	0	18,12
1848	13	5	284	45,78	17,61	0	28,17
1850	13	4	293	44,37	13,65	0	30,72
1851	15	6	302	49,67	19,87	90,91	29,8
1852	9	6	305	29,51	19,67	0	9,84
1853	16	5	316	50,63	15,82	0	34,81
1854	13	3	326	39,88	9,20	0	30,68
1855	15	17	324	46,3	52,47	230,77	-6,17
1856	12	17	319	37,62	53,29	142,86	-15,67
1857	15	12	322	46,58	37,27	133,33	9,32
1858	15	7	330	45,46	21,21	226,42	24,24
1859	19	21	328	57,92	64,02	266,67	-6,1
1860	13	6	335	38,81	17,91	92,31	20,9
1861	26	7	354	73,45	19,77	454,55	53,67
1862	20	15	359	55,71	41,78	118,42	13,93
1863	28	8	379	73,88	21,11	206,9	52,77
1864	15	9	385	38,96	23,38	0	15,58
1865	23	10	398	57,79	25,13	244,9	32,66
1866	13	12	399	32,58	30,08	0	2,51
1867	22	5	416	52,89	12,02	136,36	40,87
1868	22	8	430	51,16	18,6	111,11	32,56
1869	16	14	432	37,04	32,41	150	4,63
1871	22	8	446	49,33	17,94	195,65	31,39
1872	12	20	438	27,4	45,66	394,74	-18,27
1873	32	22	448	71,43	49,11	102,27	22,32
1874	28	16	460	60,87	34,78	121,62	26,09
1875	23	6	477	48,22	12,58	193,55	35,64
1876	35	9	503	69,58	17,89	123,3	51,69
1877	19	21	501	37,92	41,92	130,44	-3,99
1878	25	9	517	48,36	17,41	138,46	30,95

Закінчення табл. 1

Рік	Кількість народжених	Кількість померлих	Загальна чисельність населення	Загальний коефіцієнт народжуваності, ‰	Загальний коефіцієнт смертності, ‰	Коефіцієнт дитячої смертності, ‰ ¹	Загальний коефіцієнт природного приросту, ‰
1879	20	8	529	37,81	15,12	104,65	22,68
1880	33	11	551	59,89	19,96	205,48	39,93
1881	20	16	555	36,04	28,83	187,5	7,21
1882	38	18	575	66,09	31,3	326,1	34,78
1883	27	29	572	47,20	50,7	134,83	-3,5
1884	31	7	596	52,01	11,75	253,01	40,27
1885	26	11	611	42,55	18		24,55
1892	14	8	600	23,33	13,33		10
1893	8	2	606	13,20	3,3		9,9
1894	9	3	612	14,71	4,9		9,8
1895	10	4	618	16,18	6,47		9,71
1896	10	4	624	16,03	6,41		9,62
1897	12	5,4	630	19,05	8,57		10,48
1898	16	9,4	637	25,12	14,76		10,36
1899	10	3,4	643	15,55	5,3		10,26
1900	29	22,4	650	44,62	34,46		10,15
1901	21	14,4	656	32,01	21,95		10,06
1902	26	19,4	663	39,22	29,26		9,96
1903	48	24	687	69,87	34,93		34,93
1904	38	21	704	53,98	29,83	217,74	24,15
1905	41	18	727	56,4	24,76	75	31,64
1906	32	14	745	42,95	18,79	200	24,16
1907	52	21	776	67,01	27,06	110,29	39,95
1908	31	24	783	39,59	30,65	184,21	8,94
1909	39	14	808	48,27	17,33	110,1	30,94
1910	39	15	832	46,86	18,03	102,56	28,85
1911	37	18	851	43,48	21,15	345,13	22,33
1912	43	14	880	48,86	15,91	170,73	32,95
1913	36	20	896	40,18	22,32	130,43	17,86
1914	40	32	912	43,86	35,09	206,9	8,77

Надійшла до редакції 28.12.2012

УДК 94(47)(092)

О. В. Айсфельд

г. Гёттинген

**ИЗ ПОВОЛЖЬЯ В НОВОРОССИЮ:
ВЕХИ ЖИЗНЕННОГО ПУТИ
АЛЕКСАНДРА АВГУСТОВИЧА КЛАУСА (1829–1887)**

Проаналізовано відомі біографічні дані про А. А. Клауса, автора монографії «Наші колонії» (1869), представлено нові відомості про нього та його нащадків.

Ключові слова: А. А. Клаус, біографія, дворянин, німці, Катеринославська губернія.

Проанализированы известные биографические сведения о А. А. Клаусе, авторе монографии «Наши колонии» (1869), представлены новые данные о нем и его потомках.

Ключевые слова: А. А. Клаус, биография, дворянин, немцы, Екатеринославская губерния.

The known biographical information about A. Klaus an author of the monograph «Our Colony» (1869), new information about him and his descendants are analyzed.

Keywords: A. Klaus, biography, noble Germans, Ekaterinoslav Province.

Im Beitrag wurden die bereits bekannten biografischen Daten von A. A. Klaus, dem Autor der Monographie «Naši kolonii» (1969) analysiert und neue Informationen über ihn und seine Nachfahren präsentiert.

Schlüsselbegriffe: A. Klaus (Claus), Biographie, Adliger, Deutsche, Gouvernement Ekaterinoslav.

Имя автора первой обобщающей монографии об иностранных колонистах России «Наши колонии» хорошо известно историкам, занимающимся вопросами колонизации в Российской империи в XIX в. Благодаря изысканиям доктора ист. наук И. В. Черказьяновой, историография российских немцев пополнилась биографическими данными и списком трудов А. А. Клауса [14; 15; 16]. Вновь обратиться к его биографии побуждают несколько причин. Несмотря на небольшой объем, сведения о жизни этого человека крайне разноречивы и отрывочны, ясности нет, спорные моменты соседствуют с остающимися «белыми пятнами».

Как известно, после создания Автономной Республики немцев Поволжья в 20-е гг. XX ст. появился целый ряд публикаций историко-краеведческого характера. Одной из них был исторический очерк П. И. Зиннера со сведениями о выдающихся деятелях из поволжских колоний. Среди биографий – очень краткая Александра Клауса с ключевой информацией. Родился Александр 13 декабря 1829 г. в колонии Норка, где его отец был учителем и организмом. После окончания школы, проявившего хорошие способности мальчика отец определил в 1-ю Саратовскую гимназию. Затем Клаус поступил на службу в Саратовскую контору иностранных поселенцев. Далее Зиннер пишет, что после закрытия конторы чиновник переехал в Петербург [7], и здесь ошибается. Этот попечительный орган был реформирован в 1871 г. и прекратил свое существование в 1877 г., а Клаус к этому времени успел, работая в Министерстве государственных имуществ, издать свою книгу, затем перейти на службу в другое министерство и выйти в отставку.

Информация Зиннера о том, что перед смертью, последовавшей 7 января 1887 г., Клаус состоял председателем Екатеринославской губернской земской управы, тоже не подтверждается. В 1872–1885 гг. эту должность занимал П. А. Янченко [9], а в 1885–1890 – И. В. Бурхановский [10].

Следующим неясность в биографию Александра Клауса внес Н. Я. Эйдельман, изучавший жизнь и деятельность социалиста-утописта П. А. Бахметева. Устанавливая личность его друга и сподвижника «Августа К.», литературовед пришел к выводу, что это Август Августович Клаус (Кляус), окончивший вместе с Бахметевым Саратовскую гимназию в 1851 г. Поиски сведений о нем привели Н. Эйдельмана к документам о студенте Самуиле Клаусе, который в 1858 г. был исключен из Московского университета и выслан в Саратов, где чиновник Саратовской конторы иностранных поселенцев Август Клаус предоставил полицмейстеру расписки «в принятии им ... родного брата его Самуила Клауса». На основании этого Эйдельман идентифицирует Августа Клауса с А. Клаусом из книги С. Д. Соколова «Саратовцы писатели и ученые» (1913) [17, с. 391–392]. Но сообщенное Соколовым относится не к биографии Августа. Это этапы жизни Александра. Не может быть Август Августович автором книги «Наши колонии»! К тому же Соколов ошибся, назвав годом смерти автора книги «Наши колонии» 1870 год*. Путани-

* Возможно, это год смерти Августа Ивановича или Августа Августовича Клауса.

ца эта произошла оттого, что и Александр Августович, и Август Августович оба служили в Конторе иностранных поселенцев и даже одновременно [2].

Более того, американец Дж. Лонг сообщает, что у Александра Клауса был брат Август [23]. Из всего этого можно заключить – Александр, Август и Самуил были братьями.

Сведения о Самуиле Августовиче Клаусе (1839–1863) подтверждаются и дополняются новым биографическим словарем «Казанский университет» [4, с. 239]. Этот же словарь дает информацию еще об одном Клаусе – Александре (Юлии) Августовиче (1843 – ?) [4, с. 239]. Но, увы, и здесь допущена ошибка – половина сведений относится к биографии Александра Августовича Клауса (1829–1887).

Нет в публикациях единого мнения о том, в какой должности служил Александр Клаус в Саратовской конторе иностранных поселенцев. Одни называют его смотрителем [14, с. 20], другие – чиновником конторы или ее председателем. Правы первые. В списке управляющих конторы Клаус не значится [6, с. 181]. По данным на 1860–1861 гг., он, как и его брат Август, смотритель колоний [2].

Нет единого мнения и о точном времени переезда Клауса из Саратова в Петербург. Н. Э. Вашкау, например, ссылаясь на информацию Дж. Лонга, указывает 1863 год [5, с. 166]. Другие называют 1865 год. Между тем в Адрес-календаре на 1861–1862 год, изданном Императорской Академией наук, титулярный советник Александр Августович Клаус уже значится чиновником МГИ [3]. Сведения о поволжских колониях для своей книги Клаус использовал, в том числе, из материалов их ревизии 1860 г., в которой участвовал в качестве секретаря. Возможно, именно во время этой министерской проверки он обратил на себя внимание столичных чиновников и был переведен в Петербург.

Не очень убедительна информация Я. Дитца об увольнении Клауса из Министерства государственных имуществ [6, с. 329]. В 1870 г. по заданию этого ведомства он обследовал еврейские земледельческие колонии Екатеринославской и Херсонской губерний. Тщательно изучив их, он осветил разный уровень их состояния, положительные и отрицательные стороны. Для более наглядной демонстрации причин их неудовлетворительного состояния Клаус сделал характерные сопоставления с положением немецких и болгарских колоний. Он полагал, что намечающиеся преобразования колониального ведомства приведут евреев-земледельцев к более успешной деятельно-

сти. Министр А. Зеленой одобрил доклад Клауса, поблагодарив «за отличное выполнение возложенного на него поручения» [8].

За успешное проведение в жизнь правил 4 июня 1871 г. (передачу немецких колоний из ведомства МГИ в ведение общих губернских и местных учреждений по крестьянским делам) в числе высших чиновников А. Клаус был награжден земельным наделом в 1 000 десятин [15, с. 142]. Опального чиновника вряд ли наградили бы. Скорее всего, он оказался за штатом сильно уменьшенного в результате реформирования Колониального отделения* [13]. Как отмечает И. Черказьянова, именно в 1871 г. Клаус перешел в Министерство путей сообщения [15, с. 142].

Список публикаций Клауса можно дополнить еще одной статьей: «Записка о Днепровских порогах, судоходстве в них и лоцманском при них обществе» (Журнал Министерства путей сообщения, 1875), которая включена П. Белявским в статью «Днепр» для энциклопедии Брокгауза и Эфрона (1893).

Его труд «Наши колонии» по сей день востребован исследователями и активно используется при изучении колониционных процессов, в которых участвовали немцы, меннониты, болгары. Собственное мнение о мотивах, по которым А. Клаус «заточил перо и написал свою книгу», изложил в своем сочинении Г. Бауэр, тоже бывший чиновник Саратовской конторы [18]. Репринтное издание перевода книги на немецкий язык, вышедшего в 1887 г. в Одессе (в год смерти Клауса), увидело свет в Германии в 2009 г. [20].

В 1998 г. канд. ист. наук С. В. Абросимова опубликовала информацию о некоем дворянине Клаусе. Анализируя состав дворян-немцев в 3-й части родословной книги Екатеринославской губернии, хранящейся в Днепропетровском историческом музее, автор, среди прочих, упомянула Александра Августовича Клауса, ранее служившего в Саратовской конторе иностранных поселенцев, который в 1877 г. вышел в отставку и переселился в Екатеринославскую губернию [1, с. 17]. Как известно, в 3-ю часть губернских родословных книг вносились лица, приобретшие право потомственного дворянства на гражданской службе (оно распространялось на высшие гражданские чины, начиная с IV-го класса – действительного статского советника).

* Структура МГИ в 1866 г. претерпела изменения (шла крестьянская реформа на казенных землях). Отделение по делам колоний в Департаменте общих дел предлагалось сделать временным. В результате реформирования колониального ведомства (1871) его в 1878 г. и вовсе упразднили.

И вот в моих руках заветный фолиант, содержащий достоверные сведения об отставном действительном статском советнике Александре Августовиче Клаусе, 56 лет, проживающем в собственном имении в Мариупольском уезде (по состоянию на 1886 г.). Запись была сделана на основании указа о его отставке из Департамента шоссе-ных и водяных сообщений Министерства путей сообщения от 4 марта 1877 (№ 1342). Из нее видно, что происходил Клаус из иностранцев, вероисповедания лютеранского, в службу вступил в Саратовскую контору иностранных поселенцев с чином коллежского регистратора 14 марта 1848 г. За выслугу лет произведен в надворные советники со старшинством 14 марта 1866 г. За отличную и полезную службу награжден следующим чином (8 апреля 1873 г.) – действительного статского советника, а с 18 февраля 1877 г. уволен в отставку по собственному прошению (из-за болезни). Определение Екатеринославского дворянского депутатского собрания от 18 февраля 1886 г. о внесении Клауса в дворянскую родословную книгу было утверждено указом Правительствующего сената 4 июня 1886 г. [12, с. 57].

В родословной книге содержится еще одна любопытная информация. В графе «имеют вписываться все сыновья» значится: «определением депутатского собрания 14 июня 1890 г. сопричислен сын Николай» [12, с. 56 об.].

Однако этим сведения не исчерпываются.

В 2004 г. в Петербурге И. М. Рау была опубликована статья об Инне Николаевне фон Клаус – внучке... А. Клауса [11]! Автор сообщает: «Она родилась 25 апреля 1888 г. в семье немецкого барона Николая Александровича фон Клауса в имении Трудовое Мариупольского уезда Екатеринославской губернии. Н. А. Клаус, сын Александра Августовича фон Клауса, уроженца Саратовской губернии, действительного статского советника, вице-директора Департамента шоссе-ных водных сообщений Министерства путей сообщения». Далее И. М. Рау пишет, что ее прадед, Н. А. Клаус, окончил 2-ю гимназию в С.-Петербурге, затем – военное Константиновское училище*, после чего произведен в подпоручики 52-го пехотного Виленского его императорского величества кн. Кирилла Владимировича полка. Позже он стал штабс-капитаном 5-й резервной артиллерийской бригады, был земским начальником 6-го участка Мариупольского уезда [13, с. 22].

* 2-е военное Константиновское училище.

Похоже, автор статьи располагает очень скудными сведениями об Александре Августовиче. Не понятно, откуда появился титул «барон» и приставка «фон». Ничего не сообщается и о судьбе Николая Клауса, хотя в статье помещены его фотография (в весьма преклонном возрасте) и сведения о втором браке. Упоминаются еще двое детей от этого брака – Елена и Сергей. Об их судьбе – ни слова. Однако совершенно очевидно, что в Мариупольском уезде у Клаусов было имение с названием «Трудовое», и Инна Михайловна Рау, живущая ныне в Германии, является праправнучкой Александра Августовича Клауса, прямым потомком по женской линии. К сожалению, установить контакт с ней пока не удалось.

И все же в жизнеописании А. Клауса по-прежнему остаются «белые пятна». Доподлинно не известно, где именно он умер и похоронен. В «Екатеринославских губернских ведомостях» некролог отсутствует. Нет сведений о его окружении, контактах, семье. С большой долей вероятности можно предположить, что его предок происходил из графства Изенбург. Прибывший в Россию в 1767 г. Петер Клаус (1727–1780) поселился в поволжской колонии Норка [19]. Здесь в 1811 г. жили дети его внука, Иоганнеса Клауса (1776–1809), – сироты Генрих (1800–?) и Август (1807–?).

Так уж случилось, что поволжец Александр Клаус, став землевладельцем, на склоне лет оказался в Екатеринославской губернии. Но и об этом периоде его жизни пока ничего не известно.

Библиографические ссылки

1. *Абросимова С. В.* Немцы Приднепровья и отражение их общественно-культурной деятельности в рукописном собрании Днепропетровского исторического музея (XIX – нач. XX ст.) // Украина–Германия: экономическое и интеллектуальное сотрудничество (XIX–XX вв.) : матер. Междунар. науч. конф. Днепропетровск, 2–3 октября 1997 г. – Т. 1. – Днепропетровск, 1998. – С. 13–19.

2. Адрес-календарь: Общая роспись начальствующих и прочих должностных лиц по всем управлениям в Империи, и по главным управлениям в Царстве Польском и в Великом Княжестве Финляндском на 1860–1861 год. – СПб., [1860].

3. Адрес-календарь: Общая роспись начальствующих и прочих должностных лиц по всем управлениям в Империи, и по главным управлениям в Царстве Польском и в Великом Княжестве Финляндском. На 1861–1862 год. – СПб., [1861]. – Стб. 456.

4. *Бурмистрова Л.* Клаус Самуил Августович // Казанский университет. 1804–2004: Библиографический словарь. – Т. 1. 1804–1904. – Ка-

заны, 2002. (Сведения из этой труднодоступной книги любезно предоставила И. В. Черказьянова).

5. *Ваишкау Н. Э.* Школа в немецких колониях Поволжья. – Волгоград, 1998. – С. 166.

8. *Дитц Я.* История поволжских немцев-колонистов / под ред. И. Плева. – М., 1997.

9. *Зиннер П. И.* Немцы Нижнего Поволжья: Исторический очерк. Выдающиеся деятели из колоний Поволжья. – Саратов, 1925. – С. 18.

10. *Никитин В. Н.* Евреи-земледельцы: Историческое, законодательное, административное и бытовое положение колоний со времени их возникновения до наших дней. 1807–1887. – СПб., 1887. – С. 616–627.

11. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1881 г. – Екатеринослав, 1882. – С. 2.

12. Постановления XX очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 4 по 18 декабря 1885, с приложениями. – Екатеринослав, 1886. – С. 172, 872–873.

13. *Рау И. М.* Моя любимая бабушка и Александровский институт // История Петербурга. – 2004. – № 1 (17). – С. 22–26.

14. Родословная книга дворянства Екатеринославской губернии с 1886 г. // Днепропетровский исторический музей. – Отдел рукописей. – Арх. 536.

15. См.: Архив Министерства земледелия и государственных имуществ: Исторический очерк, устройство и состав дел / сост. П. А. Шафранов. – СПб., 1904. – С. 132, 134.

16. *Черказьянова И. В.* Первые исследователи истории и культуры российских немцев: Клаус Александр (Юлий) Августович // Российские немцы : научно-информационный бюллетень. – 2004. – № 3. – С. 19–20.

17. *Черказьянова И. В.* Передача немецких школ в Министерство народного просвещения: проблема взаимоотношений государства, церкви и общества // Российское государство, общество и этнические немцы: основные этапы и характер взаимоотношений (XVIII–XXI вв.): матер. XI Междунар. научной конф. Москва, 1–3 ноября 2006 г. / под ред. А. А. Германа. – М., 2007. – С. 136–151.

18. *Черказьянова И. В.* Школьное образование российских немцев (проблемы развития и сохранения немецкой школы в Сибири в XVIII–XX вв.). – СПб., 2004. – С. 23.

19. *Эйдельман Н. Я.* Павел Иванович Бахметев: Одна из загадок русского революционного движения // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. – Т. IV. – М., 1965. – С. 387–398.

20. *Bauer G.* Geschichte der deutschen Ansiedler an der Wolga seit ihrer Einwanderung nach Rußland bis zur Einführung der allgemeinen Wehrpflicht (1766–1874), nach geschichtlichen Quellen und mündlichen Überlieferungen. – Saratow, 1908. – S. 138–142.

21. Einwanderung in das Wolgagebiet 1764–1767. Bd. 3. Kolonien Laub – Preuss / Bearb. I. Pleve, Hrsg. A. Eisfeld. – Göttingen, 2005. – S. 287–288.

22. Klaus A. Unsere Kolonien: Studien und Materialien zur Geschichte und Statistik der ausländischen Kolonisation in Russland / Stiftung Ostdeutscher Kulturrat. Reihe: Rara zum Kulturerbe des Ostens. Hrsg.: E. G. Schulz, Vorwort: A. Eisfeld. – Hildesheim, Zürich, New York : Georg Olms Verlag, 2009.

23. Long J. The Germann-Russians: A Bibliography of Russian Materials with Introductory Essay, Annotations, and Locations of Materials in Major American and Soviet Libraries. – Santa Barbara, Oxford, 1979. – S. 21.

Надійшла до редколегії 29.01.2013

УДК 94(7)(=112.2)–054.62»18/19»

Е. Е. Ходченко

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

КОЛОНИИ РОССИЙСКИХ НЕМЦЕВ В СЕВЕРНОЙ АМЕРИКЕ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

Розглянуто питання спадкової дислокації місць поселень німецьких громад у Російській імперії та в Північній Америці в період міграції в кінці XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: *російські німці, США, Канада, Причорномор'я, Поволжя, Волинь.*

Рассмотрен вопрос преемственной дислокации мест поселений немецких общин в Российской империи и в Северной Америке в период миграции в конце XIX – в начале XX вв.

Ключевые слова: *российские немцы, США, Канада, Причерноморье, Поволжье, Волинь.*

The question about succession locations of German communities settlements in the Russian Empire and in North America during the migration period in the late XIX – early XX centuries is analized.

Keywords: *the Russian Germans, the U.S., Canada, the Black Sea region, the Volga region, Volyn.*

Untersucht wurde die Frage nach der Kontinuität der Ansiedlungen deutscher Gemeinden im Russischen Reich und in Nordamerika in der Periode der Migrationen Ende des 19. – Anfang des 20. Jahrhunderts.

Schlüsselbegriffe: Russlanddeutsche, USA, Canada, Schwarzmeergebiet, Wolgagebiet, Wolhynien.

Конец XIX и начало XX вв. характеризуются активизацией миграционных процессов и являются периодом быстрого заселения и освоения иммигрантами из Европы центральной части Северной Америки. Одной из стран-доноров трудовых иммигрантов стала Российская империя. Это были немцы, украинцы, русские, евреи, поляки, белорусы, литовцы.

Остановим наше внимание на немецких переселенцах.

Достаточно изучаемая в настоящее время в российской и украинской историографии тема – история немецкой национальной группы России, оставила вне поля своего внимания их дальнейшую судьбу в Северной Америке. Среди отечественных и российских исследователей можно выделить лишь незначительное количество работ, касающихся изучаемой проблематики: исследование Е. В. Ананян [1], статью И. Плеве [2] и работу О. В. Коноваловой [3]. В зарубежной историографии предпринималось больше попыток изучить американский этап столь значительной иммигрантской группы. Это и диссертационные работы Р. Саллета «Русско-немецкие поселения в Соединенных Штатах» (1931 г.) [4], Э. Хеера «Изучение немецких лютеран и католиков в Канаде, ранее проживавших в Царской и Советской России» [5], статья Н. Соула «Миграция российских немцев в Канзас» [6], монография С. Янсен об адаптации российских немцев в США [7] и др. [8]. Однако в перечисленных работах лишь фрагментарно отражена картина миграции российских немцев, лишь иногда указывается из каких колоний они прибыли. Таким образом, вопрос о местах выезда конкретных групп из России и их поселений в Америке остается открытым.

До 1874 г. немецкая эмиграция из России носила эпизодический характер. Так, по данным О. В. Коноваловой, осенью 1872 г., распродав все свое имущество, несколько семей колоний Ландау, Иоганнесталья, Вормса, Рорбаха и Ватерлоо выехало за границу [3, с. 166, 169], а в Поволжье в это время отмечен лишь единичный случай [2, с. 423]. Первыми организованными группами, выехавшими в Канаду и США в середине 1870-х гг., стали меннониты Причерноморья. За ними последовали немцы Причерноморья, Поволжья и Волыни. Им-

миграция в Северную Америку, временами усиливаясь (1874–1876, 1879–1880, 1886–1912 гг.), до Первой мировой войны не прекращалась.

Одна из главных причин переселения заключалась в экономических проблемах, в основном в нехватке земли. Кроме этого ощущалось недовольство реформами Александра II, приведшими к ликвидации привилегий (статуса колониста и освобождения от воинской службы) [9], и религиозные неурядицы [2, с. 423; 10, с. 261]. В итоге перед многими колонистами встал выбор: либо переселиться в другие области России, либо в Северную Америку [1, с. 49–50; 11, с. 54], где было много дешевой земли.

Уже в начале 70-х гг. XIX в. несколько делегатов от поволжских немцев отправились в Новый Свет для ознакомления с условиями новой страны. Посетив Небраску, Айову, Канзас и Арканзас они ощутили со стороны местных администраций и железнодорожных компаний заинтересованность в вопросе переселения. Ими были оценены качество и стоимость земли, а также высокий уровень разветвленности железнодорожных коммуникаций [4], что обещало успех в сбыте сельскохозяйственных товаров. Железнодорожные компании предлагали также льготы и помощь при переезде через океан.

Информация об открывающихся возможностях за океаном быстро распространилась по немецким колониям в России [12]. Уже в 1874 г. несколько семей из Норки (Саратовская губерния), Визенсайте (Самарская губерния) поселились в Канзасе и Небраске, переселенцы из Херсонских колоний – Йоганнесталь, Нейдорф и Вормс – в Дакоте. Это были, в основном, лютеране-реформаторы, стремившиеся к религиозной свободе и сохранению родного языка. За ними в 1876–1878 гг. последовали единоверцы из колоний Куттер, Дрейшпитц, Экгейм, Кратцке, Шендорф, Ягодное, Щербаковка. Для поселения выбрали районы Мэрион, Лоуренс и Рассел в Канзасе (см. табл.).

В 1875 г. небольшими группами начали переселяться и католики из Самарской губернии (поселения Герцог, Либенталь, Обермонжу, Екатериненштадт, Пфейфер, Семеновка). В Канзасе они организовали одноименные поселения в районе Рассел, Эллис и Раш (см. рис. 1).

Из воспоминаний Б. Арманда, Ф. Буркхард, П. Дидье [13], собранных в результате исследовательского проекта «Воспоминания устной истории в Дакоте», проведенного научным обществом Российских немцев (руководитель Майкл Миллер), мы узнаем, что в последующие годы многих к выезду из России мобилизовали письма первых иммигрантов [14] и агитация океанских пароходств [3, с. 426].

Рис. 1

1883–1898 гг. можно условно определить как второй этап иммиграции российских немцев. Для него характерно переселение преимущественно из Причерноморских регионов. Основными ареалами поселения в Северной Америке стали территории Дакоты, Канзаса, Техаса, Манитобы и Саскачевана. С 1883 г. немцы-лютеране из обжитых деревень Южной России целыми семьями выезжали в Америку. Из сохранившейся переписи пассажиров, прибывших в Дакоту [15], можно выделить места их выхода: колонии Фрейденталь (Херсонская губерния), Нейдорф, Гофнунгсталь, Бергдорф, Петерсталь, Кассель, Ней-Данциг, Йоганнесталь, Кроненталь, Ней-Рорбах, Ней-Фрюденталь и др. (см. табл.). Все вышеназванные лютеранские колонии располагались вокруг Одессы, Николаева и в Крыму. Часть из них относилась к Березанскому колониристскому округу. Столь большой поток иммигрантов, как ни удивительно, не представлен в архивах Одессы и Херсона. Встречаются лишь незначительные данные о деятельности иммигрантских контор в Одессе, занимавшихся продажей билетов на пароходы, следовавшие в Америку [16].

В это же время увеличился поток эмигрантов и из католических поселений Причерноморья (Зельц, Страсбург, Баден, Мангейм и др. (см. табл.). Большая часть обустроилась в Южной Дакоте, в районе Хатчинсон, Дуглас, Янктон и Северной Дакоте (Эмонс, Макинтош и Логан). Другая часть католиков Либентальского колониетского округа, который включал села: Клейн-Либенталь, Мариенталь, Йозефсталь, Францфельд (Херсонская губерния), направилась в Техас, в район Плантервилла.

В середине 80-х гг., когда меннонитские хозяйства показали высокую рентабельность сельскохозяйственного производства в прериях Канады, а ресурс свободных земель США истощился, многие немцы начали иммигрировать в Манитобу, а затем в Саскачеван и Альберту. Первыми в 1884–1885 гг. прибыли группы из четырех колоний Причерноморья (район Тулчи [17]), образовав поселок Новая Тулча, около Реджайны [18, с. 3]. За ними последовали группы с Волыни [19], выбрав для поселения районы Брокенхэд, Вайтмаус, Таппер, Эмерсон, Гретна, Морден в провинции Манитоба.

В 1886 г. тридцать семей из католической колонии Йозефсталь (район Одессы) переселились в район Балгон (Саскачеван). Со временем он стал самым большим католическим приходом, который постоянно пополнялся. К 1896 г. в районе Реджайны и Йорктауна (Саскачеван) проживало более двухсот немецких семей [18, с. 4]. Они образовали поселения Ней-Эльзас возле Страсбурга (р-н Реджайны) в 1884 г., Анока (р-н Йорктауна) в 1885 г., Эденвольд (р-н Реджайны) в 1885 г., Хогенлое, возле Лангенбург (р-н Реджайны) в 1886 г. и др. [20]). В районе Вибанк католики из одесских колоний соседствовали с протестантами из Буковины [18, с. 4].

В 1889 г. первая группа российских немцев с Волыни прибыла в Альберту, но из-за засухи, уже в 1891–1892 гг. они переселились в Ветасквин, Эллерсли и Ледук (район Эдмонта). В 1889–1890 гг. немцы, главным образом из Бессарабии, поселились к юго-востоку от Мэдисон Хэт [18, с. 4], а лютеране из Галичины и Волыни (около 400 семей) основали колонию Йозефсберг в районе Данмара. Однако здесь их постигла неудача. Из-за качества земли и погодных условий уже в конце 1890 г. начался отток поселян и к 1905 г. они почти все переселились в район треугольника Ветасквин – Камрозе – Эдмонтон [18, с. 12–13].

Таким образом, второй этап переселения российских немцев в Северную Америку был более масштабным по своему характеру и

охватывал новые территории Среднего Запада, считавшиеся ранее непригодными к хозяйствованию.

С начала 1900-х гг. происходил процесс вторичной передислокации российских немцев, ранее обосновавшихся в США. Новыми районами поселения стали штат Колорадо и канадский Запад. Это было вызвано тем, что запас свободных земель в прериях был исчерпан. В результате подрастающему поколению стало трудно найти себе доступные по стоимости участки для создания собственного хозяйства. В Канаде же пустовавших земель было еще много и ее стоимость была приемлемой. За вырученные деньги от продажи одной фермы в США можно было приобрести два участка в Саскачеване либо Альберте. В результате десятки тысяч немцев переселились в Канаду. Примером служат католические колонии Святого Питера и Святого Джозефа (1903 St. Peter's Colony near Leofeld, 1903 St. Joseph Valgonie German Catholic Colony [20]).

События русско-японской войны (1904–1905 гг.) и участие в ней этнических немцев как солдат, политическая нестабильность в стране (первая российская революция (1905–1907 гг.)), по воспоминаниям современников и их потомков, подтолкнули многих молодых людей к эмиграции [21]. Новоприбывающие вливались в уже созданные гомогенные поселения в Канзасе, Дакоте, Саскачеване и Альберте. В основном, это были молодые люди с семьями, стремившиеся избежать военной службы в российской армии. Миграция проходила как с Причерноморских территорий (колонии Нейбург, Кандел, Зельц, Страсбург), так и из районов Поволжья [22] – Диттель, Кратцке и др.

Достаточно трудно проследить по иммиграционным записям судьбы российских немцев, так как их часто записывали как немцев без обозначения мест бывшего проживания. Это усложняет реконструкцию колонизационного процесса конца XIX – начале XX вв. в Северной Америке.

По переписи 1911 г., доля немецкого населения в Саскачеване составляла 15 %, т.е. немцы после британцев являлись наиболее представительной этнической группой в провинции [23].

Большая часть немцев в период до Первой мировой войны прибыла в Западную Канаду из трех регионов Российской империи – Причерноморья, Поволжья и Волыни.

С 1914 г. и до окончания Первой мировой войны поток немецких иммигрантов почти иссяк. Это было вызвано негативными антинемецкими настроениями в Канаде и США и возникшими затруднениями в сообщении между Европой и Америкой.

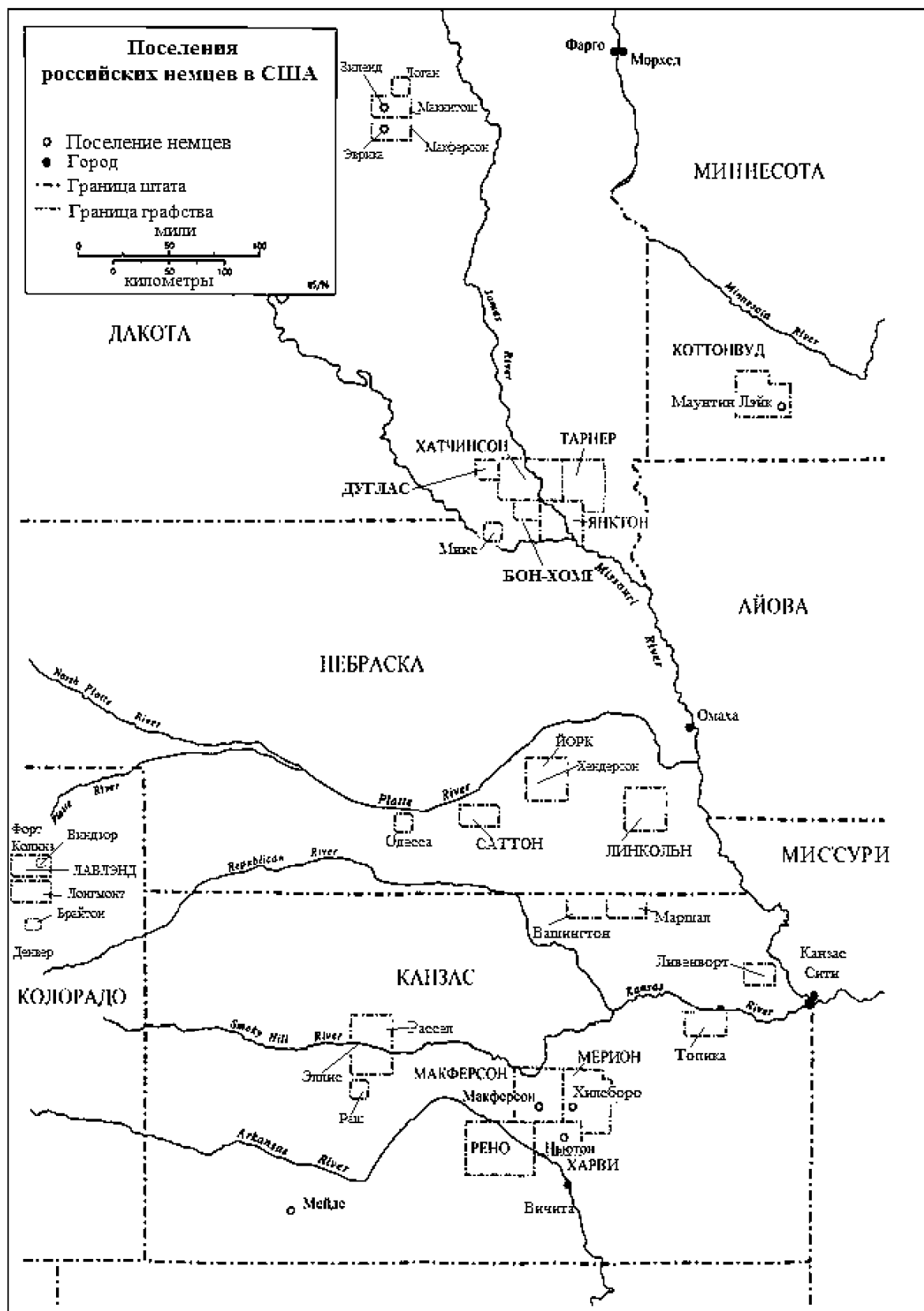

Рис. 2

21. Einwanderung in das Wolgagebiet 1764–1767. Bd. 3. Kolonien Laub – Preuss / Bearb. I. Pleve, Hrsg. A. Eisfeld. – Göttingen, 2005. – S. 287–288.

22. Klaus A. Unsere Kolonien: Studien und Materialien zur Geschichte und Statistik der ausländischen Kolonisation in Russland / Stiftung Ostdeutscher Kulturrat. Reihe: Rara zum Kulturerbe des Ostens. Hrsg.: E. G. Schulz, Vorwort: A. Eisfeld. – Hildesheim, Zürich, New York : Georg Olms Verlag, 2009.

23. Long J. The Germann-Russians: A Bibliography of Russian Materials with Introductory Essay, Annotations, and Locations of Materials in Major American and Soviet Libraries. – Santa Barbara, Oxford, 1979. – S. 21.

Надійшла до редколегії 29.01.2013

УДК 94(7)(=112.2)–054.62»18/19»

Е. Е. Ходченко

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

КОЛОНИИ РОССИЙСКИХ НЕМЦЕВ В СЕВЕРНОЙ АМЕРИКЕ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

Розглянуто питання спадкової дислокації місць поселень німецьких громад у Російській імперії та в Північній Америці в період міграції в кінці XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: *російські німці, США, Канада, Причорномор'я, Поволжя, Волинь.*

Рассмотрен вопрос преемственной дислокации мест поселений немецких общин в Российской империи и в Северной Америке в период миграции в конце XIX – в начале XX вв.

Ключевые слова: *российские немцы, США, Канада, Причерноморье, Поволжье, Волинь.*

The question about succession locations of German communities settlements in the Russian Empire and in North America during the migration period in the late XIX – early XX centuries is analized.

Keywords: *the Russian Germans, the U.S., Canada, the Black Sea region, the Volga region, Volyn.*

Untersucht wurde die Frage nach der Kontinuität der Ansiedlungen deutscher Gemeinden im Russischen Reich und in Nordamerika in der Periode der Migrationen Ende des 19. – Anfang des 20. Jahrhunderts.

Schlüsselbegriffe: Russlanddeutsche, USA, Canada, Schwarzmeergebiet, Wolgagebiet, Wolhynien.

Конец XIX и начало XX вв. характеризуются активизацией миграционных процессов и являются периодом быстрого заселения и освоения иммигрантами из Европы центральной части Северной Америки. Одной из стран-доноров трудовых иммигрантов стала Российская империя. Это были немцы, украинцы, русские, евреи, поляки, белорусы, литовцы.

Остановим наше внимание на немецких переселенцах.

Достаточно изучаемая в настоящее время в российской и украинской историографии тема – история немецкой национальной группы России, оставила вне поля своего внимания их дальнейшую судьбу в Северной Америке. Среди отечественных и российских исследователей можно выделить лишь незначительное количество работ, касающихся изучаемой проблематики: исследование Е. В. Ананян [1], статью И. Плеве [2] и работу О. В. Коноваловой [3]. В зарубежной историографии предпринималось больше попыток изучить американский этап столь значительной иммигрантской группы. Это и диссертационные работы Р. Саллета «Русско-немецкие поселения в Соединенных Штатах» (1931 г.) [4], Э. Хеера «Изучение немецких лютеран и католиков в Канаде, ранее проживавших в Царской и Советской России» [5], статья Н. Соула «Миграция российских немцев в Канзас» [6], монография С. Янсена об адаптации российских немцев в США [7] и др. [8]. Однако в перечисленных работах лишь фрагментарно отражена картина миграции российских немцев, лишь иногда указывается из каких колоний они прибыли. Таким образом, вопрос о местах выезда конкретных групп из России и их поселений в Америке остается открытым.

До 1874 г. немецкая эмиграция из России носила эпизодический характер. Так, по данным О. В. Коноваловой, осенью 1872 г., распродав все свое имущество, несколько семей колоний Ландау, Иоганнесталя, Вормса, Рорбаха и Ватерлоо выехало за границу [3, с. 166, 169], а в Поволжье в это время отмечен лишь единичный случай [2, с. 423]. Первыми организованными группами, выехавшими в Канаду и США в середине 1870-х гг., стали меннониты Причерноморья. За ними последовали немцы Причерноморья, Поволжья и Волыни. Им-

миграция в Северную Америку, временами усиливаясь (1874–1876, 1879–1880, 1886–1912 гг.), до Первой мировой войны не прекращалась.

Одна из главных причин переселения заключалась в экономических проблемах, в основном в нехватке земли. Кроме этого ощущалось недовольство реформами Александра II, приведшими к ликвидации привилегий (статуса колониста и освобождения от воинской службы) [9], и религиозные неурядицы [2, с. 423; 10, с. 261]. В итоге перед многими колонистами встал выбор: либо переселиться в другие области России, либо в Северную Америку [1, с. 49–50; 11, с. 54], где было много дешевой земли.

Уже в начале 70-х гг. XIX в. несколько делегатов от поволжских немцев отправились в Новый Свет для ознакомления с условиями новой страны. Посетив Небраску, Айову, Канзас и Арканзас они ощутили со стороны местных администраций и железнодорожных компаний заинтересованность в вопросе переселения. Ими были оценены качество и стоимость земли, а также высокий уровень разветвленности железнодорожных коммуникаций [4], что обещало успех в сбыте сельскохозяйственных товаров. Железнодорожные компании предлагали также льготы и помощь при переезде через океан.

Информация об открывающихся возможностях за океаном быстро распространилась по немецким колониям в России [12]. Уже в 1874 г. несколько семей из Норки (Саратовская губерния), Визенсайте (Самарская губерния) поселились в Канзасе и Небраске, переселенцы из Херсонских колоний – Йоганнесталь, Нейдорф и Вормс – в Дакоте. Это были, в основном, лютеране-реформаторы, стремившиеся к религиозной свободе и сохранению родного языка. За ними в 1876–1878 гг. последовали единоверцы из колоний Куттер, Дрейшпитц, Экгейм, Кратцке, Шендорф, Ягодное, Щербаковка. Для поселения выбрали районы Мэрион, Лоуренс и Рассел в Канзасе (см. табл.).

В 1875 г. небольшими группами начали переселяться и католики из Самарской губернии (поселения Герцог, Либенталь, Обермонжу, Екатериненштадт, Пфейфер, Семеновка). В Канзасе они организовали одноименные поселения в районе Рассел, Эллис и Раш (см. рис. 1).

Из воспоминаний Б. Арманда, Ф. Буркхард, П. Дидье [13], собранных в результате исследовательского проекта «Воспоминания устной истории в Дакоте», проведенного научным обществом Российских немцев (руководитель Майкл Миллер), мы узнаем, что в последующие годы многих к выезду из России мобилизовали письма первых иммигрантов [14] и агитация океанских пароходств [3, с. 426].

Рис. 1

1883–1898 гг. можно условно определить как второй этап иммиграции российских немцев. Для него характерно переселение преимущественно из Причерноморских регионов. Основными ареалами поселения в Северной Америке стали территории Дакоты, Канзаса, Техаса, Манитобы и Саскачевана. С 1883 г. немцы-лютеране из обжитых деревень Южной России целыми семьями выезжали в Америку. Из сохранившейся переписи пассажиров, прибывших в Дакоту [15], можно выделить места их выхода: колонии Фрейденталь (Херсонская губерния), Нейдорф, Гофнунгсталь, Бергдорф, Петерсталь, Кассель, Ней-Данциг, Йоганнесталь, Кроненталь, Ней-Рорбах, Ней-Фрюденталь и др. (см. табл.). Все вышеназванные лютеранские колонии располагались вокруг Одессы, Николаева и в Крыму. Часть из них относилась к Березанскому колониристскому округу. Столь большой поток иммигрантов, как ни удивительно, не представлен в архивах Одессы и Херсона. Встречаются лишь незначительные данные о деятельности иммигрантских контор в Одессе, занимавшихся продажей билетов на пароходы, следовавшие в Америку [16].

В это же время увеличился поток эмигрантов и из католических поселений Причерноморья (Зельц, Страсбург, Баден, Мангейм и др. (см. табл.). Большая часть обустроилась в Южной Дакоте, в районе Хатчинсон, Дуглас, Янктон и Северной Дакоте (Эмонс, Макинтош и Логан). Другая часть католиков Либентальского колониетского округа, который включал села: Клейн-Либенталь, Мариенталь, Йозефсталь, Францфельд (Херсонская губерния), направилась в Техас, в район Плантервилла.

В середине 80-х гг., когда меннонитские хозяйства показали высокую рентабельность сельскохозяйственного производства в прериях Канады, а ресурс свободных земель США истощился, многие немцы начали иммигрировать в Манитобу, а затем в Саскачеван и Альберту. Первыми в 1884–1885 гг. прибыли группы из четырех колоний Причерноморья (район Тулчи [17]), образовав поселок Новая Тулча, около Реджайны [18, с. 3]. За ними последовали группы с Волыни [19], выбрав для поселения районы Брокенхэд, Вайтмаус, Таппер, Эмерсон, Гретна, Морден в провинции Манитоба.

В 1886 г. тридцать семей из католической колонии Йозефсталь (район Одессы) переселились в район Балгон (Саскачеван). Со временем он стал самым большим католическим приходом, который постоянно пополнялся. К 1896 г. в районе Реджайны и Йорктауна (Саскачеван) проживало более двухсот немецких семей [18, с. 4]. Они образовали поселения Ней-Эльзас возле Страсбурга (р-н Реджайны) в 1884 г., Анока (р-н Йорктауна) в 1885 г., Эденвольд (р-н Реджайны) в 1885 г., Хогенлое, возле Лангенбург (р-н Реджайны) в 1886 г. и др. [20]). В районе Вибанк католики из одесских колоний соседствовали с протестантами из Буковины [18, с. 4].

В 1889 г. первая группа российских немцев с Волыни прибыла в Альберту, но из-за засухи, уже в 1891–1892 гг. они переселились в Ветасквин, Эллерсли и Ледук (район Эдмонта). В 1889–1890 гг. немцы, главным образом из Бессарабии, поселились к юго-востоку от Мэдисон Хэт [18, с. 4], а лютеране из Галичины и Волыни (около 400 семей) основали колонию Йозефсберг в районе Данмара. Однако здесь их постигла неудача. Из-за качества земли и погодных условий уже в конце 1890 г. начался отток поселян и к 1905 г. они почти все переселились в район треугольника Ветасквин – Камрозе – Эдмонтон [18, с. 12–13].

Таким образом, второй этап переселения российских немцев в Северную Америку был более масштабным по своему характеру и

охватывал новые территории Среднего Запада, считавшиеся ранее непригодными к хозяйствованию.

С начала 1900-х гг. происходил процесс вторичной передислокации российских немцев, ранее обосновавшихся в США. Новыми районами поселения стали штат Колорадо и канадский Запад. Это было вызвано тем, что запас свободных земель в прериях был исчерпан. В результате подрастающему поколению стало трудно найти себе доступные по стоимости участки для создания собственного хозяйства. В Канаде же пустовавших земель было еще много и ее стоимость была приемлемой. За вырученные деньги от продажи одной фермы в США можно было приобрести два участка в Саскачеване либо Альберте. В результате десятки тысяч немцев переселились в Канаду. Примером служат католические колонии Святого Питера и Святого Джозефа (1903 St. Peter's Colony near Leofeld, 1903 St. Joseph Valgonie German Catholic Colony [20]).

События русско-японской войны (1904–1905 гг.) и участие в ней этнических немцев как солдат, политическая нестабильность в стране (первая российская революция (1905–1907 гг.)), по воспоминаниям современников и их потомков, подтолкнули многих молодых людей к эмиграции [21]. Новоприбывающие вливались в уже созданные гомогенные поселения в Канзасе, Дакоте, Саскачеване и Альберте. В основном, это были молодые люди с семьями, стремившиеся избежать военной службы в российской армии. Миграция проходила как с Причерноморских территорий (колонии Нейбург, Кандел, Зельц, Страсбург), так и из районов Поволжья [22] – Диттель, Кратцке и др.

Достаточно трудно проследить по иммиграционным записям судьбы российских немцев, так как их часто записывали как немцев без обозначения мест бывшего проживания. Это усложняет реконструкцию колонизационного процесса конца XIX – начале XX вв. в Северной Америке.

По переписи 1911 г., доля немецкого населения в Саскачеване составляла 15 %, т.е. немцы после британцев являлись наиболее представительной этнической группой в провинции [23].

Большая часть немцев в период до Первой мировой войны прибыла в Западную Канаду из трех регионов Российской империи – Причерноморья, Поволжья и Волыни.

С 1914 г. и до окончания Первой мировой войны поток немецких иммигрантов почти иссяк. Это было вызвано негативными антинемецкими настроениями в Канаде и США и возникшими затруднениями в сообщении между Европой и Америкой.

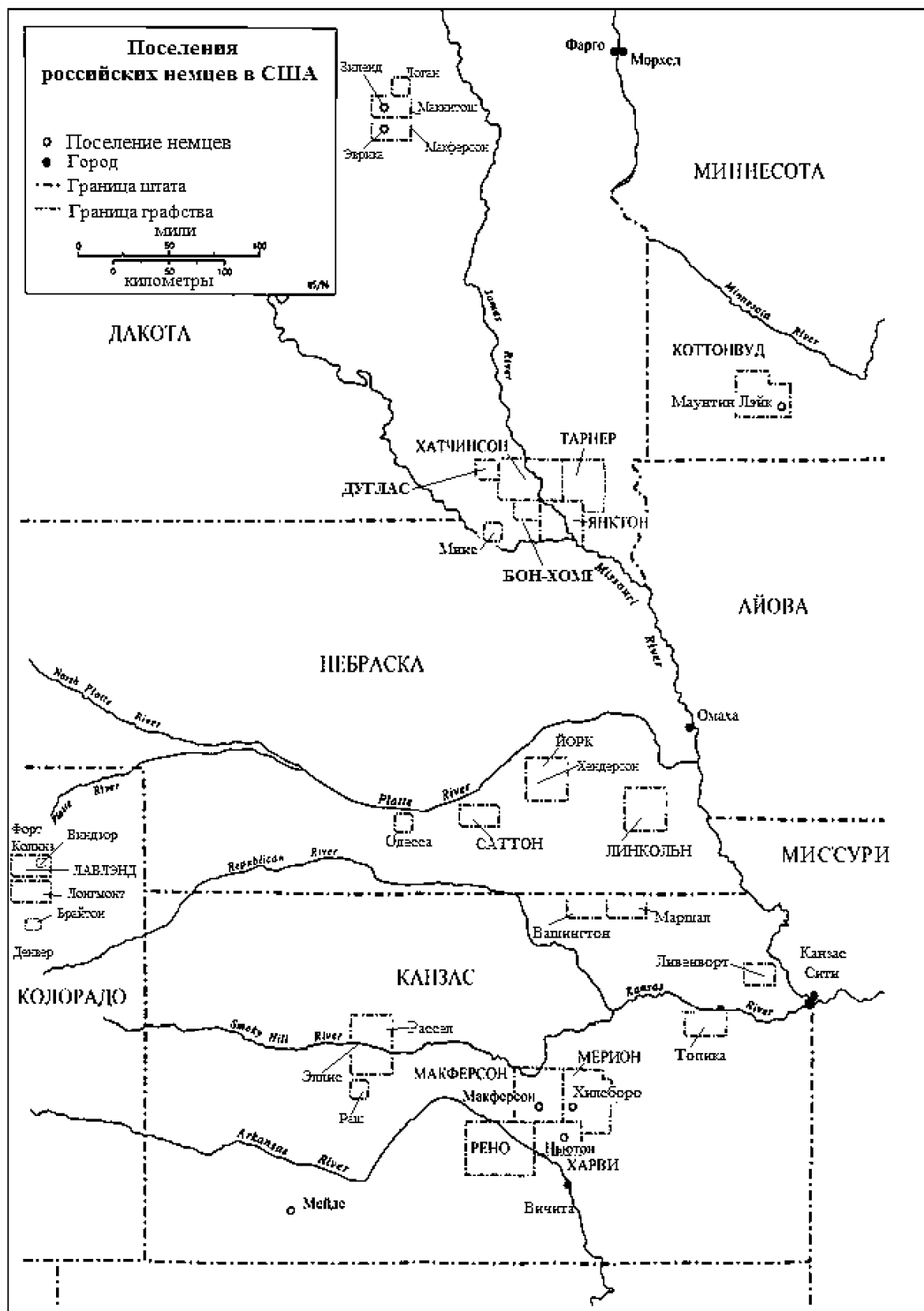

Рис. 2

Имеются данные о том, что к 1920 году на территории США проживало более 250 тыс. российских немцев [24]. Более точно указать их количество довольно затруднительно, ибо с началом Первой мировой войны многие немцы предпочитали скрывать свое национальное происхождение.

Выполненная в работе попытка реконструировать картину преемственности в дислокации конкретных немецких общин из Российской империи в Северную Америку далеко не полна и требует дальнейшего исследования.

Таблица

**Районы проживания российских немцев в Российской империи
и в Северной Америке**

Причерноморские немцы

Место выхода	Год переселения	Место входа	Примечания
Плотцк (Plotsc), (поселение в Бессарабской губ., основано в 1836 г.). Лютеранское поселение	1878 г.	юг Рассела (Канзас)	
Ней Эльфт (Neu Elft), лютеранское поселение в Бессарабской губернии	1878 г.	юг Рассела (Канзас)	
Саттон (Sutton), евангелическое поселение (см. Germans from Russia, p. 19)	90-х гг.	сев.- запад от Сент Френсис район Шаен (Канзас) → некоторые в 1913 г. переехали в Ниси Сити (Nese City)	
Рорбах (Rohrbach) Херсон. губ., осн. в 1809 г. Лют.-реф. село	1872/1873	Сендаски (Огайо)→ р-н Янктон (Южная Дакота), поселение Одесса	
	90-х гг.	сев.- запад от Сент Френсис (St. Francis) → некоторые в 1913 г. переехали в Ниси Сити (Nese City)	
Вормс (Worms), Херсон. губ., осн. в 1809 г., в 75 км. от Николаева, Березанский район. Лют.-реф. село	1872/1873 г.	Сендаски (Огайо)→ р-н Янктон (Южная Дакота), поселение Вормс	400 чел.
	1884 г.	Саттон (штат Небраска) и Северная Дакота	
Севериновка (Severin), Херсон. губ., католическое поселение, основан. в 1800 г.	1916 г.	Касарине (Catherine) Канзас	

Продолжение табл.

Место выхода	Год переселения	Место входа	Примечания
Клейн-Либенталь (Klein Liebenthal), Херсон. губ., католическое поселение, основ. в 1803 г.	1883–1893	Плантервилле, Техас (Planterville, Grimes County, Texas)	
Мариенталь (Marienthal), Екатерин. губ., католич. поселение, основ. в 1805 г.	1883–1893	Плантервилле, Техас (Planterville, Grimes County, Texas)	
Йозефсталь (Josephsthal), Херсон. губ., католич. поселение, основ. в 1789 г.	1883–1893	Плантервилле, Техас (Planterville, Grimes County, Texas)	
	1872/1873	Сендаски (Огайо) → р-н Янктон (Южная Дакота), поселение Одесса	
	1886/1890	Балгони, Реджайна (Саскачеван). В 1894 г. образовали колонию Святого Джозефа	24 семьи
Францфельд (Franzfeld), Херсон. губ., католич. поселение, основ. в 1808 г.	1883–1893 гг.	Плантервилле, Техас (Planterville, Grimes County, Texas)	
Страсбург (Strassburg), Херсон. губ., католич. поселение, основ. в 1808 г.	1884 г.	Кольер, Канзас (Collyer, Trego county, Kansas)	3 чел.
	1915 г.	Кольер, Канзас (Collyer, Trego county, Kansas)	10 семей
Зельц (Selz), Херсон. губ., католич. поселение, основ. в 1808 г.	1884 г. 1915 г.	Кольер, Канзас (Collyer, Trego county, Kansas)	4 семьи 10 семей
Иоганнесталь (Johannestal), Херсон. губ., лютеранско-баптистское поселение, основ. в 1820 г.	1873/1874 гг. 1880/1884 гг.	Лестервилле, Южная Дакота (Lesterville), позже переселились в Эврика и Страсбург, Северная Дакота (Eureka, Strasburg, North Dakota)	175 чел.
Кандель (Kandel) Херсон. губ., католич. поселение, основ. в 1808 г.	1913 г.	Кольер, Канзас (Collyer, Trego county, Kansas)	15 семей
Кассель (Cassel), Херсон. губ., лютеранско-реформаторское поселение, основ. в 1810 г.	1875/1878	р-н Хатчинсона (Южная Дакота)	

Продолжение табл.

Место выхода	Год переселения	Место входа	Примечания
Гликсталь (Gluecksthal), Херсон. губ., лютеранское поселение, основ. в 1805 г.	1905 г.	р-н Хатчинсона (Южная Дакота)	20 семей
Кучурганский колониетский округ (Kutschurgan District), Херсон. губ., основ. в 1808–09. Сев.-зап. от Одессы. Включал немецкие села: Баден, Зельц, Кандель, Мангейм, Страсбург, Эльзас.	1889/1892 г.	Кучурганские поселения, Дакота (Kutschurganer Settlements)	
Эльзас (Elsass), Херсон. губ., католич. поселение, основ. в 1808 г.	1888/1889 гг.	Дакота	
Нейбург (Neuburg), Херсон. губ., лютеранское село, основ. в 1805 г.	1884/1901 гг.	Дакота	
Крым (Crimea)	1884 г.	р-н Дуглас, Хатчинсон Каунди (Южная Дакота)	
Фрейденталь (Freudental), Херсон. губ., лютеранское село, основ. в 1806 г.	1873/1874	р-й Бон Хом (Южная Дакота), поселение Фрейденталь	
	1884 г.	р-н Бон Хом (Южная Дакота)	
Нейдорф (Neudorf), Херсон. губ., лют.-реф.-бапт. село, основ. в 1809 г.	1874/1884/1898 гг.	Дакота	
Гофнунгсталь, Херсон. обл., лютеранское село. Golossen (дочерние поселение Hoffnungstal, возле Одессы.	1884 г.	Дакота	
Бергдорф (Bergdorf), Херсон. губ., лютеранское село, основ. в 1808 г.	1884/1898	р-н Макферсон (Северная Дакота)	
Херсон (Cherson)	1884 г.	Дакота	
Петерсталь (Peterstal), Херсон. губ., 25 км. от Одессы, лютеранское поселение, основ. в 1805 г.	1884 г.	Дакота	
Кассель (Kassel), Херсон. губ., в 25 км. от Тирасполя, лютер.-реформат. село, основ. в 1810 г.	1884 г.	р-н Макферсон (Северная Дакота)	

Продолжение табл.

Место выхода	Год переселения	Место входа	Примечания
Ней-Данциг (Neu Danzing), Херсон. губ., в 30 км. от Николаева, лютеранско-баптистское поселение, основ. в 1837 г.	1885/1887	Скотленд (Scotland), Дакота	
Йоганнесталь (Johannestal), Херсон. губ., 55 км. от Николаева, лют.-бапт. село, основ. в 1820 г.	1874/1898	Дакота	
Кроненталь (Kronental), Таврич. губ. в 25 км. от Симферополя, лют.-реф. село, основ. в 1810 г.	1898	Дакота	
Ней-Рорбах (Neu-Rohrbach), Херсон. губ., в 50 км. от Одессы, лют. село, основ. в 1880 г.	1898	Дакота	
Вильгельмсталь (Wilhelmstal), Херсон. губ. в 50 км. от Николаева, лют.-кат. село, основ. в 1898 г.	1898	Дакота	
Ней-Фрюденталь (Neu-Frudental), Херсон. губ., лютеранское село, основ. в 1828 г.	1898	Дакота	
Гросс-Либенталь (Gross-Liebental), Херсон. губ.), 15 км. от Одессы, лютеранское поселение, основ. в 1803 г.	1898	Дакота	
Зельц (Selz), Херсон. губ., в 60 км. от Одессы, католич. поселение, основ. в 1808 г.	1898	Дакота	
Страсбург (Strassburg), Херсон. губ., в 65 км. от Одессы, католич. поселение, основ. в 1808 г.	февраль 1876	Пибоди (Peabody), Канзас	группа колонистов
	1898 1884	Дакота р-н Страсбурга, 80 км. от Реджайны (Саскачеван (Канада), образовали колонию Ней-Эльзас	

Продолжение табл.

Место выхода	Год переселения	Место входа	Примечания
Баден (Baden), Херсон. губ., в 65 км. от Одессы, католич. поселение, основ. в 1808 г.	1898	Дакота	
Мангейм (Mannheim), Херсон. губ., в 40 км. от Одессы, католич. поселение, основ. в 1809 г.	1898	Дакота	
Кандель (Kandel), Херсон. губ. в 65 км. от Одессы, католич. поселение, основ. в 1808 г.	1898	Дакота	
Мюнхен (Munchen), Херсон. губ. в 85 км. от Николаева, кат.-лют. село, основ. в 1810 г.	1898	Дакота	
Рапштатт (Rastadt), Херсон. губ., в 80 км. от Николаева, католич. поселение, основ. в 1811 г.	1898	Дакота	
	1890/1899	Бон Крик (Саскачеван), образовали колонию Святого Питера	30 семей
Ней-Эльзас (Neu Elsass), Херсон. губ., католич. поселение, основ. в 1876 г.	1884	р-н Страсбурга, 80 км. от Реджайны (Саскачеван (Канада), образовали колонию Ней-Эльзас	
Катериненталь (Katharinental), Херсон. губ., католич. поселение, основ. в 1817 г.	1886–1904 гг.	Бон Крик (Саскачеван), образовали колонию Святого Питера	30 семей
Шпеер (Speyerdorf), Херсон. губ., католич. поселение, основ. в 1810 г.	1886–1904 гг.	Бон Крик (Саскачеван), образовали колонию Святого Питера	32 семьи
Нейдорф (Neudorf), Никол. обл., укр.-нем. хутор	1890	Саскачеван	
Рапштатт (Rastadtdorf), католич. поселения, основ. в 1811 г.	1886–1904 гг.	Саскачеван (Канада)	
Кульм (Kulm), Бессараб. губ., лют. село, основ. в 1815.	1870-е	р-н Паркстон (Южная Дакота)	

Поволжские немцы

Место выхода	Год переселения	Место входа	Примечания
Норка (Norka) Саратов. губ., село основано в 1767 г. Жили в нем реформаторы	1874–1912	Небраска, Канзас	150 семей из Норки к 1905–1906 гг.
	весна 1887 г.	Харрингтон (Herington), Канзас	
	1891	Линкольн (Небраска), поселение у Салт Крик (Salt Creek)	
	1890-е	Альберта (район Калгари, на западе от Эдмонта в Стони Плейн (Stony Plain, 1889) и Глори Хилс (Glory Hills)), Канада	
Денгоф (Donhof), Саратов. губ., лютер. село., основ. в 1766.	осень 1874 г.	Арканзас, основали поселения Лител Рок (Little Rock) и Роджерс (Rogers) → вскоре переехали в Канзас из-за лихорадки	
Дрейшпиц (Dreispitz), Саратов. губ., лютеранское село, основ. в 1878 г.	весна 1876 г.	Lehigh западнее Мэрион (Канзас)	Большое количество эмигрантов
	1876	поселения Банкер Хилл (Bunkerhill) и Вилсон (Wilson), Канзас, а также в Маунтин Лейк, Миннесота	
	1890-е	Альберта (район Калгари, на западе от Эдмонта в Стони Плейн (Stony Plain) и Глори Хилс (Glory Hills))	
Галка (Galga), Саратов. губ., поселение лютеран, основ. в 1764.	1876–1891	Линкольн, Небраска	
	1877 г.	Дархем (Durham), Канзас	
	1890-е г.	Виннипег, Манитоба	

Продолжение табл.

Место выхода	Год переселения	Место входа	Примечания
Мюльберг (Tscherbakowka), Саратов. губ., поселение лютеран-адвентистов, основ. в 1765 г.	1876 г.	поселения Банкер Хилл (Bunkerhill) и Вилсон (Wilson), Канзас	
	1877 г.	Нампа (Nampa) и Рамона (Ramona), Канзас	
	1890-е	Альберта (район Калгари, на западе от Эдмонта в Стони Плейн (Stony Plain,) и Глори Хилс (Glory Hills), Канада	
Куттер (Kutter), Саратов. губ., лют.-реформаторское село, основ. в 1767.	1875	Пибоди (Peabody), Канзас → р-н Раш (Rash county) поселились в Уолнат Крик (Walnut creek), Канзас	6 семей
Меннониты с Волги	январь 1876	Канзас	70 семей
Моор (Moog), Саратов. губ., лют.-реф. село, основ. в 1766.	весна 1876 г.	Север Отис (Otis), Канзас	
Экгейм (Eckheim) Самарская губ., лют.-реф. село, основ. в 1855.	1876	Лоуренс (Lawrence) → Бартон (Barton) и Рассел (Russell), Канзас	74 семьи
Кратцке (Kratzke), Саратов. губ., лютеранское село, основ. в 1767.	1876	Лоуренс (Lawrence) → Бартон (Barton) и Рассел (Russell), Канзас	
Гольштейн (Holstein), Саратов. губ., лютеранское село, основ. в 1765 г.	1876	Рассел и Бартон, Канзас	
Шендорф (Schoendorf), Самарск. губ., реф.-лютеранское поселение, основ. в 1855.	1876	Лоуренс (Lawrence), Канзас	
Ягодное (Jagodnoje), Самарская губ., лютеранское село, основ. в 1855.	1876–1878	Лоуренс (Lawrence) → Хойсингтон (Hoisington), Канзас	
Ягодная поляна (Yagodnaya Polyana), Саратов. губ., лют.-кат. село, основ. в 1767 г.	1892	Калгари и Ред Дир, Альберта	

Продолжение табл.

Место выхода	Год пере-селения	Место входа	Приме-чания
Бангерт (Bangert), Самар. губ., лютеранское село, основ. в 1767 г.	1880-е	Гладстоун (Gladstone), Lydiatt, Виннипег, Манитоба, Flowering Well, Hodgeville, Morse (Саскачеван)	
Бальцер (Balzer), Саратов. губ., реформ.-лют. село, основ. в 1765 г.	1874–1891	Линкольн (Небраска)	
	1890-е	Виннипег, Манитоба	
Бейдек (Beideck), Саратов. губ., лют. село, основ. в 1764	1876–1891	Линкольн (Небраска)	
Гольштейн (Holstein), Саратов. губ., лют. село, основ. в 1765 г.	1890-е	Рейн (Rhein), Реджайна, Дюваль (Duvall), Саскачеван	
Гуссенбах (Hussenbach), Самар. губ., лют.-реф. село, основ. в 1860 г.	1890-е	Рейн (Rhein), Саскачеван	
Розенберг (Rosenberg), Саратов. губ., лют. село, основ. в 1852 г.	1890-е	Рейн (Rhein), Саскачеван	
Унтердорф (Unterdorf), Саратов. губ., лют. село, основ. в 1852 г.	1890-е	Рейн (Rhein), Саскачеван	
Варенбург (Warenburg), Самар. губ., лют. хутор.	1890-е	Рейн (Rhein), Саскачеван	
Шталь (Stahl), Самар. губ., лютеранское село, основ. в 1767 г.	1890-е	Lydiatt, Виннипег (Манитоба)	
Побочное (Pobochnaya), Саратов. губ., реф.-лют. село, основ. в 1773 г.	1890-е	район Калгари, на западе от Эдмонта в Стони Плейн (Stony Plain) и Глори Хилс (Glory Hills), Альберта	
Гукк (Huck), Саратов. губ., реф.-лют. село, основ. в 1767 г.	1880–1890	Линкольн (Небраска)	
	1890-е	Альберта (район Калгари, на западе от Эдмонта в Стони Плейн (Stony Plain) и Глори Хилс (Glory Hills)), Канада	

Продолжение табл.

Место выхода	Год переселения	Место входа	Примечания
Много переселенцев из Поволжья в 1880–1895 гг.	1896 г.	Поселились в Сусанк (Susank) севернее Отис, Канзас	
Диттель (Tittel, Dittel), Саратов. губ., лют. поселение, основ. в 1767 г.	1874/75		29 человек
	1904 г.	Фермы у Рассел (Russell) и Милбергер (Milberger), Канзас	где-то 100 семей к 1930 гг.
Кратцке (Kratzke), Саратов. губ., лют. село, основ. в 1767 г.	1876/ 1904 г.	Фермы у Рассел (Russell) и Милбергер (Milberger), Канзас	
Екатериненштадт (Catherine), сейчас Марксштадт (Katherinenstadt), католич. поселение, основ. в 1766 г.	1875	1876 г. осн. посел. Касарине (Catherine) на сев.-вост. от Хейс (Hays) Топика (Торека), Канзас	
Герцог (Herzog), Самар. губ., католич. поселение, основ. в 1766.	1875	1876 г. посел. Хатчинсон, Миннесота	
Либенталь (Liebenthal), Самарск. губ., католич. поселение, основ. в 1859 г.	1875	основ. поселение Либенталь (Liebenthal) на юге от Хейс и Рапш (Hays & Rush), Канзас	14 семей
Обермонжу (Obermonjour), Самарск. губ., католич. поселение, основ. в 1767 г.	1875	Основали поселение Монжу (Munjour) на юго-зап. от Герцог (Herzog), Канзас	
Ней-Обермонжу (Neu Obermonjour), Самар. губ., католическое село, основ. в 1859 г.	1875	осн. Сент Антони (St. Anthony), южнее Монжу (Munjour), Канзас	
Шенхен (Schoenchen), Самар. губ., католич. поселение, основ. в 1767 г.	1877	осн. поселение Шоеншен (Schoenchen), на Смоки Хилл риве (Smoky Hill river), Канзас	
Пфейфер (Pfeifer), Саратов. губ., католич. поселение, основ. в 1767 г.	1876	основ. поселение Пфейфер (Pfeifer) на Смоки Хилл риве (Smoky Hill), южнее Герцог, Эллис и Рапш (Herzog, Ellis and Rush), Канзас	

Продолжение табл.

Место выхода	Год переселения	Место входа	Примечания
Каменка (Kamenka), Саратов. губ., католич. поселение, основ. в 1765 г.	1876	основ. поселение Пфейфер (Pfeifer) на Смоки Хилл риве (Smoky Hill), южнее Герцог, Эллис и Раш (Herzog, Ellis and Rush), Канзас	
Семеновка (Semenovka), Саратов. губ., католич. поселение, основ. в 1767 г.	1876	основ. поселение Пфейфер (Pfeifer) на Смоки Хилл риве (Smoky Hill), южнее Герцог, Эллис и Раш (Herzog, Ellis and Rush), Канзас	
Гримм (Grimm), Саратов. губ., лютеранское село, основ. в 1767 г.	1890-е	Реджайна, Янсен, Ваден (Саскачеван)	
Гуссенбах (Hussenbach), Саратов. губ., лютеранское село, осн. в 1767 г.	1890-е	Rhein, Саскачеван	
Куккус (Kukkus), Самар. губ., реф.-лют. село, основ. в 1767 г.	1880–1890	Линкольн (Небраска)	
Франк (Frank), Саратов. губ., лютеранское село, основ. в 1767 г.	1880–1890	Линкольн (Небраска)	
Камышатское (Kamyshin), Самарск. губ., лют. село, основ. в 1860 г.	1890–1900	Виннипег (Манитоба)	
Шукк (Schuck), Самар. губ., католич. село, основ. в 1766 г.	1890-е	Danzil, Маклин (Macklin) (Саскачеван)	
Колобатино (Kolb), Самарск. губ., лютеранское село, основ. в 1765 г.	1900-е	Luseland area (Саскачеван)	
Волмер (Vollmer), Самарск. губ., католич. поселение.	1900-е	Маклин (Macklin), Саскачеван	

Окончание табл.

Вольнские немцы

Место выхода	Год переселения	Место входа	Примечания
Лучинов	1896	Виннипег, Манитоба	
Анета, Геймталь	1891/1896	Beausejour, Thalberg and Whitemouth, возле Виннипега	90 лютеран и 20 баптистов
Гнаденталь	1890	Brokenhead, Whitemouth, Morris, Rosenfeld and Gretna, возле Виннипега	
Блюменталь, Вальдгейм	1897/1901	Beausejour, Whitemouth districts, at Tupper and Waldersee and near the Mennonite West Reserve at Emerson, Gretna, Morris, Rosenfeld, Brown and Morden	
Гликсталь	1891-92	Volhynian Germans went to the Edmonton district, Wetaskiwin, Ellerslie and Leduc, Альберта	

Библиографические ссылки

1. *Ананян Е. В.* Эмиграция немцев Поволжья в страны Америки в 70–80-х гг. XX в. : монография / Е. В. Ананян. – Волгоград : Волгоград. науч., 2010. – 140 с.

2. *Плеве И.* Эмиграция немцев из Поволжья во второй половине XIX века (начальный этап) / П. Плеве // Немцы России: социально-экономическое и духовное развитие (1871–1941 гг.) : матер. 8-й Междунар. научной конф. – М., 2002. – С. 421–429.

3. *Коновалова О. В.* Переселение поселян-собственников из Херсонской губернии в Америку в 1872–1873 гг. / О. В. Коновалова // Немцы Одессы и Одесского региона. – Одесса : Астропринт, 2003. – С. 163–190.

4. *Sallet, Richard.* Russian-German Settlements in the United State, translated by La Vern J. Rippley and Armand Bauer / R. Sallet. – Fargo : North Dakota Institute for Regional Studies, 1974.

5. Heier E. A study of the German lutheran and catholic immigrants in Canada, formerly residing in Tzaist and Soviet Russia. A thesis for the degree of master of Arts / E. Heier. – British Columbia, April, 1955.

6. *Norman E. Saul.* The Migration of the Russian-Germans to Kansas [Электронный ресурс] / E. Norman – Режим доступа : http://www.kancoll.org/khq/1974/74_1_saul.htm.

7. *Susanne Janssen.* Vom Zarenreich in den amerikanischen Westen: Deutsche in Rußland und Rußlanddeutsche in den USA 1871–1928: Die politische, sozio-ökonomische und kulturelle Adaption einer ethnischen Gruppe im Kontext zweier Staaten / S. Janssen. – Munster, 1997. – S. 330.

8. *Bischoff G. August. A report on Russian-German Settlements in Southern Dakota* [Электронный ресурс] / G. A. Bischoff. – Режим доступа : www.sdshspress.com/index.php?&_Bauer, Armand & Elaine. Settlements of Germans from Russia in Dakota, North Dakota Historical Society of Germans from Russia : Work Paper No. 3, revised. 1972, 1–3; Bischoff, G. August. A 1909 Report on Russian-German Settlements in Southern Dakota, transl. by Anton H. Richter, in South Dakota History, 1981, 11/3, 185–198; Schill, Rev. Victor. Out of Russia // Prairies 7, no. 7 – June/July 1984, p. 90–110; German-Russian Ethnic Settlement in Central North Dakota, 1884–1936; The German-Russian Wrought-iron Cross Tradition in Central North Dakota, 1884–1936 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://pdfhost.focus.nps.gov/docs/NRHP/Text/64500379.pdf>.

9. Полное собрание законов Российской империи. Собрание II. Отделение. 1. – Т. 46. № 49705. – С. 813–819.

10. *Лиценбергер О.* Немцы-католики и положение Римско-католической церкви в России в конце XIX – начале XX вв. / О. Лиценбергер // Немцы России: социально-экономическое и духовное развитие (1871–1941 гг.) : матер. 8-й Междунар. научной конф. – М., 2002. – С. 256–268.

11. *Вибе П.* Антинемецкая кампания в Сибирском регионе в начале XX века / П. Вибе, С. Баах // Немцы России: социально-экономическое и духовное развитие (1871–1941 гг.) : матер. 8-й Междунар. научной конф. – М., 2002. – С. 54–48.

12. Для поволжских немцев, фактически не имевших земли в личной собственности, перспектива стать полноправными хозяевами в Америке стала важным мотивом к переселению.

13. Interview with Armand Bauer [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://library.ndsu.edu/grhc/history_culture/oral/samples/ppc03.html.

14. В письмах не скрывались лишения при переезде через океан, условия карантина, введенного с 1890 г. на «Острове слез» (Эллис Айленд), тяготы обустройства первых лет (ранние заморозки, нашествия кузнечиков, пожары в прериях). Douglas Chittick. *Dakota Panorama, Dakota Territory Centennial Commission, published by Pine Hill Press, Freeman, South Dakota, 1961. – Chapter 6: A Recipe for Nationality Stew: The German Russians, pages 125–135.* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://library.ndsu.edu/grhc/history_culture/history/dakota_pan.html.

15. Passenger lists germans from russia to dakota territory [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rootsweb.ancestry.com/~ndemmons/heritageimmigrants01.htm>.

16. О перевозке иностранными пароходами переселенцев в Америку. 12.02.1894. – Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. 2, оп. 1, д. 2059, л. 16; О действиях конторы по перевозке эмигрантов в Америку и о новых пароходах. 15.03.1894. – ДАОО. – Ф. 2, оп. 1, д. 2059, л. 31 а; Об отправлениях конторами пассажиров переселенцев. – ДАОО. – Ф. 2, оп. 1, д. 3080, л. 109–119; О разрешении Гецу на открытие в Одессе конторы для продажи билетов на проезд в Америку и отправки грузов. 1892. – ДАОО. – Ф. 2, оп. 1, д. 1938.

17. Территория Румынии.

18. Позднее к ним присоединились немцы, прибывшие из Буковины. The Germans from Russia ...In (Western) Canada [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.rothenbergerfamily.net/Germans_Russia.html.

19. Михайло Костюк. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст. / М. Костюк. – Тернопіль : Підручники и посібники, 2003. – С. 58–59.

20. *German Saskatchewan*. Genealogy Roots. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rootsweb.ancestry.com/~cansk/Saskatchewan/ethnic/german-saskatchewan.html>.

21. *Konrad Weiss, 1882–1948, mygrandfather / K. Weiss*. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.russianroots.ca/images/rstory2.pdf.

22. В Первом Фонде Канцелярии Саратовского губернатора Государственного архива Саратовской губернии находятся документы о выдаче заграничных паспортов российским немцам. Исследования, проведенные И. Вибе, показали, что по представленным спискам за период с 1886 по 1912 гг. более 3500 подали прошение на переезд в Америку. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://wolgadeutsche.net/pleve/liste>.

23. *Anderson A. B. German Settlements in Saskatchewan* [Электронный ресурс] / A. B. Anderson. – Режим доступа : http://esask.uregina.ca/entry/german_settlements.html

24. *Russian-Germans of the First and Second Generation in the States by group membership (1920)* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.webbitt.com/volga2/settle-pop.htm>.

Надійшла до редколегії 10.01.2013 р.

УДК 94(47)(092)

Н. В. Венгер

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ПСИХОЛОГИЯ И МЕТАМОРФОЗЫ РУССКОГО НАЦИОНАЛИЗМА В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ К. П. ПОБЕДОНОСЦЕВА

Досліджено погляди К. П. Победоносцева з питань колонізації, міжетнічних та міжконфесійних стосунків у Російській імперії. Визначено місце політика у системі російського націоналістичного дискурсу.

Ключові слова: Победоносцев К. П., націоналізм, колонізація, пізня Російська імперія.

18. Позднее к ним присоединились немцы, прибывшие из Буковины. The Germans from Russia ...In (Western) Canada [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.rothenbergerfamily.net/Germans_Russia.html.

19. Михайло Костюк. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст. / М. Костюк. – Тернопіль : Підручники и посібники, 2003. – С. 58–59.

20. *German Saskatchewan*. Genealogy Roots. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rootsweb.ancestry.com/~cansk/Saskatchewan/ethnic/german-saskatchewan.html>.

21. *Konrad Weiss, 1882–1948, mygrandfather / K. Weiss*. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.russianroots.ca/images/rstory2.pdf.

22. В Первом Фонде Канцелярии Саратовского губернатора Государственного архива Саратовской губернии находятся документы о выдаче заграничных паспортов российским немцам. Исследования, проведенные И. Вибе, показали, что по представленным спискам за период с 1886 по 1912 гг. более 3500 подали прошение на переезд в Америку. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://wolgadeutsche.net/pleve/liste>.

23. *Anderson A. B. German Settlements in Saskatchewan* [Электронный ресурс] / A. B. Anderson. – Режим доступа : http://esask.uregina.ca/entry/german_settlements.html

24. *Russian-Germans of the First and Second Generation in the States by group membership (1920)* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.webbitt.com/volga2/settle-pop.htm>.

Надійшла до редколегії 10.01.2013 р.

УДК 94(47)(092)

Н. В. Венгер

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ПСИХОЛОГИЯ И МЕТАМОРФОЗЫ РУССКОГО НАЦИОНАЛИЗМА В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ К. П. ПОБЕДОНОСЦЕВА

Досліджено погляди К. П. Победоносцева з питань колонізації, міжетнічних та міжконфесійних стосунків у Російській імперії. Визначено місце політика у системі російського націоналістичного дискурсу.

Ключові слова: Победоносцев К. П., націоналізм, колонізація, пізня Російська імперія.

Исследованы взгляды К. П. Победоносцева по вопросам колонизации, межэтнических и межконфессиональных отношений в поздней Российской империи. Определено место политика в системе российского националистического дискурса.

Ключевые слова: Победоносцев К. П., национализм, колонизация, поздняя Российская империя.

The author studies K. P. Pobedonostzev as a representative of Russian nationalism. She analyses his political position about colonization, ethnic and religious situation in late Russian Empire.

Keywords: Pobedonostzev K. P., nationalism, colonization, the late Russian Empire.

Untersucht werden die Ansichten K. P. Pobedonoscevs in Fragen der Kolonisierung, interethnischer und interkonfessioneller Beziehungen in der Spätphase des Russischen Reiches. Bestimmt wird die Stellung des Politikers im System des russländischen nationalistischen Diskurses.

Schlüsselbegriffe: Pobedonoscev K. P., Nationalismus, Kolonisierung, Spätphase des Russischen Reiches.

«Серый кардинал», «русский Торквемада», «тайный правитель России», «мессия». Этими и множеством других, весьма противоречивых по содержанию эпитетов, нарекали Константина Петровича Победоносцева (1827–1907) как современники, так и потомки его эпохи. К личности Победоносцева невозможно было оставаться индифферентным, поскольку и он сам, и его деятельность не были индифферентными для России. Одни его любили, видели в нём спасителя империи, поддерживали его программу и деятельность. Ещё больше – ненавидели. Насколько справедливыми были данные притязания и панегирики в адрес одного из самых влиятельных деятелей конца XIX ст.? Совершенно очевидно, что личность Победоносцева для России являла собою нечто большее, чем образ известного политика – «provokatora» будущих социальных потрясений, оказавшего влияние на вектор развития и состояние российского общества в последние десятилетия века модернизации. Победоносцев – это явление, симптом политических и психологических метаморфоз российского национализма. Это не только прошлое, но и настоящее Российского государства. Победоносцев является одним из показательных примеров, ключом к пониманию того, что толкало каждого второго российского деятеля, почти либерала, пришедшего в практическую политику, изменив былым убеждениям, превратиться в самого непримиримого консерватора. Особый интерес в системе мировоззрения Победоносцева занимали его взгляды на состояние межконфес-

сиональных и межэтнических отношений в России. Данная проблема находится в фокусе нашего исследования.

Историография и источники. Первые версии анализа деятельности Победоносцева были представлены его современниками. В 1907 г., вскоре после смерти политика, была опубликована работа Б. Б. Глинского, в которой личность Победоносцева был охарактеризована как «явление необычайного порядка» [10, с. 6]. По мнению автора, личная трагедия обер-прокурора состояла не столько в том, что «на его глазах и при его содействии создавалась Россия Александра III, и на его же глазах она постепенно стала отходить в дань преданий и невозвратного прошлого...» [10, с. 8], а в том, что новая эпоха совершенно не соответствовала тому идеалу, которого пытался достичь Победоносцев своей многолетней деятельностью.

На заре парламентаризма в России о деятельности обер-прокурора вспоминали преимущественно негативно, в связи с его ролью по разрушению проекта конституции М. Т. Лорис-Меликова в 1881 г. Например, лидер конституционных демократов П. Н. Милюков в своих воспоминаниях именовал Победоносцева не иначе как человеком, который «несёт ответственность за крушение династии» [25, с. 57].

Ю. В. Готье исследовал проблему личных взаимоотношений политика и Александра III (1928 г.) [11]. Автор в целом поддерживал сформированный ранее тезис о влиянии Победоносцева на определение курса последней четверти XIX ст., в условиях которого обер-прокурор достиг высокого статуса, который, по мнению Готье, соответствовал позиции «вице-императора».

Российский философ Николай Бердяев, признавая силу политического влияния Победоносцева, рассматривал его как не менее знаковую для России фигуру, чем В. И. Ленин («Победоносцев и Ленин») [4, с. 536]. Основой политики Победоносцева Бердяев считал особенности личного мировоззрения обер-прокурора, которое философ именовал как «нигилизм на религиозной почве». Как писал Бердяев, «для него [Победоносцева] человек безнадежно плох, и единственное спасение – держать мир в ежовых рукавицах». В другой своей работе Бердяев пояснял, что главной чертой Победоносцева являлось «неверие в силу добра, неверие чудовищное, разделяемое русской официальной церковью и русским государством. Сила Победоносцева, непостижимая власть этого человека над русской жизнью в том и коренилась, что он был отражением исторического русского неверия, исторического русского нигилизма» [3, с. 286]. В связи с этим, как убежден Бердяев, мировоззрение Победоносцева было да-

леким от славянофильства, так как обер-прокурор «не имел, подобно им, широких исторических перспектив» [3, с. 286].

Единственное в советской историографии исследование С. Л. Эвенчика интерпретировало политику и личность Победоносцева с соответствующих периоду написания и развития марксистской исторической эпистемологии позиций [58]. Среди современных исследований жизни и деятельности Победоносцева следует особо упомянуть работы А. Ю. Полунова [45; 46; 47]. Российский историк сознательно отошёл от закреплённого в исторической традиции настроения «априорного негативизма» в оценке личности политика. Отмечая одновременно как позитивные стороны, так и просчёты его деятельности, признавая их глобальные для российского государства последствия, исследователь тем не менее поясняет: «Россию толкал в пропасть человек умный, образованный, глубоко верующий, абсолютно бескорыстный и искренне желавший блага России» [44, с. 118].

Изучение обозначенной нами проблемы основано на комплексе источников, который складывается из теоретического наследия П. Г. Победоносцева [26; 31; 32; 33; 34; 35; 36; 37; 38; 40; 42] (работ, впервые опубликованных на страницах «Журнала министерства юстиции», «Московских новостей», «Архива» Калачёва, «Юридического вестника», «Чтений в императорском обществе истории и древностей при Московском университете», «Русского архива», «Русского обозрения»), его переписки, воспоминаний современников, а также писем и обращений, адресованных к нему как к влиятельному политику и обер-прокурору Священного Синода представителями российской общественности, различных социальных групп и сословий [5; 9; 12; 13; 16; 17; 18; 20; 21; 28; 29; 30; 41]. Данные материалы содержат сведения, позволяющие «услышать» не только самого политика, но и российское общество его эпохи в целом.

Первые рассуждения Победоносцева о месте и роли иноземной колонизации в истории Российского государства прослеживаются уже на начальном этапе публичной деятельности. В 1863 г. Победоносцев сопровождал своего ученика, великого князя Николая Александровича, в его путешествии по России. Свои наблюдения и комментарии наставник изложил в книге, опубликованной по результатам поездки [40]. Итоги мировоззренческих метаморфоз по проблемам межэтнических отношений, взгляды и настроения данного деятеля на пике его карьеры и политического могущества представлены очерками, собранными К. Победоносцевым в «Московском сборни-

ке» (1896). Между двумя этими публикациями – не просто человеческая жизнь и опыт политической деятельности. Между ними – эпоха, тридцатилетие сомнений, надежд, цивилизационных прорывов и отступлений, через которые прошла империя и её народ. И если в первом из упомянутых произведений, написанных в жанре путевых заметок, К. П. Победоносцев, подражая В. Павловичу, А. Шмидту и А. Герсиванову [14; 23–24], проявил себя, скорее, как исследователь, то в «Московском сборнике» Победоносцев – искушенный царедворец, транслятор идей консервативной партии российской политической элиты. Являясь одновременно и творцом, и продуктом эпохи конца XIX ст., он выражает мировоззрение, которое было свойственно российскому обществу на новом витке развития национализма.

Особенности становления карьеры. Первые рефлексии немецкого вопроса. Сам Победоносцев на закате своей деятельности в письме члену Государственного Совета С. Д. Шереметьеву описывал свой прошлый политический опыт следующим образом: «... С молодости гляжу на дело и на людей с великим страхом. С 1856 г. видел, как сменялись ряды людей, правящих судьбами России, и как эти люди всё более становились чужды своему отечеству и своему народу, его истории...; видел как новые реформы, одна за другою кроили Россию по живому телу по всем направлениям, спутывали жизнь народную со всех сторон узами..., подтачивали значение власти! Видел как задумали они увенчать всю эту сеть венцом Французской конституции. И так подошёл 1881 г. – и люди, которые всё это строили, были мне близко известны, некультурные, хищные, чуждые народу. Я не мог утерпеть и восстал всею душою против их плана... И теперь за это отвернулись от меня нынешние правители, и самые умеренные из них осуждают меня за то, что в 1881 г. помешал Конституции... Наконец, нынешние реформаторы вступили в силу... А нынешние в сравнении с тогдашними явились ещё пустее, ничтожнее. Никто из них не видал ни России, ни народа» [41; с. 18]. Такими весьма нелестными пессимистическими характеристиками кратко освидетельствовал Победоносцев политическую историю Российской империи за полстолетия своего сознательного участия в ней. По наблюдению Г. Флоровского, Победоносцев действительно «страдал историческим унынием, подозрительностью и маловерием» [52, с. 490]. Однако следует заметить, что данные качества не были свойственны политику на начальном этапе его деятельности, а являлись, скорее всего, более поздним «приобретением», и прежде чем будущий обер-прокурор стал, как утверждают современные исследова-

тели, одним из творцов курса политической реакции, придворным и конфидентом императора Александра III, его убеждения пережили значительные метаморфозы.

Начинал Победоносцев с весьма смелого, не лишённого либеральных настроений и нацеленного на реформы памфлета «Граф В. Н. Панин. Министр юстиции», напечатанного в лондонском издании «Голосов из России» А. И. Герцена, где поднималась извечная для России проблема несовершенства правовой системы. Начало преобразований он встретил с энтузиазмом, а с 1861 г. участвовал в разработке судебной реформы [45, с. 43]. Победоносцев читал лекции в Московском университете, выпустил учебник по курсу гражданского права. Деятельность молодого юриста привлекла внимание императора Александра II и его окружения, и с 1861 г. Победоносцев назначен учителем цесаревича Николая, а затем великих князей Александра и Владимира. С этого времени карьера молодого преподавателя стремительно развивается, и в 1868 г. он становится сенатором, 1872 г. – членом Государственного Совета, с 1880 г. – обер-прокурором Священного Синода [10, с. 12; 47, с. 43–44]. Постепенно Победоносцев превращается в одну из заметных фигур российского политикума, принимающую участие в формировании концепций развития Российского государства, решении его многочисленных проблем, в том числе и в значимой для империи сфере этноконфессионального.

Убедительный материал для размышлений по названному комплексу проблем, включая и немецкий вопрос, Победоносцев впервые получил во время путешествия по России в 1863 г. Поволжье и Сарепта были включены в маршрут поездки цесаревича, благодаря чему Победоносцев, сопровождавший наследника, впервые ознакомился с бытом немецкого поселения и культурой его жителей. Свои наблюдения и комментарии начинающий политик изложил в книге «Письма о путешествии государя наследника цесаревича по России от Петербурга до Крыма» [40]. Представленная им хроника визита является исключительно важной для понимания эволюции немецкого вопроса в империи на начальном этапе его становления.

Будущий обер-прокурор описывает торжественный приём, который был оказан царевичу во время посещения Сарепты. Он сообщает о пожертвованиях колонистов (Николаю Александровичу были преподнесены пожертвования, собранные в пользу семейств воинов (27 154 руб. 38,5 копеек серебром)) [40, с. 305], о приветственной речи, произнесённой управляющим Саратовской Опекунской конто-

рой, действительным статским советником фон Лизандером на немецком языке [40, с. 310]. Почётным гостям был предоставлен ночлег в доме пастора, а обед был накрыт в квартире старшины правления религиозного братства Битнера. Наследник и сопровождавшая его делегация присутствовали на религиозном собрании местной общины, где была произнесена молитва в честь монарха. Все эти факты воспринимались Победоносцевым позитивно, как проявление патриотизма.

Благоприятное впечатление на визитёров оказало как само поселение, так и его жители: «С первого взгляда было видно, что мы приехали в такое место, где хозяйничает, распоряжается и всё содержит своеобразною дисциплиною элемент не русский» [40, с. 311]. В описаниях автора быт и устройство колонии выгодно отличались от увиденного им в типичных русских деревнях, и пребывание в немецком селении было наполнено для путешественников «новыми впечатлениями»: «Сарепта – зелёный оазис.., мы с удовольствием осматривали улицы.., везде эффект чистоты и опрятности» [40, с. 312–313]. Победоносцев дополняет свои описания позитивным комментарием в адрес колонистов, и его суждения лишены каких-либо политических напластований.

Затрагивая тему льгот и привилегий, предоставленных Сарепте, Победоносцев, подтверждая, что правительство действительно «помогает Сарепте щедрой рукой», тут же оговаривал, что «только неослабное терпение и постоянное трудолюбие могло удержать их [колонистов] на пустынном месте и утвердить в нём промыслы, которыми держались и до сих пор держится колония» [40, с. 324]. Он констатирует, что колонисты, пользуясь льготами, довольны своим положением [40, с. 325]. Победоносцев видит причину процветания селения в этнических качествах проживающего здесь народа, особом отношении к труду: «В разговоре местные жители говорили: нам некогда скучать, мы всегда заняты» [40, с. 330].

Влияние Сарепты на окружающее население – ещё одна тема, чётко очерченная Победоносцевым в «Письмах о путешествии». Он сообщает, что кроме 450 местных жителей в Сарепте постоянно пребывают около 600 рабочих, и в связи с этим немецкая культура распространяется в «среде русского и инородческого степного населения» [40, с. 337]. Автор свидетельствует, что почти все мужчины-лютеране говорят по-русски, поскольку это необходимо для общения с рабочими, которые немецкий язык не изучают [40, с. 334]. Детей в школе также обучают русскому языку. Победоносцев сообщает об извест-

ных ему попытках миссионерской деятельности, которая достаточно открыто и успешно проводилась до 1823 г. Например, колонист Шмидт перевёл Новый завет на калмыцкий язык и проповедовал среди кочевников, однако, как было доложено местными старшинами, «центральная община в Саксонии» запретила включать местное аборигенное население в состав конгрегации, в связи с чем миссионерская деятельность утратила всякий смысл и от неё решено было отказаться [40, с. 334].

Важно принять во внимание, что многие проблемы, представленные в рассуждениях автора, формулировали «вопросы на перспективу», а именно, проецировались на его дальнейшую политическую деятельность. Так, например, Победоносцев сообщает о связях Сарепты с Саксонией, откуда в колонию делегируются пасторы и учителя [40, с. 314, 333]. Несколько противоречит его предыдущим размышлениям утверждение о том, что Сарепта «всегда пользуется связью с Германией и без неё не могла бы процветать» [40, с. 328]. Автор также сообщает, что «характер и быт массы населения остался нам неизвестен...» [40, с. 337]. И хотя в «Письмах о путешествии» данные факты о «сотрудничестве» с иноземным государством, будущим политическим противником, а также о некоторой закрытости общины и «чужести характера» воспринимались и интерпретировались Победоносцевым достаточно нейтрально, в дальнейшем они примут форму обвинительного заключения в поддержку националистических лозунгов, направленных в адрес немецкоязычного населения России.

Упоминая о существующем разделении мнений относительно колонизации в целом и положении (особых привилегиях) данного селения в частности, Победоносцев пишет: «Сарепта имеет многих противников, которые не могут примириться с мыслью, что посреди русского населения и на русской земле существует островок немецких людей, которые, не имея органической части с землёй и чуждые быту её, живут себе лишь на пользу, тяготясь к чужой национальности, не разделяя с русским населением общих государственных и земских тягостей» [40, с. 338]. Не разделяя мнения сторонников данной позиции, в такой оценке Победоносцев видит «крайности национального чувства» [40, с. 324]. Несколько проведённых в Сарепте дней привели Победоносцева к позитивному выводу: «Кажется, что не переставая быть русским человеком и не ослабляя национального чувства, можно терпеть в русской земле такое явление как Сарепта: на это есть основательные причины...» [40, с. 324].

Заметим также, что на этапе планирования поездки в маршрут цесаревича было внесено посещение Молочанских меннонитских колоний, однако досадные обстоятельства расстроили первоначальные планы и лишили современных авторов важного исторического свидетельства [40, с. 338].

В своих первых записках Победоносцев вольно или невольно оказался близок к официальной позиции относительно колонизации и «немецкого вопроса» в России, которая до 1866 г., несмотря на существующие в обществе дискуссии (о чём свидетельствуют отдельные комментарии в «Письмах о путешествии»), носила сдержанный и осторожный характер. Теоретическое оформление немецкого вопроса было связано с пропагандистско-публицистической деятельностью Ю. Ф. Самарина, И. С. Аксакова и Н. М. Каткова, которые являлись авторами «немецкого вопроса в России» как теоретического концепта (с 1848 г.) [7; 8]. И хотя первая критика в работах названных публицистов была направлена в адрес Остзейских немцев, предложенные первыми идеологами немецкого вопроса тезисы-обвинения постепенно приобрели географическую самостоятельность, а высказанные ими суждения на разных уровнях (бытовом, общественно-публицистическом, и порой государственном) всё чаще экстраполировались на всё немецкоязычное население Российской империи.

Тем не менее до середины 1860-х гг. власти достаточно четко придерживаясь колониционных обязательств, следовали поощрительной тактике относительно различных колоницистских групп. До 1866 г., времени принятия реформы государственных крестьян, колонициционное законодательство (кроме некоторых изменений относительно языка и национальной школы [54]) оставалось фактически неизменным. Монархия и её окружение оценивали перспективу германской угрозы как менее реальную, чем польскую (после восстаний 1831, 1863 гг.). По этой причине, например, в своей политике относительно римско-католической церкви в России Александр II, устраняя поляков, придерживался тактики поддержки немецкого элемента [22, с. 128–129]. Во времена правления Александра II какая-либо деятельность в духе радикального национализма властями не поощрялась.

Новое мировоззрение К. П. Победоносцева и новый курс 1880-х гг. Во второй половине 1860-х гг. мировоззрение Победоносцева переживает значительные изменения. Причину данных метаморфоз следует искать не только в личных, но и во внешних обстоятельствах. Как утверждает С. Л. Фирсов, фактором, кардинально

повлиявшим на формирование новых политических и нравственных взглядов политика, был выстрел в царя Александра II, произведённый поляком Дмитрием Каракозовым весной 1866 г. [51, с. 10]. Данное событие многих заставило задуматься о многом: цене реформ, привилегиях отдельных этнических групп, неравномерной легитимности, характере русской нации, которая в сплоченном виде могла бы противостоять революции и сохранить российскую монархию как гаранта стабильности. Радикализация взглядов Победоносцева, а равно и некоторой части российского общества, в сторону консерватизма и национализма явилась прямым следствием страха перед революцией и сепаратизмом окраин. На этом, по выражению С. Ю. Витте, базировался «нигилизм» Победоносцева, добавим, в том числе и относительно межэтнических проблем в Российской империи [17, с. 281]. Всё внимательнее вчитываясь в публикации консервативного толка, Победоносцев окончательно принимает убеждения пронационалистически настроенных политиков. Как утверждает исследователь А. Ю. Полунов, «мировоззренческий сдвиг Победоносцева не был плодом холодного расчёта – за ним стояли человеческие эмоции и переживания. Он был всего лишь человеком, стремившимся к устойчивости, стабильности» [45, с. 44]. Любой отход от исторически сложившихся традиционных для России форм Победоносцев считал гибельным для государства. Неоднозначность и противоречивость модернизации оценивалось им как социальная деградация.

После ранней смерти Николая Александровича, предполагаемого наследника Александра II (в 1865 г.), Победоносцев сближается со своим вторым учеником – великим князем Александром Александровичем, в лице которого он обнаружил близкого по духу человека: «Сердце у него русское» [11, с. 501]. В 1876 г. Победоносцев прочитал исследование Ю. Ф. Самарина «Окраины России», посвящённое изучению состояния немецкого вопроса в Остзейском крае. Понравившуюся ему книгу учитель порекомендовал ученику. Это сблизило позиции Победоносцева и будущего императора по немецкому вопросу [53, с. 39–40]. Не случайно современник событий Б. Э. Нольде высказывал мысль о том, что вся прибалтийская политика Александра III представляет собой осуществление программы, разработанной Ю. Ф. Самариним [2, с. 71]. В дальнейшем Победоносцев стал инициатором издания полного собрания сочинений Ю. Ф. Самарина и приобрёл все тома для своей личной библиотеки [57, с. 584].

Находясь под влиянием Победоносцева, постепенно впитывая его мировоззрение, цесаревич Александр Александрович начал критиче-

ски оценивать современные ему события и явления, включая либеральную национальную политику, проводимую его отцом. В 1869 г. он, например, с негодованием отзывался о факте увольнения виленским генерал-губернатором А. Л. Потаповым (при поддержке Александра II) губернатора контр-адмирала И. А. Шестакова и попечителя учебного округа, которые, по мнению великого князя, были настоящими русскими патриотами [11, с. 514]. Победоносцев был вхож и в молодую семью Александра Александровича, поддерживая дружеские отношения с цесаревной и также имел на неё влияние [11, с. 505].

Александр III, который пришёл к власти в результате чрезвычайных обстоятельств, оказался в том числе и в непростых личных обстоятельствах. Случилась трагедия, которая изменила его ближайшие жизненные планы. После убийства отца Александр Александрович, несомненно, нуждался в надёжном окружении – людях, которые излучали бы уверенность, преданность и стабильность. Таким убеждённым в своей правоте человеком оказался его бывший учитель – К. П. Победоносцев. Под его влиянием формировался новый политический курс Александра III. Взгляды своего наставника молодой монарх воспринял как политическую программу. В день трагической смерти Александра II К. Победоносцев пишет цесаревичу: «Вам достанется Россия смятенная, расшатанная, сбитая с толку, жаждущая, чтобы её повели твёрдою рукою, чтобы правящая власть видела ясно и знала твёрдо, чего хочет, чего не хочет и не допустит никак...» [27, с. 50]. Победоносцев стал тем человеком с твёрдой рукою, который вместе с неопытным и несколько растерянным монархом стал у руля управления государством. Даже после вступления на престол Александр III остаётся для Победоносцева «учеником». Политик находился с монархом в тесной переписке и просил личной аудиенции по любому поводу. Пост обер-прокурора Священного Синода приравнивался министерскому, и поэтому в обязанность Победоносцева входило представление царю официальных докладов. Случалось, что бывший наставник посещал Аничков дворец в полночь, что свидетельствует об особых привилегиях бывшего наставника [11, с. 527]. Не стоит сомневаться и в том, что император конечно же не был безучастен к отбору идеологических образов, и влияние Победоносцева объяснялось не только устоявшейся субординацией учитель-ученик, но и реально сложившимся на раннем этапе их общения родством взглядов.

К началу нового этапа в карьере идеологическое и политическое кредо Победоносцева было в целом сформировано. В 1881 г., остановив реформаторские намерения либералов (М. Т. Лорис-Меликова, А. А. Абазы, Д. А. Милютин), он с уверенностью развернул новую программу, не сомневаясь в успешности и правильности своей политики. Основные практические принципы нового курса состояли в усилении опеки государства над различными сферами социального бытия, отрицание саморазвития общества, которое Победоносцев рассматривал как путь к гибели, к хаосу толпы, отрицание реформаторского пути, внимание к кадровой политике [44, с. 120]. Несколько позднее, поясняя свою позицию, обер-прокурор напишет: «19 век – век преобразований. Но преобразования составляют и язву нашего времени. Ускоренное обращение анализирующей и преобразующей мысли... – парадоксизмы возбуждённой мысли» [34, с. 153]. Как полагал Победоносцев, одна из главных задач успешной политики состояла в том, чтобы «не допустить смешения языков и мнений» [33, с. 411]. Данный тезис следует интерпретировать в том числе и буквально, как подтверждение его националистической позиции.

Национализм Победоносцева. К тому времени, когда Победоносцев стал сторонником идей Ю. Ф. Самарина, И. С. Аксакова, М. Н. Каткова, концепция российского национализма была во многом сформирована, а именно, были определены сферы и объекты (этнические группы), которые подвергались мониторингу со стороны носителей данной идеологии: правовое положение нетитульных этнических групп, их религиозная и повседневная жизнь, культурное влияние на русскоязычное население, роль национального языка, контакты со страной-метрополией. В связи с этим нам предстоит определить, какое место в развитии российской националистической мысли занимает именно Победоносцев.

Одним из основных вопросов, который активно дискутировался в рамках российского националистического дискурса, был вопрос о роли колонизации и неравномерной легитимности различных этнических групп. В письме Александру III в октябре 1885 г. Победоносцев между прочим пишет: «...А на Руси ласкают только иноверцев, инородцев, вообще людей, не отличающихся благонадёжностью и русским патриотизмом» [28, с. 74]. Эта традиция, как полагал политик, существует с начала XIX ст. Как писали А. Амфитеатров и Е. Аничков, «в ряду его [Победоносцева] исторических симпатий первое место занимает Александр III. При нём, принявшим 8 марта 1881 г. взгляды Победоносцева как правительственную програм-

му, Победоносцев был всемогущ – почти как негласный диктатор Российской Империи» [1; с. 335]. «Кроме него», – продолжают авторы, «из всех Романовых он не уважал никого... Был холодно враждебен к Александру II и посвятил всю жизнь разрушению его реформ». Николай I политик обвинял в том, что он «бессознательно поступался русскими интересами во внешней и внутренней политике...» [1, с. 335]. Деятельность Александра I также не вызывала положительного отклика у Победоносцева за прозападнические взгляды императора: «И ум, и сердце неудержимо влекли молодого государя к возвышенной цели, но идеал, к которому применялись его стремления и планы, был не в России, а вне её» [33, с. 409]. Его же Победоносцев обвинял в толерантности по отношению к представителям нетитульных этнических и конфессиональных групп: «Не зная церкви православной, мечтал об уравнивании с нею всех вероисповеданий, и о безразличии церквей и вероучений; мечтал о восстановлении Польши, не зная истории, которая сказала бы ему, что царство Польское означает рабство и угнетение для всего русского народа» [33, с. 410]. В речи, посвященной первой годовщине смерти Александра III, произнесенной на заседании Русского исторического общества 6 апреля 1895 г., бывший наставник стремится представить почившего монарха как истинного русского патриота. Он утверждал, что, благодаря заслугам императора с чисто «русской душой», русское самосознание, основанное на националистических принципах, значительно выросло: «Все знали, что не уступит он русского, историей завещанного интереса ни на польской, ни на иных окраинах инородческого элемента, что глубоко хранит он в душе своей одну с народом веру и любовь к Церкви Православной; ... верует он в непоколебимое значение власти самодержавной в России, и не допустит для неё, в призраке свободы, губительного смешения языков и мнений» [33, с. 411].

Победоносцев, как близкое к императору лицо, сенатор и обер-прокурор, оказывал влияние на развитие немецкого вопроса в России. К началу 1880-х гг. немецкий вопрос в империи имел несколько источников развития. Изначально он проявился как «националистический концепт», обретший популярность в среде консервативной элиты благодаря деятельности Самарина и Аксакова. Постепенно он становится всё более заметным явлением в проявляющемся и социально расширяющемся общественном мнении Российской империи, формируясь как один из симптомов бытового национализма в условиях комплексной геополитической и модернизационной ситуации. Публикации о немцах всё чаще появляются в прессе, отражая

весь спектр позиций по данному вопросу: от консервативного («Новое время») до либерального («Голос», «Новая газета») [16, с. 76]. Характерно, что отслеживая дискуссию, которая развернулась в публицистике, Победоносцев не высказывал своей точки зрения напрямую, то есть не делал официальных заявлений. При этом всё же его отношение к данной проблеме межэтнических взаимоотношений Российской империи достаточно четко прослеживается в теоретических публикациях и переписке. В условиях фактического отсутствия прямой и обратной связи между народом и властью корреспонденция была своеобразным диалогом, который политик вёл с определёнными, близкими ему по духу представителями общественности.

В одном из своих писем, сообщая Александру III о смерти Ю. Ф. Самарина, Победоносцев комментирует: «Самарин был подлинно большой человек и великого ума, и души великой, возвышенной, и русского сердца. Он сам собою стоял и держал своею силою многих. И перед своими, и перед немцами он был грозным представителем и русской веры, и русского ума и сердца, и наконец, русского образования...» [11, с. 510]. Высказывание автора «и перед своими, и перед немцами» является той «опиской и оговоркой» (по Фрейд), которые явно свидетельствуют о позиции Победоносцева в отношении к внутренней немецкой проблеме. Немцы – российские подданные – не воспринимались политиком как «свои», и в данном письме он ещё раз признаётся в своей приверженности взглядам Самарина, представленным в работе «Окраины России».

Немецкая проблематика всплывает в статье, посвященной смерти И. С. Аксакова [26, с. 400–406]. Победоносцев пишет о влиянии славянофилов на формирование своего мировоззрения: «От них в первый раз явственно и разумно услышало наше сбитое с толку общество проповедь мудрости: познай самого себя, углубись в прошедшие судьбы страны своей и своего народа... Слово это было необходимо ввиду надвигавшейся с Запада тучи космополитизма и либерализма» [26, с. 402]. Оппонентов Аксакова Победоносцев называл «поверхностными умами», которые, не думая о сути, объясняют позицию Аксакова лишь одним из проявлений его мировоззрения – «национальным предрассудком и узким чувством ненависти к немцам» [26, с. 403].

После реформ унификации 1871, 1874 гг. некоторой правовой трансформации неизбежно должны были подвергнуться западные регионы Российской империи. На Волыни продолжались активные процессы переселения из Царства Польского, которые привели к росту

немецкоязычного населения в регионе [19, с. 38–53]. Местные власти и землевладельцы, будучи недовольными данными обстоятельствами, инициировали ряд антинемецких законодательных актов. В 1885 г. императором была создана комиссия для разработки мероприятий по приостановлению наплыва иностранцев в юго-западные губернии. В результате деятельности данной работы были разработаны указы ноября 1886 г. (право выдачи свидетельств о покупке земли передано генералу-губернатору края), марта 1887 г. (о запрещении иностранным подданным владеть недвижимым имуществом в пределах западных и юго-западных губерний), октября 1887 г. (о передаче национальных школ Министерству народного просвещения), июня 1887 г. (об обязательном включении иностранных переселенцев в состав местных сельских и городских товариществ) [19, с. 38–53]. Кроме этого, в 1887 г. в штабе Киевского военного округа была составлена карта военных поселений, которая показала, что в случае военного конфликта их расположение составит угрозу безопасности государства [19, с. 47]. В связи с обсуждением законопроектов тема колонизации в целом продолжает дискутироваться как общественностью, так и учёными. Например, Б. В. Чичерин, консерватор, правовед, предшественник Победоносцева на преподавательской стезе в царской семье, в письме обер-прокурору утверждал, что колонизация не является необходимой для государства программой и мерой развития сельского хозяйства отдельных территорий: «Настоящая задача состоит не в том, чтобы колонизовать новые земли, а в том, чтобы улучшить хозяйство на местах...» [55, с. 60].

Законы, принятые относительно юго-западных губерний, нашли позитивный отклик в среде российской общественности. В 1887 г. один из корреспондентов Победоносцева, П. А. Богомоллов, рассуждая о готовящемся законопроекте относительно земельной собственности немцев, не являвшихся российскими подданными, писал: «...Проектируемый закон будет встречен массой русского народа с радостью и сочувствием... А в данную минуту настоятельно необходимо поднять угнетённый оскорблённый и взволнованный народный дух... Закон о будущем законопроекте будет достойным и величавым ответом России его западным недругам: он будет для всех русских мощным призывом царя к спокойному доверию». И далее: «Действительно, чем может Россия оплатить Берлину и Вене за явное злорадство по поводу кровавой потехи в Болгарии, за иезуитские вызовы и науськивания...» [5, с. 323–324]. Победоносцев, как член Государственного Совета и Правительствующего Сената, при-

нимающий участие в обсуждении важнейших государственных проблем, воспринимал подобные письма как своеобразное подтверждение правильности курса и санкцию на его продолжение.

Бдительный и всевидящий Победоносцев вмешивается в конфликт между И. С. Кахановым, виленским, ковенским и гродненским генерал-губернатором (1884–1893) и М. Н. Катковым, с одной стороны, а также Сенатом и великим князем Михаилом – с другой [43, с. 321]. Пронационалистически настроенный Каханов до назначения на новую должность, которую он принял у стареющего Э. Тотлебена, имел немалый опыт государственной деятельности: занимал пост петроковского (Царство Польское) губернатора, был награждён бронзовой медалью за усмирение польского мятежа 1863–1864 гг., получил монаршую благодарность за установление должного порядка в Вильно (1884). Победоносцев относился к нему с явной симпатией. Поясняя суть конфликта в письме к обер-прокурору, Каханов писал: «Всмотревшись [после вступления на должность] в положение дел, обратил внимание, что не только в правительственных учреждениях, но и вообще в целом крае, несмотря на существующие указы, находится много поляков на службе и владельцев земельной собственности, и находя такое положение вредным и мешающим *обрусению* Литвы, Волыни и т.д., недолго думая, написал меморию в Правительствующий Сенат, в которой описывая положение вещей и проектируя меры к устранению существующего порядка, вместе с тем подробно формулировал несколько параграфов, на основании которых поляки раз и навсегда должны быть удалены из края и лишены права пользования земельной собственностью» [20, с. 104–105]. Однако великий князь Михаил признал её образцом нелогичности, злости и безрассудства, вредным не только в экономическом отношении, не только для края, но и для государства в целом [20, с. 104]. Когда Каханов сообщил о случившемся Каткову, публицист публично, со свойственным ему радикализмом назвал сенаторов предателями. Оскорблённый князь обратился к государю с требованием наказать публициста, однако после того как в дело вмешался Победоносцев, Сенат получил от монарха не поддержку, а строгий выговор. Сам обер-прокурор также поддерживал позицию Каханова, поскольку считал Вильно, как он выразился в письме министру внутренних дел графу Д. А. Толстому (1883 г.), «истинным центром польщины и её деятельности, систематически разрастающейся» [20, с. 105]. Последствием данных событий стал указ 12 января 1885 г. относительно приобретения в собственность, отдачи в аренду и приё-

ма в залог земельной собственности, расположенной вне городов и местечек 9 западных губерний, который коснулся, в том числе, и немецкоязычного населения [20, с. 105].

Межэтнические проблемы Российской империи Победоносцев воспринимал весьма упрощённо. Подобно другим представителям националистического дискурса, в этнических группах с высоким уровнем самоорганизации, этнического самосознания и культурной устойчивости (поляках, евреях, немцах), он видел конкурентов и внутренних врагов. Фиксируя и признавая внутреннюю генетическую связь между множеством этнических проблем, так называемых «вопросов», включая польский и еврейский, Победоносцев не сумел дойти до сути истинных объективных причин проблем, обвиняя в их возникновении, непатриотизме и враждебном отношении к монархии самих представителей названных этносов, интерпретируя обстоятельства с истинно националистических позиций. Так, в письме к Е. Тютчевой политик писал: «Я не имею никакого сомнения, что весь нынешний террор, как и террор 1862 г.: тот же польский заговор, только придуманный искуснее прежнего, и наши безумные, как всегда, идут, как стадо баранов... Главным сознательным орудием служат жида – они ныне повсюду первое орудие революционеров» [45, с. 46]. Таким образом, не осознавая истинных причин данного своеобразного протеста представителей этнической группы (евреев) – протеста против состояния неравномерной легитимности – обер-прокурор выдвигает обвинение в адрес евреев за выступление против законной власти. В декабре 1890 г. Победоносцев с возмущением сообщает императору о правозащитных мероприятиях, проведенных в Лондоне в связи, как он выражается, с «мнимым гонением будто бы на них [евреев] со стороны русского правительства» [30, с. 502]. Политик называет «чистейшим психопатом» русского философа В. Соловьёва, который организовал митинг в поддержку евреев в Москве. Он также неодобрительно отзывается о поступке Льва Толстого и некоторых «бесхарактерных профессорах университета», которые подписались под обращением, составленным в адрес императора [30, с. 502].

Этнический национализм и всяческие проявления этнического самосознания Победоносцев именовал проявлением «племенных инстинктов»: «Мы видим теперь, что каждым отдельным племенем, принадлежащим к составу разноплеменного государства, овладевает страстное чувство нетерпимости к государственному учреждению, соединяющему его в общий строй с другими племенами, и желание

иметь своё самостоятельное управление со своею, не редко мнимою, культурой. И это происходит не с теми только племенами, которые имели свою историю, и в прошлом своём, отдельную политическую жизнь и культуру, но и с теми, которые никогда не жили особою политической жизнью». На пробуждение этнического самосознания, как полагал обер-прокурор, повлияло «наибольшее зло и наибольшая ложь» времени – демократия. В 1896 г. он напишет, что для Российской империи демократия стала причиной потрясений: «... В ней – источник великой и сложной борьбы, которая предстоит ещё в истории человечества, и которая неведомо к какому приведёт исходу» [35, с. 109–110].

Что же способно противостоять «разгулу» этнической стихии? Консерватор-Победоносцев отвечает на данный вопрос вполне предсказуемо: монархия ранее «примирила все эти требования и порывы, – и не одною только силою, но и уравнением прав и отношений под одною властью» [35, с. 110]. Однако в условиях демократии, как убеждён Победоносцев, власть не способна справиться с проявлениями межэтнических конфликтов, и по этой причине демократия особенно вредна для империй: «Плачевные результаты системы представительства «обнаруживаются там, где население государственной территории не имеет цельного состава, но заключает в себе разнородные национальности» [35, с. 110]. Таким образом, поясняет обер-прокурор, «национализм ... можно назвать пробным камнем», демонстрирующим непрактичность парламентской системы. В отсутствии тотального контроля «племенные инстинкты» противостоят не только «господствующему племени, но и к другим племенам» [35, с. 110], что является источником непримиримой розни.

Протестантизм и миссионерство в оценке Победоносцева. Победоносцев актуализирует и насыщает национализм и концепцию «немецкого вопроса» ещё одним проблемным составляющим. Он оценивает систему межэтнических отношений как обер-прокурор Священного Синода, убеждённый сторонник государственной церкви, для которого национальное определялось конфессиональным.

Победоносцев был врагом всякого плюрализма, в том числе и в сферах конфессионального. Он полагал, что вопросы веры и все представленные в империи конфессии должны находиться в зависимости и под присмотром государственной машины. Возглавляя ведомство, которое выполняло данную функцию, он отстаивал сформулированную им концепцию православного государства, единства народа и монархии, рассматривая данный союз как благо для импе-

рии и основу её стабильности. Победоносцев считал непозволительным в условиях переходности лишать государство его религиозной опоры, которую возможно было использовать как способ эффективного воздействия на массы. В целом патриархальность, по Победоносцеву, была символом стабильности [51, с. 12].

В разделе «Церковь и государство» «Московского сборника» (1896) обер-прокурор пояснял, что система государственной церкви состоит в том, что власть выделяет одну конфессию и оказывает ей покровительство: «государство тем сильнее, и тем более имеет значение, чем явственнее в нём обозначается представительство духовное... доверие массы народа и правителя основано на вере» [35, с. 89]. Победоносцев считает вполне логичным, что при системе государственной церкви «чужие вероисповедания подвергаются некоторому, более или менее значительному умалению в чести, праве и имуществе» (написано в 1896). Обер-прокурор признаёт, что в настоящее время сохранять предлагаемый им порядок вещей достаточно сложно. Причиной тому является «западное влияние», изменения в Европе конца XVIII ст., которые привели к «системе уравнивания христианских вероисповеданий в государстве, с устранением однако из этого равенства сектантов и евреев» [35, с. 89]. Судя по всему, Победоносцев намерен был сделать всё возможное, чтобы не допустить подобного «уравнивания» в России.

Основываясь на собственных представлениях о благе для России, Победоносцев считал необходимым отсекал все возможные источники конфессиональной альтернативы, в связи с чем развернул решительную борьбу с поликонфессиональностью: конкурирующими церквями, проявлениями язычества, протестантским миссионерством. Ратуя за единство России, обер-прокурор торопил формирование её религиозной самобытности – подталкивал распространение православия и русской культуры мерами государственного принуждения. Обратной стороной данных мероприятий были репрессии против инородцев и инаковерующих.

Излагая свою позицию в разделе «Вопросы жизни» «Московского сборника», обер-прокурор убеждал, что вопрос о веротерпимости – неразрешимая проблема для общества: «На деле веротерпимости не существует... Опыт показывает, что мнимое равнодушие ко всякой вере переходит в отрицание веры» [31, с. 421–422]. Религиозная терпимость, следовательно, может быть только там, где власть вообще безразлична к религии. Для Победоносцева такой подход был неприемлемым: «Где нет веры, там не на чём утвердить чувство долга и

сознания ответственности. Религия есть правило жизни... духовный авторитет [31, с. 437].

Не без влияния Победоносцева в сферу мониторинга, критики и преследований российского национализма были включены протестантские конфессии. Политик утверждал, что православие и протестантизм – вещи-антиподы, поэтому исповедывающие эти религии народы едва ли способны понять друг друга: «В протестантском храме, в протестантском веровании холодно и неприятно русскому человеку» [38, с. 212].

Важнейшим тезисом, который Победоносцев внёс в систему идеологии национализма, был тезис о связи конфессионального и национального. Обер-прокурор утверждал, что религия и национальный характер определяют друг друга: «Ни в чём так явственно как в церкви не ощущается различие между общественным духом и складом племени» [38, с. 212]. Несколько ранее, в письме Тютчевой (1881 г.), политик писал: «Вера есть чувство, объёмлющее массы, чувство стадное, притом – чувство цельное. Раздробившись по национальностям, вера сливается с национальностями» [39, с. 185]. Являясь приверженцем славянофильской концепции, проблему сосуществования этносов он видел во взаимодействии натур-характеров, формирование которых находится в зависимости от исповедуемого этносом вероучения. Таким образом, Победоносцев рассматривал определённую религию в её связи с национальностью: русских с православием, поляков – с католицизмом, немцев – с протестантизмом [59, р. 118].

На страницах своего памфлета Победоносцев убеждал русского читателя, что различие в вероучении и, следовательно, в характере является важнейшим препятствием для взаимопонимания различных этнических групп: «... Никогда не бывало и не может быть ничего подобного тому презрению, с которым строгий лютеранин смотрит на непонятные для него, но для нас исполненные глубокого духовного значения принадлежности нашей церкви и свойства нашего верования» [38, с. 211–212]. Протестанты не разделяют формальности и обрядности богослужения, традиционных для православия, «ничто столько не возмущает лютеранина в нашей церкви как поклонение св. мощам» [38, с. 219]. И далее: «в разностях обряда выражается глубокая разность духовного представления» [38, с. 219].

В чём же состоит данная «разность»? Победоносцев рассуждает о связи различных религий с особенностями психологического портрета их приверженцев. Протестантизм, по Победоносцеву, является вероучением, «пригодным» лишь для определённых народов: «До-

стоинства протестантизма достаточно выяснились в истории германского и англосаксонского племени» [38, с. 211]. Он поясняет, что пуританский дух создал Британию, а протестантское начало «привело Германию к силе, к дисциплине и к единству». Но у протестантов обер-прокурор находит один важнейший недостаток: «они слишком склонны уверовать в собственную правду и увлечься до гордого поклонения своей правде и до презрения к чужому верованию, которое отождествляют с неправдой» [38, с. 211]. В разделе «Идеалы неверия» «Московского сборника» Победоносцев констатирует, что «нетерпимость к чужой вере и чужому мнению никогда ещё не выражалась так решительно», как у выразителей «радикальных и отрицательных учений», и она «ужаснее старинной религиозной нетерпимости» [36, с. 184]. В другом очерке «Московского сборника» обер-прокурор продолжает: «Это презрительное отношение к прочим верованиям, может быть, несознательно проявляется в протестантизме, но оно слишком ощутимо для иноверцев» [38, с. 89]. Тем самым политик формирует в сознании российского общества образ личности-представителя протестантского вероисповедания, для которого, в изображении обер-прокурора, свойственны чувства нетерпимости, высокомерия, отчуждённости и враждебности к представителям других религиозных групп. В данную категорию попадали и немцы-лютеране, и меннониты.

По Победоносцеву, враждебность религий и «враждебность церквей» [39, с. 185] определяет враждебность их адептов. Человека вне религии не существует, следовательно, человек, исповедывающий «свою» религию и не признающий другую, так же враждебно будет относиться к народу – носителю альтернативного учения. Данная логика обер-прокурора вела к бесперспективным выводам. Она разобщала народы, отрицала возможность мирного сосуществования иноконфессиональных этносов в рамках одного государства.

Продвигаясь дальше в своих рассуждениях, Победоносцев указывает, что «враждебность» между конфессиями приводит не только к культурным, но и политическим последствиям. В письме к Е. Ф. Тютчевой (1881 г.) обер-прокурор писал: «Всякое вероучение, особенно в смысле церкви, стоит враждебным лагерем против другого вероучения. Притом, когда церковь соединяется с национальной паствой или, как бывает ещё, с политической партией – то к целям духовной пропаганды примешивается столько же, или ещё более цели пропаганды политической и национальной» [39, с. 185]. Как следует из данных рассуждений, альтернативные церкви в го-

сударстве представляют не только мировоззренческую, но и политическую угрозу для общества. Данный тезис Победоносцева, вначале сформулированный на частном уровне, в дальнейшем становится программой его политической деятельности. Настоящим патриотом, по Победоносцеву, может быть только русский православный подданный. В связи с этим обер-прокурор предостерегает: «К чему может привести свобода вероисповедания? К тому, что наши враги отхватят у нас массаи русских людей и сделают их немцами, католиками, магометанами и прочим – и мы потеряем их навсегда для церкви и для отечества [утратим патриотов]» [30, с. 185].

Тезисы Победоносцева, произносимые с самой высокой политической трибуны, влияли на характер межэтнических и межконфессиональных взаимоотношений в государстве. Как свидетельствовал современник событий С. М. Волконский (1860–1837), статский советник, режиссёр, критик, мемуарист, «только православный считался истинно русским, и только русский мог быть истинно православным». И далее главное: «Вероисповедной принадлежностью человека измерялась его политическая благонадёжность» [9, с. 55].

Чем же опасны были протестанты для России? Отвечая на данный вопрос, Победоносцев исходит, в том числе, и из теолого-мировоззренческих доводов. Он, например, напоминает, что «в протестантизме и православии по-разному решается вопрос: что важнее вера или дело? Протестанты отвечая на данный вопрос, выбирают деятельность» [38, с. 205–206]. Видимо, деятельная природа протестантизма внушала настоящий страх Победоносцеву. Протестантизм – культурный продукт западной цивилизации – вносит дестабилизацию в идеальный православный образ России, созданный в воображении политика. Как убеждён Победоносцев, каждое общество создаёт свой «мир», свою внутреннюю гармонию и не должно заимствовать идеи извне. Отчасти, католики и протестанты рассматривались им как носители вредной для России демократической культуры, которая являлась порождением враждебной для империи западной цивилизации [59, р. 99]. Это убеждало Победоносцева в необходимости противостоять вестернизации, которая неизбежно принесёт в Россию разрушительные для неё явления.

Религиозное брожение своей эпохи обер-прокурор характеризовал как «невежество масс и подстрекательство извне». Причины появления новых конфессиональных групп (сект) объяснял «упадком религиозного чувства ... с отрицанием предания, закона, принятых начал нравственности» [36, с. 175]. Отношение к «конфессионально

колеблющимся» было неблагожелательным. Вопросы о «раскольниках», то есть о верующих, отошедших от православия, рассматривались в России уже с 1861 г. [18, с. 268]. Однако во времена Александра II религиозные группы, которые позднее стали именоваться сектами, существовали относительно свободно. Их порой привлекали к суду, но обвинения против них часто признавались необоснованными, поскольку судьи видели в этих обвинениях неуважение православных священнослужителей к духовным потребностям людей [60, с. 78–81]. В 1879 г. правительство предоставило баптистам правовой статус конфессии с правом поддержания общины и проведения богослужений. Поскольку этот закон не разделял группы, сформированные под влиянием русского и немецкого баптизма, то к ним обим относились весьма толерантно. В 1882 г. данные положения были сохранены для применения лишь по отношению к немецким баптистам, проживающим в колониях [59, р. 118].

В письмах 1882 г. Д. Толстой сообщал царю и Победоносцеву о готовящихся законодательных изменениях: в результате разбирательств «предполагается дать известные права только одним, наименее вредным сектам» [50, с. 38]. Старообрядцам было отказано в их просьбе о распечатывании алтарей на Рогожском кладбище, было сорвано признание старообрядческой епархии Константинопольским патриархом. Русским баптистам запретили молитвенные собрания, то есть поставили их движение вне закона [45, с. 49]. Ещё с 1881 г. Победоносцев запретил баптистам иметь свой катехизис, ввёл цензуру на все религиозные издания [59, р. 98]. С 1884 г. обер-прокурор начал суровую борьбу со штундизмом. Штундо-баптисты обращались к Победоносцеву со своими многочисленными петициями, но они оставались без ответа: обер-прокурор умел бойкотировать не только письма, но и людей, когда они были ему неуютны.

С другой стороны, укрепляя свою позицию, Победоносцев пытается пробудить активность православного духовенства. С середины 1880-х гг. по его инициативе были восстановлены соборы православных епископов. Первый из них, проведённый в 1884 г. в Киеве, обсуждал проблему усиления сектантства в юго-западных епархиях [46, с. 22–33]. Предписание о борьбе с сектантством было издано в 1889 г. [46, с. 30].

Определённые усилия по активизации политики православия проводились К. Победоносцевым в Прибалтике. Поэт К. К. Случевский, служивший чиновником по особым поручениям при Министерстве государственных имуществ, после возвращения из поездки по запад-

ным губерниям (описал подробно в работе «По северо-западу России», 1886), обращается с письмом к Победоносцеву, в котором поддерживает наблюдаемую им в крае политику на усиление православия [48, с. 203–205]. Как известно, в Прибалтике были развёрнуты репрессии против пасторов, совершающих требы для формально приписанных к православию. В 1890-е гг., по данным властей, в регионе числилось 15 тыс. «упорствующих» бывших лютеран [45, с. 50]. В Западном крае облагали штрафами, конфисковывали имущество, сажали под арест и высылали бывших униатов, обращавшихся за требами к ксендзам. Известный факт, что в Литве, как, впрочем, и в Холмской Руси во времена Победоносцева ксендзов лишали прихода и подвергали гонениям за молитву над умершим католиком [1, с. 338]. Обер-прокурор также не оставлял без внимания вопросы влияния православия за пределами России, например в Болгарии, опасаясь, что данное государство также «подвергается притязаниям католической церкви» [16, с. 83]. Комментируя свою политику, Победоносцев писал: «Всякая уступка с нашей стороны, хотя бы во имя формальной справедливости, становится победным успехом для противной стороны» [45, с. 50].

Миссионерство протестантских церквей, по Победоносцеву, сродни «вражеской деятельности», и посему православие следует защитить «от целой армии дисциплинированных врагов... – всяких вероисповедальных пропагандистов, которые, пользуясь простотою народной, бездействием правительства, условиями пространства и бедной культуры, врываются, как волки, в наше стадо, не имеющее достаточно пастырей» [39, с. 186]. И далее: «...Вместе с тем раскол есть у нас, теперь в особенности, политическая партия, и весьма опасная» [39, с. 186]. Победоносцев обвиняет миссионеров в преднамеренном обмане народа: «Как бессовестно соблазнить простую душу, в которой есть только чистое, незанятое поле религиозного чувства» [36, с. 175]. И далее: «Простая душа была душа смиренная: сектантство возводит её на высоту гордости – своею особливою верой, а веру вмещает в узкую рамку сектантской формулы» [36, с. 175–176].

Опасаясь расширения влияния протестантизма, которое исходило из немецких колоний, в отчёте о развитии штунды «Обзора деятельности ведомства православного исповедания за время царствования императора Александра III» Победоносцев писал: «От немцев ждут они [штундисты] освобождения от того мнимого политического и социально-экономического гнёта, в котором будто бы держит их правительство православной России» [1, с. 363]. В разделе

«Новая вера и новые браки» предупреждает, что новая вера (сектантство) приведёт «к помрачнению» общества [37, с. 18]. И действительно, и без того «помрачённое общество» по-настоящему вторит Победоносцеву. В одной из херсонских газет находим весьма симптоматичное определение: «Штундисты – это те, кто подражает немцам» [59, р. 105]. Данное заключение является своеобразным звеном между пропагандой властей и читателями, которое (возможно) прозвучало как своеобразный призыв к действиям против инакомыслящих. В газетах появились сообщения о насилии над женщинами-штундистками, информация про избиение штундистов в Уманьском, Херсонском уездах, об убийствах в с. Вязовок Киевской губернии [1, с. 363].

В 1888 г. президент Европейского Евангелического союза, осведомлённый о проводимой в России религиозной политике, обратился к Александру, убеждая царя предоставить России религиозную свободу. Император переслал письмо Победоносцеву, на которое обер-прокурор ответил: «Нигде в Европе различные религии не получают удовольствия от такой полной свободы, как это происходит в среде русского народа. Европа этого не признаёт. Во-первых, как описано в Ваших законах, она имеет неограниченные права на неограниченную религиозную пропаганду. Это главная причина ваших претензий в законах против тех, кто отвращает православных от нашей религии... Россия получает жизненные силы от православия, это её священная обязанность защищать церковь от всего, что разрушает общество – обязанность, которая стала существенным условием существования России как нации» [61, с. 514–515].

Тем не менее Победоносцев верит в силу православия и возможность его воздействия даже на такие культурно зрелые и культурно стойкие этнические группы, какими были немцы. Он рассуждал, что «иногда немец, долго проживший в России, бессознательно привыкает верить по-русски и в русской церкви чувствует себя дома» [38, с. 205]. 12 марта 1892 г. Победоносцев пишет императору о новой книге настоятеля берлинской православной церкви Алексея Мальцева «Всенощное бдение». Он сообщает, что публикация «произвела сильное впечатление в Германии и в Англии, ознакомив многих с красотами нашего богослужения, а в Потсдаме привлекает множество немцев присутствовать при совершении нашей литургии... Этот достойный пастырь [Мальцев] поистине приносит честь нашей церкви и русскому имени в Германии...» [29, с. 525]. Столь позитивная рецензия вызвана тем, что в авторе данной книги обер-прокурор

находит единомышленника и некоторое косвенное подтверждение своим по-настоящему про-русификаторским планам, которые, несомненно, не учитывали объективных культурных обстоятельств и ставили перед российскими властями искусственные и, как показала история, недостижимые цели.

Таким образом, контрреформы 1880–1890-х гг., в том числе и по вопросам конфессионального и межэтнического регулирования [6; 15], проведённые при негласном участии и поддержке Победоносцева, более чем какие-либо другие, проводились по сценарию русификации. Поражение данной программы было закономерным и едва ли могло привести к тем результатам, на которое были нацелены монарх и его окружение. В период правления Александра III «немецкий вопрос», вбирая элементы «антиколониистского сознания» и расширяя конфессионально и территориально область критики (от католических общин к меннонитским и лютеранским), превращается в устойчивый элемент российских общественно-политических настроений. Колонистофобия и немецкий вопрос в 1880–1917 гг. были темой постоянных общественных дискуссий, что, как известно, достаточно показательно проявилось в публицистике. Внутриполитические и геополитические факторы подогревали и взаимно влияли друг на друга, поднимая градус межэтнических взаимоотношений в целом. В условиях государственного национализма данные настроения в целом поощрялись.

Именование роли и места националистических концепций в российской повседневности не остались незамеченными не только соотечественниками, но и иностранцами. Английский корреспондент Э. Диллон сравнивал национальную политику Александра III с «отгалкивающей» деятельностью Якова II [13, с. 268]. Г. Л. Фон Швейниц, посол Германии в России (1876–1893), в мае 1881 г. замечал: «Для меня же наиболее важным предметом в моих размышлениях является вот что: в делах внутренних император во всём следует советам Победоносцева и московских политиков Каткова и Аксакова» [56, с. 175]. Оценивая внутреннюю политику Александра III, П. А. Валувев в беседе с тем же Швейницем заявлял: «Я слишком европеец, поэтому никак не могу согласиться с идеей насильственной русификации» [56, с. 174–175]. Таким образом, применение понятия русификации к правлению Александра III и курсу Победоносцева принадлежит современникам тех далёких событий.

С осуждением политики, за проведение которой нёс ответственность Победоносцев, выступил В. Соловьёв. Считая заблуждения

Победоносцева «искренними», а самого политика человеком «незлонамеренным», философ тем не менее писал: «Политика религиозных преследований и насильственного распространения казённого православия, видимо, истощила небесное долготерпение и начинает наводить на нашу землю египетские казни. Между тем со всех сторон от Восточной Сибири и до Западной окраины Европейской России идут вести, что эта политика не только не смягчается, но ещё более обостряется. Миссионерский съезд в Москве с небывалым цинизмом провозгласил бессилие духовных средств борьбы с расколом и сектантством и необходимость светского меча... Одумайтесь, обратитесь к себе и помыслите об ответе перед Богом» [49, с. 530].

Как известно, подобные обращения мало повлияли на обер-прокурора и характер его деятельности. Победоносцев оставался непреклонным и абсолютно убеждённым в правоте проводимой им политики. Некоторое отражение и подтверждение своим собственным мыслям прокурор находил в письмах многочисленных корреспондентов, которые давали позитивную оценку курсу обер-прокурора. Особенность психологической ситуации Победоносцева состояла в том, что ему писали преимущественно те, кто разделял его позицию. Это создавало мнимую видимость общественной поддержки, предоставляло ему некий «мандат» на продолжение выбранной им политики [12; 21].

Как известно, Победоносцев так и не подал прошение об отставке. Утратив со временем политическое влияние, он вынужден был с болью и тоской наблюдать, как прорастают и получают поддержку в России те явления, против которых он вёл непримиримую борьбу. Революция 1905 г. открыла дорогу парламентаризму, предоставила религиозную свободу. Наступала новая эпоха, иные времена, применялись иные правила политической игры, которые Победоносцев, дожив до 1907 г., так и не принял. Он не признал законов нового времени, и, оказавшись на обочине политических событий, был отвергнут эпохой и обществом, подавленный, забытый и упоминаемый современниками и ближайшими поколениями политиков лишь в негативном контексте.

Выводы. В системе российского национализма личность и деятельность Победоносцева занимает особое место. «Эпоха Победоносцева» делит историю националистического дискурса на два больших периода – теоретического осмысления и практического воплощения. До начала 1880-х гг. национализм был всё ещё достаточно слаб, и его энергетический ресурс, сдерживаемый пролиберальным

курсом Александра II, был направлен преимущественно на сферу общественного мнения. Проведённые властями реформы относительно изменения положения колониционных групп провозглашались унификационной мерой и, по крайней мере официально, не несли в себе открытых националистических лозунгов. С началом правления Александра III и воплощением новой политики К. П. Победоносцева национализм обретает форму государственной идеологии, которая становится основным ориентиром в сфере межконфессионального регулирования. С этого периода все виды национализма (низового (бытового, стихийного) и государственного) получили официальную поддержку.

Данная политическая метаморфоза связана с радикализацией позиции консервативной части общества (частью которого и был Победоносцев), что явилась следствием общественной психологической травмы, вызванной сложностями переходного модернизационного периода. В некотором смысле, Победоносцев – синдром «напуганной» реформами и терроризмом России. Его теоретические работы и практическая деятельность выражали мысли, эмоции, сомнения и страхи той части российского общества, которая пессимистически и негативно интерпретировала опыт эволюции России. Предложенный Победоносцевым метод консервативной стабилизации империи для многих казался самым действенным способом наведения порядка.

Являясь политиком-практиком, Победоносцев тем не менее может рассматриваться как один из идеологов национализма. Будучи изначально пользователем и продолжателем концептов, представленных в трудах Ю. Ф. Самарина, И. С. Аксакова, отчасти М. Н. Каткова, он тем не менее дополнил теорию некоторыми важными и перспективными с точки зрения дальнейшего развития идеологии положениями, связав националистический подход с конфессиональным. Его усилиями в сферу мониторинга национализма были введены протестантские общины и другие конфессиональные группы (секты), сформированные под влиянием ранее признанных в Европе и России протестантских церквей.

Исходя из собственной теории православного государства как гаранта стабильности, он рассматривал миссионерство протестантских групп как проявление «вражеской деятельности», всячески преследовал конфессиональное инакомыслие, стремился к утопическому идеалу создания конфессионально унитарного православного государства. По этой причине Победоносцев был единственным теоретиком, который не создал своей концепции консолидации «россий-

ской нации». Он также может быть назван единственным теоретиком национализма, чья концепция носила русификаторский характер. По понятным причинам, его модель была нежизнеспособна не могла достичь полного воплощения, а вера гонимых от преследований лишь укреплялась. Силовые меры способны были принести только кратковременные результаты, но не выполняли задачу формирования патриотов. В результате центробежные тенденции и конфессиональная дифференциация усиливались, отодвигая идеал православного государства на непреодолимое расстояние.

Как и всякая националистическая теория (в России они были объективно направлены на розобшение), политика Победоносцева вела к фактически необратимым последствиям, которые русский философ В. Соловьёв предвидел и пояснял следующим образом: «Величайшая опасность в религии и политике состоит в допущении злых путей и средств хотя бы для самых лучших целей. С переменою поколений цели меняются, а привычка к злему способу действий остаётся и усиливается, как наследственная болезнь» [44, с. 122–123]. Дальнейшее развитие российского национализма в начале XX ст. развивалось по данному, разрушившему Российскую империю, сценарию.

Библиографические ссылки

1. *Амфитеатров А.* Победоносцев / А. Амфитеатров, Е. Аничков // К. П. Победоносцев: pro and contra. – СПб. : РХГИ, 1996. – С. 335–348.
2. *Андреева Н. С.* Прибалтийские немцы и российская правительственная политика в начале XX в. / Н. С. Андреева – СПб. : Издат. Дом «Мир», 2008. – С. 71.
3. *Бердяев Н. А.* Нигилизм на религиозной почве / Н. А. Бердяев // К. П. Победоносцев: pro and contra. – СПб. : РХГИ, 1996. – 576 с.
4. *Бердяев Н. А.* Победоносцев и Ленин / Н. А. Бердяев // Победоносцев К. П. Тайный правитель России: К. П. Победоносцев и его корреспонденты. Письма и записки. 1866–1895. Статьи. Очерки. Воспоминания. – М. : Русская книга, 2001. – С. 536.
5. *Богомолов А.* – Победоносцеву К. П. (26 февраля 1887) // Константин Петрович Победоносцев и его корреспонденты: в 2 т. – Минск : Харвест, 2003. – Т. 2. – С. 323–324.
6. *Боханов А. Н.* Император Александр III / А. Н. Боханов. – М. : Русское слово, 2001. – 512 с.
7. *Венгер Н. В.* Проблеми реформування іноземних колоній та ідея єдності російської нації М. Н. Каткова: біля витоків російського націоналістично-

го дискурсу / Н. В. Венгер // Вопросы германской истории : сб. научн. трудов. – Днепропетровск : Изд-во ДНУ, 2010. – С. 30–50.

8. *Венгер Н. В.* «Німецьке питання» в оцінці І. С. Аксакова та Ю. Ф. Самаріна: діалог з російським суспільством у десятиліття «великих реформ» (1860–1870) / Н. В. Венгер // Вопросы германской истории : сб. научн. трудов. – Днепропетровск : Изд-во ДНУ, 2011. – С. 30–52.

9. *Волконский С. М.* Мои воспоминания / С. М. Волконский. – М. : Искусство, 1992. – Т. 2. – С. 55.

10. *Глинский Б. Б.* Константин Петрович Победоносцев: Материалы для биографии / Б. Б. Глинский // Победоносцев К. П. Тайный правитель России: К. П. Победоносцев и его корреспонденты. Письма и записки. 1866–1895. Статьи. Очерки. Воспоминания. – М. : Русская книга, 2001. – С. 6–17.

11. *Готье Ю. В.* К. П. Победоносцев и наследник Александр Александрович / Ю. В. Готье // Победоносцев К. П. Тайный правитель России: К. П. Победоносцев и его корреспонденты. Письма и записки. 1866–1895. Статьи. Очерки. Воспоминания. – М. : Русская книга, 2001. – С. 501–527.

12. *Дервиз П. Г.* фон – Победоносцеву К. П. (26 мая 1881 г.) // Победоносцев К. П. Тайный правитель России: К. П. Победоносцев и его корреспонденты. Письма и записки. 1866–1895. Статьи. Очерки. Воспоминания. – М. : Русская книга, 2001. – С. 106.

13. *Диллон Э.* – Александр III / Э. Диллон // Александр Третий: Воспоминания. Дневники. Письма. – СПб. : Изд-во Пушкинского фонда, 2001. – С. 268.

14. Екатеринославская губерния / сост. В. Павлович. – СПб. : Типография Департамента Генерального штаба, 1862. – 358 с.

15. *Зайончковский П. А.* Кризис самодержавца на рубеже 1870–1880-х гг. / П. А. Зайончковский. – М. : Наука, 1964. – 200 с.; Его же. Российское самодержавие в конце XIX века. – М. : Наука, 1970. – 267 с.

16. *Игнатъев – Победоносцеву (май 1881)* // Константин Петрович Победоносцев и его корреспонденты: Воспоминания и мемуары : в 2 т. – Минск : Харвест, 2003. – Т. 1. – С. 76.

17. *Катков М.* – Победоносцеву К. П. (май 1882) // Константин Петрович Победоносцев и его корреспонденты: Воспоминания и мемуары : в 2 т. – Минск : Харвест, 2003. – Т. 1. – С. 281.

18. Константин Петрович Победоносцев и его корреспонденты: Воспоминания и мемуары: в 2 т. – Минск : Харвест, 2003. – Т. 1. – С. 268.

19. *Костюк М.* Німецькі колонії на Волині (XIX – поч. XX ст.). – Тернопіль : Підручники і посібники, 2003. – 384 с.

20. *Каханов И. С.* – Победоносцеву К. П. (январь–февраль 1885) // Константин Петрович Победоносцев и его корреспонденты : в 2 т. – Минск : Харвест, 2003. – Т. 2. – С. 104–105.

21. *Копейкина А.* – Победоносцеву К. П. (1887) // Константин Петрович Победоносцев и его корреспонденты : в 2 т. – Минск : Харвест, 2003. – Т. 2. – С. 338–343.

22. Лиценбергер О. А. Римско-католическая церковь в России / О. А. Лиценбергер. – Саратов : Поволжская акад. гос. службы, 2001. – С. 128–129.

23. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния : в 2 ч. / [сост. А. Шмидт]. – СПб. : Типография Департамента Генерального штаба, 1863. – Ч. 1. – 601 с.

24. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Таврическая губерния / [сост. Герсиванов]. – СПб. : Типография Департамента Генерального штаба, 1849. – 400 с.

25. Милюков П. Н. Воспоминания / П. Н. Милюков. – М. : Современник, 1990. – Т. 2. – 448 с.

26. Победоносцев К. П. Аксаковы / К. П. Победоносцев // Победоносцев К. П. Тайный правитель России: К. П. Победоносцев и его корреспонденты. Письма и записки. 1866–1895. Статьи. Очерки. Воспоминания. – М. : Русская книга, 2001. – С. 400–406.

27. Победоносцев К. П. – Александру III (1.03.1881) // Победоносцев К. П. Тайный правитель России: К. П. Победоносцев и его корреспонденты. Письма и записки. 1866–1895. Статьи. Очерки. Воспоминания. – М. : Русская книга, 2001. – С. 50.

28. Победоносцев К. П. – Александру III (ноябрь 1885) // Константин Петрович Победоносцев и его корреспонденты : в 2 т. – Минск : Харвест, 2003. – Т. 2. – С. 74.

29. Победоносцев К. П. – Александру III (12 марта 1892) // Константин Петрович Победоносцев и его корреспонденты: Воспоминания и мемуары : в 2 т. – Минск : Харвест, 2003. – Т. 2. – С. 525.

30. Победоносцев К. П. – Александру III (декабрь 1890) // Константин Петрович Победоносцев и его корреспонденты: Воспоминания и мемуары : в 2 т. – Минск : Харвест, 2003. – Т. 2. – С. 501–502.

31. Победоносцев К. П. Вопросы жизни. Свобода совести и терпимость / К. П. Победоносцев // Победоносцев К. П. Тайный правитель России: К. П. Победоносцев и его корреспонденты. Письма и записки. 1866–1895. Статьи. Очерки. Воспоминания. – М. : Русская книга, 2001. – С. 421–422.

32. Победоносцев. Вопросы жизни. Вера / К. П. Победоносцев // Победоносцев К. П. Тайный правитель России: К. П. Победоносцев и его корреспонденты. Письма и записки. 1866–1895. Статьи. Очерки. Воспоминания. – М. : Русская книга, 2001. – С. 437.

33. Победоносцев К. П. Государь император Александр Александрович / К. П. Победоносцев // Победоносцев К. П. Тайный правитель России: К. П. Победоносцев и его корреспонденты. Письма и записки. 1866–1895. Статьи. Очерки. Воспоминания. – М. : Русская книга, 2001. – С. 411.

34. Победоносцев К. П. Московский сборник. Болезни нашего времени / К. П. Победоносцев // К. П. Победоносцев: pro and contra. – СПб. : РХГИ, 1996. – С. 80–276.

35. *Победоносцев К. П.* Московский сборник. Великая ложь нашего времени / К. П. Победоносцев // К. П. Победоносцев: pro and contra. – СПб. : РХГИ, 1996. – С. 109–110.

36. *Победоносцев К. П.* Московский сборник. Вера / К. П. Победоносцев // К. П. Победоносцев: pro and contra. – СПб. : РХГИ, 1996. – С. 80–276.

36а. *Победоносцев К. П.* Московский сборник. Идеалы неверия / К. П. Победоносцев // К. П. Победоносцев: pro and contra. – СПб. : РХГИ, 1996. – С. 80–276.

37. *Победоносцев К. П.* Московский сборник. Новая вера и новые браки / К. П. Победоносцев // К. П. Победоносцев: pro and contra. – СПб. : РХГИ, 1996. – С. 80–276.

38. *Победоносцев К. П.* Московский сборник. Церковь / К. П. Победоносцев // К. П. Победоносцев: pro and contra. – СПб. : РХГИ, 1996. – С. 80–276.

39. *Победоносцев К. П.* Письма к Е. Ф. Тютчевой (20 декабря 1881) // Река времён. – М. : Эллис Лак, 1995. – 200 с.

40. *Победоносцев К. П.* Письма о путешествии государя-наследника цесаревича по России от Петербурга до Крыма / К. П. Победоносцев. – СПб. : Типография Грачева и Коми, 1864. – 640 с.

41. *Победоносцев К. П.* Мать мою, родимую Россию, уродуют: письма К. П. Победоносцева С. Д. Шереметьеву / К. П. Победоносцев // Источник. – 1996. – № 6. – С. 18.

42. *Победоносцев К. П.* Тайный правитель России: К. П. Победоносцев и его корреспонденты. Письма и записки. 1866–1895. Статьи. Очерки. Воспоминания. – М. : Русская книга, 2001. – 499 с.

43. *Победоносцев – Толстому Д. А.* (сентябрь 1883) // Константин Петрович Победоносцев и его корреспонденты: Воспоминания и мемуары : в 2 т. – Минск : Харвест, 2003. – Т. 1. – С. 321.

44. *Полунов А.* Белый революционер / А. Полунов // Знание – сила. – 1992. – № 2. – С. 117–121.

45. *Полунов А. Ю.* Константин Петрович Победоносцев – человек и политик / А. Ю. Полунов // Отечественная история. – 1998. – № 1. – С. 40–47.

46. *Полунов А. Ю.* К. П. Победоносцев, святейший синод и архиереи в 1881–1894 гг. / А. Ю. Полунов // Вестник Московского ун-та. – Серия 8. История. – 1994. – № 4. – С. 22–33.

47. *Полунов А. Ю.* Политическая индивидуальность К. П. Победоносцева / А. Ю. Полунов // Вестник Московского ун-та. Серия 8. История. – 1991. – № 2. – С. 42–48.

48. *Случевский К. К.* – Победоносцеву 29 мая 1886 // Победоносцев К. П. Тайный правитель России: К. П. Победоносцев и его корреспонденты. Письма и записки. 1866–1895. Статьи. Очерки. Воспоминания. – М. : Русская книга, 2001. – С. 203–205.

49. *Соловьев Владимир* – Победоносцеву (1892) // Константин Петрович Победоносцев и его корреспонденты: Воспоминания и мемуары : в 2 т. – Минск : Харвест, 2003. – Т. 2. – С. 530.

50. *Толстой Д.* – Победоносцеву (29 октября 1882) // Константин Петрович Победоносцев и его корреспонденты: Воспоминания и мемуары : в 2 т. – Минск : Харвест, 2003. – Т. 1. – С. 38.

51. *Фирсов С. Л.* Человек во времени: штрихи к портрету Константина Петровича Победоносцева / С. Л. Фирсов // К. П. Победоносцев: pro and contra. – СПб. : РХГИ, 1996. – С. 10–17.

52. *Флоровский Г.* Пути русского богословия / Г. Флоровский // К. П. Победоносцев: pro and contra. – СПб. : РХГИ, 1996. – С. 487–501.

53. *Цесаревич Александр* – Победоносцеву (6 апреля 1875, 23 марта 1876) // Победоносцев К. П. Тайный правитель России: К. П. Победоносцев и его корреспонденты. Письма и записки. 1866–1895. Статьи. Очерки. Воспоминания. – М. : Русская книга, 2001. – С. 39–40.

54. *Черказьянова И. В.* Русификация российских немцев: политика государства, компромиссы и протесты общества / И. В. Черказьянова // Этнические немцы России: исторический феномен «народа в пути». – М. : МСНК-пресс, 2009. – С. 39.

55. *Чичерин Б. И.* – Победоносцеву (11 марта 1881). Записки «Задачи нового царствования» // Победоносцев К. П. Тайный правитель России: К. П. Победоносцев и его корреспонденты. Письма и записки. 1866–1895. Статьи. Очерки. Воспоминания. – М. : Русская книга, 2001. – С. 60.

56. *Швейниц Л. Г. фон.* Дневник / Л. Г. Швейниц // Александр Третий: Воспоминания. Дневники. Письма. – СПб. : Изд-во Пушкинского фонда, 2001. – С. 174–175.

57. *Шилов Д. Н.* Государственные деятели Российской империи, главы высших и центральных учреждений, 1802–1917 / Д. Н. Шилов. – СПб. : Дмитрий Булавин, 2002. – С. 584.

58. *Эвенчик С. Л.* Победоносцев и дворянско-крепостническая линия самодержавия в пореформенной России // Учен. записки МГПИ. – № 309. – М. : Высшая школа, 1969. – С. 300–310.

59. *Friesen A.* In defense of privilege: Russian Mennonites and the State before and during World War I / A. Friesen. – Winnipeg, MB Canada, Hillsboro, KS, USA : Kindred productions, 2006. – 520 p.

60. *Klimenko M.* Anfänge des Baptismus in Südrussland (Ukraine) nach offiziellen / M. Klimenko. – Friedrich-Alexander-Univ. Erlangen, 1957. – S. 78–81.

61. *Leroy-Beaulieu A.* Empire of the Tzars and the Russians: in 3 vol. / A. Leroy-Beaulieu – Vol. 3. The religion. – New-York, London, 1902. – P. 514–515.

УДК 94(788)(=112.2)-054.62 »19/20»

Kenneth W. Rock

Colorado State University

**UNSERE LEUTE:
THE GERMANS FROM RUSSIA IN COLORADO**

Розглянуто історію переселення, життя та облаштування російських німців, які імігрували в кінці XIX – на початку XX вв. до американського штату Колорадо.

Ключові слова: російські німці, Колорадо, німецькі колоністи, меноніти, культивування цукрового буряка.

Рассмотрена история переселения, жизни и обустройства российских немцев, иммигрировавших в конце XIX – начале XX вв. в американский штат Колорадо.

Ключевые слова: российские немцы, Колорадо, немецкие колонисты, менониты, культивирование сахарной свеклы.

The history of resettlement and rehabilitation of Russian Germans who immigrated to the U.S., Colorado in the late XIX – early XX centuries is reviewed.

Keywords: Russian Germans, Colorado, German colonists, the Mennonites, the cultivation of sugar beets.

Im Beitrag wird die Geschichte der Umsiedlung, des Lebens und der Einrichtung von Russlanddeutschen, die Ende des 19. – Anfang des 20. Jahrhunderts in den amerikanischen Staat Colorado immigrierten, beleuchtet.

Schlüsselbegriffe: Russlanddeutsche, Colorado, deutsche Kolonisten, Mennoniten, Zuckerrübenanbau.

Anyone perusing the telephone directories of Colorado's front range cities cannot fail to be struck by the large number of German surnames and will naturally conclude that the «German element» comprises a significant portion of contemporary Coloradans. History confirms that German-speaking peoples have played a major role in Colorado's destiny – in the mining camps, in the mountain valleys, in the growing cities, and on the irrigated plains.

Territorial Colorado's first «Anglo» colony was organized in 1869 by a Prussian, Carl Wulsten, who persuaded some three hundred German-speaking men, women, and children from Chicago to settle in the Wet

Mountain Valley by March 1870. Although this initial introduction of «thrifty German farmers into Colorado's economy» did not flourish (many settlers drifted off to form German communities in Denver, Pueblo, and Canon City), some descendants make their homes in the towns of Colfax, Silver Cliff, and Westcliffe to this day [1]. By 1875 German-speaking people resided in the Terri Colorado to the extent that the official documents of the state constitutional assembly were published in English, Spanish, and German. At the outbreak of the First World War in 1914 nearly ten percent of Colorado's population was of German or Austrian origin [2]. Although acknowledging that «high country society» was composed primarily of immigrants from the British Isles, Germany, Italy, and Mexico, with Sweden, Japan, and China somewhat less numerous represented, accounts of Colorado and its populace rarely point out that a large number of German-speaking peoples in this state came not from Bismarck's Germany, nor from Austria-Hungary, nor from Switzerland, but rather from Imperial Russia [3]. These «Germans from Russia» have, in fact, played a major role in Colorado's economic and social development. They comprise a fascinating chapter in that intermingling of cultures that characterizes twentieth-century Colorado.

Descendants of Germans from Russia constitute the second largest ethnic group in contemporary Colorado. Only Spanish-speaking people number greater. The United States census of 1920 enumerated 21,000 Germans from Russia residing in Colorado. By 1930 it was estimated that there were nearly 50,000 [4]. Between 200,000 and 300,000 of their descendants reside in the Centennial State today, primarily in the front range metropolitan centers and in the sugar-producing Arkansas and South Platte river valleys. By the 1970s descendants of German- Russian immigrants have become a thoroughly Americanized component of United States society. They have even been termed an invisible minority [5]. Together with other Americans, German-Russians have commenced to search for their ethnic identity. Recent scholarship has endeavored to record this peoples heritage before it vanishes from history [6].

Reasons abound for the widespread lack of knowledge about the German-Russians of Colorado. Many immigrant children learned little of their past, for both they and their parents were too preoccupied with survival to think in historical or literary terms. Spurred on by economic necessity, but also prompted by an essentially peasant *Weltanschauung*, many German-Russians preferred to remain silent about their ethnic and geographic origins when confronted by the strident and overhasty American reactions to political events in both Russia and Germany during

the early twentieth century. To this day many older Colorado residents are reluctant to speak of their past as if ashamed of their heritage, of their lack of formal education, and of their low socioeconomic origins. This silence from within and taunting from without occasioned some members of the younger, rural generation to believe that their ancestors had come from «over the clouds.» A few even spent hours gazing into Colorado skies in search of lost relatives, a natural misunderstanding of references by their elders to a journey *ueber die Wolga* («over the Volga»), which untrained ears recalled as *ueber die Wolken* («over the clouds») [7].

There is some question regarding the best nomenclature for this ethnic group: German-Russians, Russian-Germans, *Deutsch-Russlaender*, *Russlanddeutsche*, or «Rooshun» – as they were colloquially hailed by many native Americans since they arrived in this country bearing Zarist passports and dressed in Russian fashion: felt boots (*Felzstiefel*), long sheepskin coats for the men, and black headshawls (*Halstuche*) for the women. This group always insisted upon their «German» identity. Although they had lived a century in Russia, they spoke German dialects from Hesse, Baden, Alsace, and the Palatinate, and they would counter inquiries of their nationality with the proverb: «A hen may lay an egg in an oven, but that doesn't make it a biscuit!» Both in Russia and in the United States they cherished their own customs, associated largely among themselves, attended their own churches, joined no «foreign» clubs or organizations, regarded both Russian and *Englische* neighbors «not of our kind,» and referred to themselves simply as *unser Lait-unsere Leute* – our people.» The more current version is Germans from Russia, which has found favor with the dawning historical consciousness among descendants of *unsere Leute* today [8].

The Germans from Russia who appeared on the North American prairies by the mid-1870s were products of a double migration. Originally residents of the Rhinelands, they formed part of a large eighteenth-century peasant and artisan emigration from the war-scarred and religion-ravaged Holy Roman Empire. Some traveled northward to Denmark and Prussia, some southward to Hungary, some westward to Pennsylvania (where they became America's «Pennsylvania Dutch»); others journeyed eastward to Russia, where Empress Catherine II sought «colonists» to populate the Russian Empire's newly-acquired Volga and Black Sea territories. Catherine II's manifesto of 22 July 1763 offered generous grants of land, exemption from taxation for thirty years, religious freedom, and exemption from involuntary military and civil service [9]. In the first decade approximately twenty-three thousand settlers, whom Russian

authorities termed *nemetskie kolonisty* («German colonists») established over one hundred villages upon the western hills (the *Bergseite*) and the eastern meadows (the *Weisenseite*) of the Volga River near the then frontier town of Saratov. In 1804 Emperor Alexander I invited «good, well-to-do farmers,» whose lives had been disrupted by the Napoleonic holocaust, to relocate in the Ukraine from the Russo-Turkish frontier province of Bessarabia to east of the port city of Odessa [10]. The residents of these Volga and Black Sea villages composed the two major groups, many of whose descendants subsequently immigrated to North and South America. The Volga Germans and the Black Sea Germans can be further subdivided by religious-denominations into Evangelical or Protestants (the majority), Roman Catholics, and Mennonites, a relatively smaller element who formed a distinct religio-cultural-economic component of their own.

For a century the colonists resided on Russia's steppe frontier where they prospered and multiplied in closed denominational, agricultural communities. Their privileged status, coupled with their geographical and cultural isolation (the latter true more upon the Volga than along the Black Sea) enabled them to retain their German dialects, ethnic customs, and religious beliefs.

In 1871 Tsar Alexander II, as part of his measures to modernize and integrate his far-flung realm, suspended the colonists' right of self-government. The German villages would henceforth be governed as other communities within the Russian Empire [11]. In 1874 the Russian military began to conscript German youths. The desire to escape service in the tsar's legions (especially during the 1877-78 Russo-Turkish and the 1904-5 Russo-Japanese wars), letters from relatives, and enticements by American railroad agents, prompted many families, often at the urging of wives and grandmothers, to consider emigration. After 1880 when the Russian language became mandatory for instruction in German-Russian schools, except for the subjects of German and religion, fears arose that the villagers would be forced to assimilate Russian ways. Compounding these obvious threats to personal liberty were real problems confronting a rapidly growing population restricted by limited amounts of arable land. Land hunger, falling agricultural prices (for Russia was then buffeted by the growing global economy that brought American agricultural products to the cities of Europe less expensively than Russian grains could be shipped via Odessa), droughts, and famine (particularly in the early 1890s), occasioned severe economic and social dislocation. So many Volga and Black Sea Germans, *Amerika* – the United States, Canada, and

Argentina – with its bountiful, inexpensive land and multiple economic opportunities offered a solution to their tribulations.

German-Russian immigration to the New World commenced in 1873, reached its highpoint in 1912, halted during the First World War, resumed in the early 1920s, waned after the United States Immigration Act of 1924, and reoccurred sporadically in the early 1950s following the dislocations of the Second World War. Since the tsar's former subjects instinctively sought land similar to the «old country,» they bypassed America's eastern cities to settle in the Missouri, Platte, and Smokey Hill river valleys bisecting the limitless prairies of the Dakotas, Nebraska, and Kansas. Here they endeavored to recreate their former life upon the Russian steppes.

Although many German-Russian dryland farmers ultimately reaped the bounty of the Great Plains, crop failure on the Great American Desert brought German-Russians from Russell County, Kansas, westward into Colorado in 1880-81. The first Volga Germans to enter Colorado were young men seeking work as section hands for the Kansas Pacific (subsequently Union Pacific) Railroad [12]. Six years later, between 1885 and 1887, Evangelical Volga German families from Lincoln, Sutton, and Hastings, Nebraska, and additional families from Kansas established Colorado's first permanent German-Russian urban community at Globeville, in what is now a semiindustrial region of north central Denver. Male Volga Germans together with the newly-arrived Slavic and Italian immigrants, found employment in the smelters, railroads, and later meat-packing, biscuit, brickyard, and trash hauling industries of Globeville. German-Russian women obtained jobs in the garment shops, laundries, and packing houses, while many crossed the South Platte River to do housework for Denver's rising society. The First German Congregational Church of Globeville, founded in July 1894 at Forty-fourth Avenue and Lincoln Street, became the nucleus of the German-Russian community in Denver, while the Garden Place School, established in 1882, was the site where generations of young German-Russian Coloradoans learned their «three R's» and subsequently attended citizenship classes [13]. By the year 1930 approximately five hundred Evangelical Volga German families, primarily from the *Bergseite* colonies of Norka, Goebel, Beideck, and Dobrinka, had made Globeville, as well as the adjacent hill to the east, which the Volga Germans called «Dobrinka,» their home [14].

The urban environment, alternate sources of income, and exposure to other ethnic cultures, tended to break down the isolation of the German-Russians in Denver and to mold their character rather differently from the majority of rural Colorado German-Russians, who clung more steadfastly

to their German traditions and agricultural ways. Still as late as the 1920s some Globeville residents would close up their houses and journey to the beet fields for the season. The dissection of the community caused by the construction of Interstates 25 and 70 after 1953, the growing prosperity of the 1950s, economic opportunity elsewhere, and the influx of Chicanos, gradually changed the character of Globeville. Even before the Second World War the economically more successful often moved away. A stream of sons and daughters followed, which largely accounts for the fact that many Denverites who spent their youth in Globeville, are residents of Wheat Ridge and Arvada or California and Texas today. Aside from Globeville, Pueblo was the other Colorado urban area that early attracted German-Russian settlement. The smokestacks of the factories in Pueblo symbolized economic opportunity to the Roman Catholic Volga Germans, primarily from *Wiesenseite* colonies, who moved westward from Ellis County, Kansas, to Pueblo in the 1890s [15].

Except for Globeville and Pueblo, practically all other German-Russian immigrants to Colorado settled in rural areas or smaller towns in the South Platte River watershed. Larimer, Logan, Morgan, and Weld counties drew the largest number of immigrants; while Adams, Boulder, Kit Carson, Sedgwick, and Washington counties drew smaller amounts. Crowley, Otero, Prowers, and Pueblo counties in the Arkansas River valley of southeastern Colorado as well as Delta, Mesa, and Montrose counties on the Western Slope also attracted German-Russian settlement.

The uplands of northeastern Colorado became home for individual Black Sea Evangelical German-Russians who in the 1880s pioneered on the prairies. At the turn of the twentieth century, the irrigated fields bordering the South Platte River became a major area of settlement for Protestant, Volga-German sugar beet laborers. Black Sea German-Russians from Kherson to the east of Odessa in transit from Scotland, South Dakota, first appeared at Burlington in Kit Carson County in 1887. Their numbers increased by 1890 when Bessarabian Germans also by way of Scotland, South Dakota, established residence some nine miles north of Bethune [16]. To this day residents of Burlington speak of «the Settlement,» which oral tradition alleges was the home of «Dutchmen.» A neatly-painted white Immanuel Lutheran Church, a parsonage, a cemetery, and some crumbling adobe walls are all that mark what was once Landsmann, Colorado. Although the Immanuel Lutheran Church still serves a rural congregation, religious strife, prolonged drought, and the dust storms of the mid-1930s terminated life in «the Settlement» [17].

Not far away at Joes, some fifty miles southwest of Wray near Kirk in Yuma County, a large, rectangular, white frame Mennonite Brethren Church shelters one of the few Mennonite congregations in contemporary Colorado. Isolated sentinels, these «white churches of the plains,» crumbling soddies, and deserted frame houses bear testimony to a largely unrecorded Black Sea German-Russian presence in Colorado [18]. Evangelical Black Sea Germans also established residences in 1901 at Loveland in Larimer County and at La Salle, south of Greeley in Weld County, when they, in contact with Volga Germans in Sutton, Nebraska, were attracted to the sugar beet fields. Although some of their descendants remain to this day, many Black Sea Germans, who disliked beet cultivation and preferred the independence of wheat farming moved elsewhere. A few Black Sea and Volga families, nonetheless, settled at Keota in northern Weld County, near the Pawnee Buttes and at Haxtun and Holyoke in Phillips County, where they became diversified dry-land farmers [19]. It was this pioneering, independent way of life that Clara Hilderman Ehrlich memorialized in her beautifully-written, somewhat romanticized, reminiscences entitled *My Prairie Childhood*, which is about one Volga German- Russian family's life in the 1890s on northeastern Colorado's ribbon of grass between Greeley and Sterling [20].

German-Russians arrived in quantity in Colorado during the first decade of the twentieth century with the advent of the sugar beet industry. Although sugar beets were first grown in Colorado during the 1860s near Littleton, and the first factory was constructed at Grand Junction in 1899, rapid development of the industry shifted to the upper Arkansas and South Platte river valleys when refineries rose at Sugar City in Crowley County and Rocky Ford in Otero County in 1900 and at Loveland in Larimer County in 1901.

The beet sugar industry brought to the newly-irrigated, semiarid eastern slope of Colorado increased land values, population growth, greater agricultural diversity, and a wave of prosperity [21]. It also created a demand for labor since the management of the sugar companies rapidly discovered that resident Colorado farmers were personally unwilling to undertake the long hours of manual labor that beet cultivation required. After unsatisfactory experiments with juveniles, the companies decided to import the labor force necessary to cultivate beets.

The sugar agents particularly sought laborers with large families, since sugar beets was a crop requiring extensive handwork, tasks then deemed ideal for children. In Denver and Pueblo as well as in the larger towns of Kansas and Nebraska, especially along the Burlington and the

Union Pacific railways, the sugar agents encountered German-Russian families. The result was a large influx of German- Russians into Colorado, either directly from the Volga villages (primarily from the *Bergseite*) or often in transit from southern Nebraska or central Kansas. The decade from 1900 to 1910 witnessed the largest immigration into the state [22].

The first «boom town» was appropriately christened «Sugar City,» when in April 1900 several hundred Evangelical, Volga, German-Russian families from Denver, Pueblo, Herington, Kansas, and Hastings, Nebraska, converged upon this site in the upper Arkansas River valley, some fifty-six miles east of Pueblo, where the National Beet Sugar Company was erecting its refinery [23]. Because their first habitations were tents, after harvest nearly three-fourths of the German-Russian families journeyed to Globeville to spend the winter with fellow countrymen. Since the National Beet Sugar Company pledged to construct housing for its workers and offered liberal credit to finance individual purchases of company land, many of the first year's laborers, accompanied by friends and relatives, returned to the fields of Sugar City in 1901. These inducements, and the fact that the earnings of the first season for a family of six had totaled almost one thousand dollars, persuaded over one-half of the 1901 work force to make Sugar City their home [24]. If company officials were impressed by these «hard-working, sober people,» for their part the German- Russians saved their money and began first to lease then to purchase land. «Within five years of their arrival, the majority of German- Russians had become land owners. By 1909, one-quarter of National's holdings of 12,000 acres had been purchased by these immigrants» [25]. This rapid transition by German-Russians from migrant laborers to owners and growers prompted the management to import Mexican laborers as early as 1903. Thus «while all of Sugar City's contract workers were German-Russians in 1900, by the early 1920s two-thirds of the beet field workers were Mexican» [26]. This pattern would be repeated elsewhere in Colorado.

If Sugar City mushroomed into a flourishing company town in the first decade of this century, complete with refinery, Edwardian mansions for the managers, and modest frame houses for the laborers surrounding the spire of its German Lutheran Church, today the silence is striking, for despite attempts to obtain additional water, the community perished economically with the arid 1930s. Many German-Russian families moved away. Oral tradition, county naturalization records, and historical research confirm that Evangelical and Roman Catholic Volga Germans once flocked to Pueblo, Crowley, Otero, and Prowers counties in the Arkansas River valley, causing the old highway from La Junta to Swink and Rocky

Ford to be known familiarly as «Rooshun Row.» To this day residents of Lamar (Prowers County) assert that «the whole town of Wiley,» ten miles northwest of Lamar, «is made up of ‘Rooshuns’» [27]. German-Russians, long residents of northern Colorado, still recall their parents’ first Colorado jobs in Sugar City, the cantelopes and watermelons of Rocky Ford, the fruit orchards and sweet-smelling hay of Wiley, and the hazard posed to beet worker’s children by the Fort Lyon Canal. They remember, too, the «English» children taunting «Rooshun» children in rural school playgrounds until a compromise was effected. Sandwiches of dark, homemade bread filled with spicy «Rooshun» sausage were traded for «English» sandwiches of store-bought, white bread oozing with tantalizing peanut butter [28].

The northeast quadrant of the state, particularly the South Platte River valley, proved to be the more extensive and permanent region of German-Russian settlement. Commencing at Loveland, thirteen sugar refineries rose between 1901 and 1926. With towns competing for these coveted prizes, factories materialized at Eaton and Greeley in 1902; in Fort Collins, Longmont, and Windsor in 1903; in Sterling in 1905; in Fort Morgan and Brush in 1906. Additional factories followed at Brighton in 1917, at Fort Lupton in 1920, and at Ovid and Johnstown in 1926 [29]. Despite insufficient local capital, capricious weather, skeptical farmers (who preferred potatoes to beets), and concern over the protective tariff, irrigated northern Colorado embarked upon a wave of prosperity as the sugar industry expanded. Beet sugar proved to be a reliable cash export while beet tops and processed pulp provided feed for cattle and especially for lambs.

In 1905 the South Platte refineries were consolidated into what became the giant of the industry, the Great Western Sugar Corporation. By 1909 79,000 acres were planted to sugar beets in the South Platte River valley, the year when «Colorado became the leading beet sugar producing state in the Union. ... Of the 10,724 beet workers in northern Colorado in 1909, 5,870 were German-Russian, 2,160 were Japanese, and 1,002 were Spanish-American» [30].

The majority of the German-Russians in northern Colorado were Evangelical Volga Germans who arrived with their families via the Burlington and Union Pacific railways from southern Nebraska to provide «stoop labor» for the Great Western Sugar Company. In contrast with the Black Sea and Volga Germans who arrived in prior decades, immigrants from the Volga to Colorado after 1900 arrived too late to acquire homestead lands, and on the whole they were economically poorer.

Elderly German-Russians recall that the trip on the beet trains to Colorado was one of the most exciting events of their year, an excursion that they eagerly anticipated. A family would take provisions for six months: clothing, bedding, crockery, pots and pans, quantities of food (in particular sausage), and perhaps an umbrella to place over the infants parked at the edges of the beet fields. Contract in hand they would disembark at the station nearest to their summer locations, and the beet farmers would take them in spring wagons to the shacks or tents that would comprise their temporary homes for the beet season [31].

Their arrival in northern Colorado communities was recorded by the newspapers, indicating both curiosity and observing that these immigrants were highly welcome. One week after the first special trainload of about three hundred fifty German-Russians arrived in Loveland on 1 May 1901, the *Loveland Register* concluded that «the new people appear to be quiet and industrious, and will no doubt prove a valuable addition to our country and a great aid to our farmers» [32]. «Nearly Six Hundred Settlers for Colorado in One Day,» the *Denver Times* headlined in April 1902:

The population of Colorado was increased 586 today by the arrival of . . . immigrants from Southern Nebraska to settle in the vicinity of Loveland. . . . They were Russians . . . coming to Colorado to engage in the industry which offers greater opportunities than any other pursuit open to them at this time. . . . As the industry is one requiring a great deal of child labor, these families are peculiarly adapted to the work, several of them having from five to nine children ranging from babies in arms and toddling youngsters to youths of 18. They were all healthy, vigorous specimens of humanity [33].

Simultaneously a trainload of five hundred men, women, and children, arrived in Greeley from Lincoln, Nebraska. The *Greeley Tribune* noted that although they came from Russia, «they were of German stock.»

They are a ruddy, hardy, healthy lot, clean and intelligent. The children are fat and chubby, the girls strong and nice-looking, with their bright colored dresses and flowing garden hats. All the younger generation, many of whom were born in the United States, talk good English as well as German and Russian while the older ones as a rule stick to the language of their ancestors. . . . It is a godsend to the farmers to be able to get these people here, who are honest and industrious and don't get drunk.

The *Tribune* even hinted at the future, for «eventually some of these families will acquire small farms about here and grow wealthy as they grow into genuine Coloradians [sic]» [34].

In April 1903 the *Fort Collins Evening Courier* noted that «forty-eight German families, 300 persons in all, arrived in the city on Friday by special train from Lincoln, Nebraska. They came out under contract to work in the beet fields and have already been placed among the farmers. Indeed, their employers were in town with teams waiting for them to arrive, so that the newcomers could be taken to their homes without delay. The arrivals are bright, intelligent looking people and will no doubt make good citizens» [35]. Three days later a letter to the editor of the *Evening Courier* enthusiastically welcomed the «Russians.» «We must consider the Russians not as strange beings to be looked upon with curiosity, but rather as friends whom we can trust and esteem, since for the next few months it will be their labor, their knowledge of the soil which will cause our land to bring forth wealth in the form of sugar beets» [36].

April to November found entire German-Russian families straddling the rows, stooping upon their hands and knees, thinning, hoeing, and topping beets. Women and children performed the most menial «stoop labor,» while the men, in addition to beet culture, aided the local farmers by putting up hay, threshing, helping with sheep and cattle feeding, and assisting with the irrigation network. With the beets harvested many families returned to their homes and relatives in Nebraska or sought seasonal labor in the industries of Denver or on the railroads of Cheyenne. This seasonal hegrira to and from beet fields became a well-established practice in the first decade of the twentieth century and continued as economic necessity required throughout the First World War and into the early 1920s.

By the second decade of the twentieth century seasonal migration to Colorado became less significant, for many beet workers chose to remain permanently in the South Platte River valley. Here the «Rooshuns,» who as strangely-clad, foreign-tongued, newcomers formed the lowest socioeconomic stratum of the community, initially clustered in tents, shacks, or modest houses at the edge of town, usually adjacent to the beet refineries or the railroad yards. Whole neighborhoods were termed by the *Englische* (resident Americans), «little Saratov,» «Little Moscow,» «St. Petersburg,» «Rooshun Corner,» or «Shag Town.» One such example would be Andersonville and Buckingham, located northeast of Fort Collins (Larimer County) across the Cache la Poudre River near the site of the beet refinery. Some thirteen box houses, measuring twenty by twelve, were erected on Charles Buckingham's place in 1902, while others rose on Peter Anderson's farm in 1903. «The houses while small seem comfortable

and new ones are being built daily,» the *Fort Collins Courier* noted in December 1902 [37]. This area, while associated with the Chicanos today, still bears evidence of its German-Russian origins. Into the 1920s, however, it remained closed to outside interference from «across the Rhine» and was popularly labeled «Russianville» or «Saratov» as late as the 1930s [38]. It was never so termed by its German-Russian residents. To them it remained «the jungles» [39].

From «the jungles» German-Russians issued forth as contract laborers for American and the more prosperous German-Russian farmers until they could become renters and property owners. Here too they held religious services until 1904 when they erected a stone and brick «pointed-Gothic» German Congregational Church across the river «within» Fort Collins at Whedbee and Oak streets. A second Gothic stone «Evangelical Luther in Bethlehem Kirche» rose one block further south in 1914 [40].

Loveland (Larimer County) claims northern Colorado's oldest permanent German-Russian settlement since approximately twenty families from McCook, Nebraska, originally from the *Bergseite* Volga colony of Frank, founded a German-Russian community in Loveland in May 1901 [41]. Additional families from Denver, Sutton, Culbertson, and Hastings, Nebraska, arrived the same year. Although hundreds of people were forced to live in tents near the sugar factory in Loveland, by 24 November 1901 their faith had inspired the founding of the Loveland First German Congregational Church. By December, German religious services were being conducted in the town hall every Sunday [42]. Between two hundred and four hundred German-Russians spent the winter of 1901-2 in the city. Settling in family units, many came to stay. «They came without money and they went where there were jobs,» recalled a Volga German born in Norka in 1887, whose family had established residence in Loveland in 1904 [43]. By the beginning of the 1902 season, the *Loveland Reporter* observed candidly that the German-Russians «have proved thus far good citizens, quiet, inoffensive, ready to work – and ready to charge good prices if there is a show of getting the money,» for the Volga Germans quickly discovered that they controlled the burgeoning labor market [44].

Gradually, modest, white frame houses punctuated at intervals by church steeples, marked the eastern edge of Loveland. The large, brick First German Congregational Church constructed on Lincoln Avenue in the heart of the city reflected the faith and the prosperity of its congregation. By 1903 Loveland possessed its own «German- American Store,» while the year 1909 saw the founding of what became the Miller and Wacker

Mercantile Company, whose proprietor, Jacob Miller – originally from the village of Norka – became a leader of the German-Russians and indeed the Loveland community. Over the decades Loveland German-Russians acquired the ownership of many fields on which they initially labored, and they came to participate fully in business and public affairs. To this day some recall Loveland German-Russians for their musical abilities, both their singing in church choirs and as the best musicians to hire for German-Russian weddings and polka festivals, the so-called «Dutch hops» [45].

The expanding beet acreage and additional refineries not only kept wages high but also enabled German-Russian families to radiate outward from Loveland into the surrounding communities. Immigrants from the *Bergseite* villages of Frank and Norka established themselves eastward toward Kelim, Johnstown, Milliken, Platteville, Windsor, Greeley, and Eaton. Some went north to Fort Collins. Others journeyed south to Berthoud (whose settlers came primarily from Norka). Additional immigrants from the northern *Bergseite* villages of Jagodnaja and Pobotschnoje took up residence in Longmont [46].

A fascinating settlement arose in the small town of Windsor (Weld County), where Evangelical Volga German-Russians from the *Bergseite* colony of Norka first arrived in 1902. They were joined in 1904 by immigrants from Doenhoff, another Evangelical *Bergseite* village. By the 1930s approximately nine hundred Volga German families resided in Windsor, and this small town with its ultra-English name became a community that appeared predominantly German in speech and culture [47]. Its three German churches within as many blocks, whose bells rang out to their congregations from Russianesque belfries, the monuments in the local cemetery, its wide streets lined with modest, hip-roofed frame houses (whose porch steps and floors were often painted mustard yellow) still suggest a Volga village transplanted to the Colorado plains.

Indeed, for decades Windsor was colloquially termed «little Moscow.» Before the arrival of Kodak and recent urban renewal, Windsor probably epitomized Colorado's most unique German-Russian community. In addition to seasonal beet cultivation on the surrounding acres and labor at the refinery during the sugar-producing «campaigns,» the Great Western Sugar Company research station provided year-round-jobs for numerous German-Russians. Many engaged in commerce, milling, and meat-packing. Within half a century German-Russians became the largest landowner and tenant group of the irrigated farms in the area [48]. At Windsor's Park School both the summer school classes for children of beet workers and the citizenship classes sponsored by the Reverend Paul

Jueling, pastor of the Zion Evangelical Lutheran Church from 1914-29, played a major role in integrating younger and older generations of Volga Germans into a wider American life [49].

East of Windsor lay Greeley (Weld County), where the demand for labor drew German-Russians via Nebraska, many of whom originally came from the *Bergseite* colonies of Frank and Walter as early as 1902. By August 1904 sixteen German-Russian families had purchased building lots near the sugar refinery on the east side of town. Simultaneously ground was broken to construct Saint Paul's Christian Church, which became the largest of Greeley's five German-speaking congregations. By 1913 the *Greeley Tribune-Republican* commented that German-Russian workers have about solved the labor problem for the farmers of Weld County. These foreign helpers not only care for the beet crop of the county but do the spring plowing, the planting and all the extra work for the farmers ... as well as that which is needed in harvesting other crops besides beets. . . . The German-Russians support their families during the spring and summer on the wages received for the extra work and have their beet labor money clear to put in the bank. By this careful and frugal method, practically all the German-Russians earn their own homes within a few years [50].

A 1915 report based upon the Greeley city directory indicated that between 1910 and 1915 the German-Russian population in the rural districts near the Weld county seat increased nearly one hundred percent. Many of the new immigrants, according to the report, came directly from Russia [51]. Similar to other northern Colorado cities, German-Russians of Greeley came to play a substantial role in the economic and commercial development of Weld County. David J. Miller, today a prominent Greeley lawyer, has long been a community leader involved with irrigation and legal activities, as well as one of the founders and the first president of the American Historical Society of Germans from Russia, established in Greeley in 1968.

German-Russian settlement spread throughout the South Platte River valley when immigrants from Frank via Hastings, Nebraska, and Fort Collins established residence in Fort Morgan (Morgan County) in 1904 and acquired farmland around Brush in 1905. By the 1930s numerous new arrivals from the *Bergseite* village of Kraft had expanded the Fort Morgan community [52].

Sterling (Logan County) deserves special mention, for while the vast majority of the Colorado Volga Germans were Protestant, the Volga Germans of the Sterling community were largely Roman Catholic. These were not the first German-Russian Roman Catholics to enter the state. As

early as 1885 immigrants, primarily from the *Bergseite* Catholic village of Goebel, left the heavily Roman Catholic settlements in Ellis County, Kansas, to immigrate to Denver. In the 1890s other Catholics from Kansas, mainly from *Wiesenseite* villages, relocated in Pueblo. These groups were attracted by the economic opportunities in the Denver and the Pueblo factories and railroads. Similarly, the new sugar refinery at Sterling built in 1905 drew Roman Catholic families, primarily from Topeka, Kansas, and Pueblo to the Logan County beet fields. By the 1930s some two hundred thirty families resided in Sterling, many of them descendants of two *Bergseite* Catholic villages: Rothammel and Seewald [53]. In contrast with the Protestant congregations, who were sectarian, village-oriented, and often kept their distance from one another, the congregation of the Sterling Saint Anthony's Roman Catholic Church – consisting of German-Russians, Czechs, Italians, and Mexicans– intermingled. Further to the northeast around the towns of Iliff, Proctor, Crook, and Julesburg (Sedgwick County), Roman Catholic and a few Protestant German-Russians also made their homes. Those in Iliff came largely from the *Bergseite* village of Pfeifer [54].

Between 1910-12 Roman Catholic Volga Germans, originally from the southern *Bergseite* colony of Marienfeld, settled in the Brighton and the Fort Lupton areas (Adams and Weld counties), attracted by the beet and fruit-canning industries. Most of this group moved north from Denver; others came from Kansas. In February 1914 the *Brighton Blade* noted that twenty families of «Russian-Germans» had moved to Brighton in a matter of ten days. «Most came to the United States from Russia about eight years ago . . . and are glad to get away from the war. . . . They came from Sugar City in the Arkansas Valley, some from the western slope of Colorado. . . . Every house in Brighton is filled and some homes house a number of families [55].

Brighton was also home for numerous Protestant *Reichsdeutsche* and Volga Germans, whose chief nucleus was the Zion Evangelical Lutheran Church and school. Over the years the Adams county seat became a community almost evenly balanced among Protestant and Catholic Germans, Mexicans, and Japanese. The Great Western Sugar Refinery, established in 1916, became a showplace for the company offering work for many German-Russians during its winter campaigns. Other families acquired farms in the area. In addition the Kuner- Empson vegetable and fruit-processing company provided employment for many German-Russian women, ensuring a stable year round economy for the community [56].

In tracing the «roots» of many Colorado German-Russian families today, it is apparent that they were a «wandering people.» When wages for beet hand laborers in Colorado were low and the cost of renting beet acreage was high (the case during 1910-11), many left Colorado seeking employment in Michigan, Montana, and Wisconsin. In the years 1906-7 a number of Evangelical Volga Germans traversed the Colorado Rocky Mountains to Garfield, Mesa, Delta, and Montrose counties and to the valleys of the Colorado and the Gunnison rivers.

Between 1910 and 1915 Roman Catholic Volga Germans from Denver journeyed to Delta (Delta County) and Montrose (Montrose County) to work for the Holly Sugar Company [57]. A few families remained on the Western Slope to become independent diversified farmers and ranchers, but some felt uncomfortable living between the mountain ranges. It was «too hilly» they said, and so different from their former Volga *Heimat* or even Colorado's eastern plains, where the mountains lay, naturally in their minds, to the west. This instinct, and the disappointment with the poor soil, caused the majority of the Western Slope migrants to recross the Rockies as early as 1911 where they reestablished residence in the towns and on the farms of northeastern Colorado. Today few remember the German-Russians at Fruita, the «German church» of Grand Junction, or the «Rooshun Corner» of Montrose [58].

Nearly all of the German-Russians arrived in Colorado as humble individuals, unskilled and poorly-educated from the American point of view but staunch in their faith and willingness to tackle disagreeable, grueling work. «Thrifty and industrious, however, many . . . lifted themselves far up the social and economic scale» [59]. The key to their ascent was that experience on the steppes of Russia that had accustomed them to hard agricultural labor in which all family members participated. It also had taught them how to carve a living from arid lands. With these inherent skills a *Hausvater* (head of a German- Russian household) could not only contract for large beet acreages but, by placing his family in the fields, could also amass a sizeable total family income. Determined to better their lot, German-Russian families saved their earnings and rapidly made the transition from laborer to renter to landowner. The sugar companies, eager to colonize their acreage with resident labor, often assisted their ambitious workers by granting them credit to rent or to purchase company land [60]. By 1919 the Spanish-Americans and Mexicans were suppling most of the «stoop» labor [61]. The estimates of 1930 suggest that more than fifty percent of Colorado's German-Russians were beet farmers, while some figures state that as early as 1910 »probably seventy-five percent of all the

farms between Sterling and Denver were operated by Volga Germans» [62].

Not all of the German-Russians in Colorado or in the other states have been economically successful, but unquestionably for many immigrants and their descendants, there has been an astonishing and rapid upward mobility. Second- and third-generation German-Russians today include the leading farmers, livestock feeders, merchants, and professional people throughout the irrigated valleys of Colorado and neighboring states. The third and fourth generations have dispersed across the nation and have merged into the mainstream of American life. From modest beginnings and by their own efforts, many German-Russians have entered the ranks of the «immigrant upraised» [63].

Socioeconomic progress did not come easily in Russia or Colorado, since the promises of free transportation, adequate housing, and decent wages often proved lacking. Harassment by Kirghiz raiders, Russification policies, and the droughts of the 1890s might be compared with the strident anti-Germanism during the First World War, harassment by the Ku Klux Klan, or the dust storms of the arid 1930s. If the immigrants «talked funny» upon their arrival along either the Volga or the South Platte, one season in the fields was sufficient to make indelible the significance of the word «work.» In both countries German-Russians idealized work in folklore and song. Work «rendered life sweet» («*Arbeit mach das Leben suess*»). «*Arbeit, komm her, ich fress dich auf!*» («Work, come here, I will devour you!») became their century-old cry [64].

German-Russians encountered difficulties in adjusting to American life, a process that many immigrants resisted as strongly as their forefathers had resisted Slavic encroachments in Russia. The first generation, mainly in Colorado rural districts, clung to their dialects, religion, traditions and dress. Mothers and grandmothers were especially tenacious in this regard. *Unsere Leute*'s clannishness, patriarchal characteristics, German religious services, exuberant three-day wedding festivals, and their reluctance to participate in American social activities—except for the Fourth of July, understood by all to be a celebration of «freedom»—set them apart from the *Englische* of rural Colorado [65]. Yet, inevitably the long sheepskin coats and the Russian caps yielded to the denim overalls (with padded and patched knees) and wide-brimmed sun hats. In addition the American practice of individual farming undermined the closed communal desires of the village-oriented German-Russians.

Relations with neighboring Coloradoans were sometimes strained, often because of mutual ignorance on the part of both *Englischer* and

«Rooshun,» but the issue was also economic. Colorado farmers quickly noted that they possessed economic rivals in the industrious German-Russians, and *Englische* attitudes expressed concern over German-Russian materialistic acquisitiveness and demands for higher wages. The economic interrelationship was aggravated annually when the sugar companies, farmers, and beet laborers negotiated their contracts [66]. Native Coloradoans commented about the German- Russians' «tightness» with their money, their cantankerousness and lack of courtesy, especially to their wives and families. «Well, they ought to save money, just look how they work their women and children!» was a typical remark [67]. But, when steady industry resulted in German-Russian acquisition of property, attitudes turned from toleration to admiration. The dollar spoke eloquently for the successful German from Russia in Colorado, as it did for new Americans anywhere. Those German-Russians who did not prosper remained apart in their foreign world.

A further yardstick of acceptance into Colorado communities was the concern shown by Americans that German-Russian children were often absent from school. Most German-Russian *Hausvaters* saw little value in education beyond religious catechism. They considered their children to be economic assets until age twenty-one and thus, school attendance unquestionably suffered. Although some German-Russian parents (primarily urban residents or pastor's families) encouraged their children's schooling, child labor in the beet fields remained an important economic and educational issue into the 1930 s.[68].

In addition to misunderstandings with the *Englische*, German-Russians found little understanding with Americans from the German *Reich* except for a number of pastors. «These other Germans, who considered themselves culturally superior, all too often showed contempt for the 'ignorant Russians,' who did not speak 'good German' and generally had but little education. These, and even more their children, reacted in an understandable way: since their German was not 'good,' they soon gave it up entirely and spoke English»[69]. German-Russians, thus, found themselves in the precarious position of a stateless people, turning inward among their own kind, troubled, and often ambivalent toward their own ethnic heritage.

The years of the First World War brought increased torment. Although loyal to their new homeland, they, who formerly had been branded «Russians,» together with Germans from the *Reich* and Austria-Hungary now found themselves castigated as «Germans» and their language banne [70]. The elder generation who still «talked funny» were especially

harassed. Many denied their ancestry and changed their names: Jakob became Jake, Johann became John, Mueller became Miller. Some claimed to be «Dutch» rather than *Deutsch*. Although no lynchings took place, some serious incidents did occur, particularly in rural Colorado. German-Russian dogs were killed, hay wagons were overturned, church windows in Montrose were broken, a German-Russian in Severance was forced to subscribe to a \$500.00 Liberty Bond and to take an oath of allegiance. Both known and unknown observers appeared at German-Russian church services in Globeville and in Fort Collins to certify that there had been no disloyalty [71]. Ministers, mayors, and school principals mediated to allay suspicion. All welcomed the return of peace.

The tales brought by German-Russians, who in 1923 reached Colorado directly from the Soviet Union, sowed further suspicions. These refugees recounted bitter experiences of turmoil and dislocation during the Bolshevik revolution and ensuing civil war. The 1923 immigrants were much more antagonistic toward the Russians than were the immigrants who had arrived before 1914 [72]. Although generous funds to aid «our people» were raised by the Volga Relief Society in Colorado, wary Volga Germans denied knowledge of their ancestry and committed no memoirs to paper. They were not particularly careful to preserve records. Humble work and second-class citizenship, coupled with distrust and fear of being associated with the Communists, made many Colorado German-Russians even more introverted [73].

By the 1920s, while their elders continued to labor, the youth born in this country, who had not experienced life in Russia and who had glimpsed American ways when attending school or on their Saturday excursions into town, yearned to escape from the ceaseless, back-breaking stoop labor. Simultaneously, many *Hausvaters* became renters and moved from «the jungles» onto farms, a decisive socioeconomic and psychological advance. Their pride in accomplishment made it even harder when their children began to rebel. The younger generation, girls as well as boys, sought to finish elementary school, to enroll in high school, and some even aspired to a college education. Girls left home to work for the minister's family or took up careers as store clerks or housemaids, while boys became mechanics or construction laborers. This break-up of Volga German families brought misunderstanding and alienation between generations. It also meant an estrangement from farming—the only life the older generation knew—and with that, however painful, Americanization for some had begun. It was also a conscious attempt on the part of the German-Russian youth to overcome inferiority complexes. «The young

considered everything German to be inferior. The old people will take their German world with them to the grave. The young will live in an American world» [74].

This was the situation vividly portrayed by Hope Williams Sykes in her 1935 novel, *Second Hoeing*, a chronicle of a fictional German-Russian family's total involvement with the beet culture in Fort Collins during the years 1924-29. Praised by critics, but denounced by German-Russians at its publication, the book was emotionally received by everyone. *Second Hoeing* was too realistic a commentary on German-Russian family relationships and child labor practices to be taken calmly in the 1930s. Now, from a distance of forty years, it is possible to consider Sykes's novel a historical document [75].

If many Colorado German-Russians had achieved modest agricultural prosperity by the late 1920s, the depression brought difficulties to all. A 1938 Master of Arts thesis asserted that many of northern Colorado's Germans from Russia, then fourteen percent of the population of Larimer, Weld, Morgan, and Logan counties, were «maladjusted» [76]. Evidence suggests, however, that German-Russians, who had not invested in the «necessities» of a credit-oriented American society nor had overcommitted themselves financially for their farms, machinery, or livestock, managed to survive the 1930s without undue hardship. Those who were overextended suffered as did their American neighbors. But as a German-Russian from the Sterling area reflected, «I can't say when the depression started or when it quit. For some people, it's depression all their lives. It didn't make any economic difference to us. We had to work for a living. The prices we received for our crops went up and down just like they do now. Sometimes you got what they were worth and sometimes you didn't. ... In those days, there were a lot of things we done without, ... the eggs, milk, and cream paid for our groceries, and if we made anything farming, that paid for equipment or other expenses» [77].

Hence, for many German-Russians the 1930s was simply another decade of frugality. A German-Russian from Loveland recalled that «it was done with the help of the women who could stretch the food and cook despite the scarcity» [78]. The role of the strong and enduring German-Russian woman who kept the family going despite hardship emerges again and again. The women managed the family cow (which in many cases meant survival for the children and income when the milk and cream were sold), the hens (whose eggs could be sold), and the vegetable garden, while «mamma's» *grebbles*, watermelon pickles, *blina*, soup, and *Revel Kucha* were always present. The preacher might get the chicken and

the best melons, but families managed to obtain food. «We didn't know we were poor. There was always plenty to eat» [79]. Despite hardships, some German-Russian couples today recall that «now, looking back, the 1930s were the good years; that was when our children were born and we acquired our farms» [80]

The depression decade was also a time of increasing naturalization and saw a rise in German-Russian applications for citizenship. For decades many had been so busy working that they had never become American citizens. Often at the urgings of sons and daughters, who were Americans by birth, many immigrants, men especially, applied for and received United States citizenship. Children tutored their parents at home. Citizenship classes were conducted in the schools (for example by the Reverend Paul Jueling at Windsor's Park School and Principal Matthew E. Eagleton in Garden Place School at Globeville) or in the Lebsack's grocery store in Loveland. Leaders of the local communities, such as the Reverend Conrad Becker in Fort Collins and Jacob Miller in Loveland, sponsored elderly German-Russians for citizenship. An additional reason for the rise in German-Russian naturalization petitions in Colorado in the 1930s was that while German-Russians always prided themselves for their self-sufficiency and refused to accept charity, many children now felt that their elders had worked long enough to receive the pensions introduced by the social security system, for which citizenship was a prerequisite. Thus, Colorado, which they had adopted thirty years earlier, at last acquired many diligent and stalwart citizens [81].

As the United States emerged from the depression and passed through the war years, increasing numbers of German-Russians began to enter nonagricultural occupations. These years also witnessed the German Evangelical and the Reformed churches in Colorado abandoning the regular Sunday services in the German language. However, such decisions were always bitter and congregations often split. Widening horizons, nonetheless, prompted gradual toleration of nonethnic marriages, although to this day the majority of Colorado's German-Russian families are interrelated. The early 1940s saw hundreds of young German-Russian Coloradoans join their fellow Americans in the United States armed forces. Minimal ethnic discrimination occurred in Colorado during this second global conflict. The G. I. Bill and the prosperity of the 1950s brought interdenominational marriages and an increasing access to higher education as both men and women attended college, although individual German-Russians had achieved university degrees in Colorado

long before 1950. Some members of the older generation regretted such transformations and today lament that Americanization has gone too far: their grandchildren have even abandoned the work ethic!

In the past decade an emerging ethnic and historical consciousness has arisen among adult German-Russian-Americans as evidenced by the advent and widespread acceptance of the American Historical Society of Germans from Russia. The society's goal is to bring together individuals interested in the Germans from Russia, to correct misunderstandings, to preserve and to disseminate information about their heritage not only in the United States but throughout North and South America, in Germany, and in the Soviet Union. The American Historical Society of Germans from Russia is both historical and social in nature [82]. Its efforts to encourage additional scholarly inquiry can be applauded, for since the Second World War assimilation and acculturation have inevitably swept forward. An observation recorded in 1970 by a young German-Russian scholar in conversation with a ninety-two-year-old Volga German in a Sterling, Colorado, nursing home epitomizes the German-Russian experience: «Ja, my children can speak German but whenever I use it they answer me in English. Not one of their own children – my grandchildren – even knows any German. I never would have believed 'our people' would ever act this way. We have Americans become» [83].

Bibliographical references

1. *Robert G. Atheam*. The Coloradatis (Albuquerque: University of New Mexico Press, 1976), pp. 111–13. See also Zeke Scher, «Inspiration in the Valley,» *Empire Magazine* 28 (10 April 1977): 12–14.

2. *Atheam*. The Coloradans, p. 236.

3. To illustrate the general absence of information, none of the following general accounts discuss Colorado's Germans from Russia: Carl Abbott, *Colorado: A History of the Centennial State* (Boulder, Colorado Associated University Press, 1976); Marshall Sprague, *Colorado: A Bicentennial History* (New York: W.W. Norton & Company, 1976); Carl Ubbelohde, Maxine Benson, and Duane A. Smith, *A Colorado History*, 3d ed. (Boulder, Colo.: Praett Publishing Co., 1972). See, however, *Atheam*. The Cohradans, pp. 180–81; LeRoy R. Hafen, ed., *Colorado and its People*. 4 vols. (New York: Lewis Historical Publishing Co., 1948), 2:107-8. 142; and Alvin T. Steinel, *History of Agriculture in Colorado 1858 in 1926* (Fon Collins, Colo.: State Agricultural College, 1926), p. 406.

4. *Richard Sallet*. *Russian-German Settlements in the Untied Stoles*, trans. LaVem J. Rippley and Armand Bauer (Fargo: North Dakota Institute for Regional Studies, 1974), pp. 110–112. See also David J. Miller, «German-Russians in Colorado.» *The Colorado Magazine* 21 (July 1944): 129–32.

5. *Timothy J. Kloberdanz*. «They Came over [he Clouds,» *Empire Magazine* 27 (30 May 1976): 10–14.

6. The leading authority on the German-Russians today is Karl Stumpp of Tuebingen, Germany, whose *Die Russlanddeutschen: Zwethundert Jahre Unterwegs* (Freilassing in Bayem: Pannonia-Verlag, 1965) has been translated into English by Joseph Height, *The German-Russians: Two Centuries of Pioneering* (Bonn: Atlantic-Forum, 1967) See also Adam Giesinger, *From Catherine to Khrushchev: The Story of Russia's Germans* (Battleford, Saskatchewan: Marine Press, 1974); and Hattie Plum Williams, *The Czar's Germans: With Particular Reference to the Volga Germans*, ed. Emma S. Haynes, Phillip B. Legler, and Gerda S. Walker (Lincoln, Neb.; American Historical Society of Germans from Russia, 1975); as well as Timothy J. Kloberdanz, «The Volga Germans in Old Russia and in Western North America: Their Changing World View,» *Anthropological Quarterly* 48 (October 1975):209–22; and Kenneth W. Rock, «Germans from Russia in America: The First Hundred Years» (Fort Collins: Germans from Russia in Colorado Study Project. 1976); *Work Papers* (Lincoln, Neb.: American Historical Society of Germans from, 1969-).

7. Kloberdanz, «They Came over the Clouds,» p. 10.

8. See the June 1973 Newsletter of the American Historical Society of Germans from Russia (AHSGR) and Emma S. Haynes, «By What Name Should We Be Called?,» AHSGR Work Paper, no. 16 (December 1974), pp. 33–34.

9. The major provisions of Catherine II's manifesto are published in Stumpp, *The German-Russians*, p. 10, and are discussed in Williams, *The Czar's Germans*, pp. 31–42.

10. *Sallet*. *Russian-German Settlements*, p. 11; Williams, *The Czar's Germans*, pp. 94–95.

11. *tumpp*. *The German-Russians*, p. 29; Williams, *The Czar's Germans*, pp. 170–80.

12. *Sallet*. *Russian-German Settlements*, p. 49.

13. On Globeville see Chester G. Krieger, ed., *First German Congregational Church: Diamond Jubilee 1894-1969* (Denver: Schwartz Printing Co., 1969); Larry Betz, *Globeville: Pan of Colorado's History* (Denver: By the Author. 1972); interview with Paulina Hahn. Denver. 5 July 1977; interview with Mr. and Mrs Emmanuel G Reisbick. Denver. 24 May 1977 (interviews, unless otherwise noted, were conducted by the author and are located in the Germans from Russia in Colorado Special Collection. Morgan Library, Colorado State University. Fort Collins).

14. *Sallet*. *Russian-German Settlements*. p. 49.

15. *Ibid.*, p. 61.

16. *Ibid.*, p. 29.

17. *Timothy J. Kloberdanz*. «A Preliminary Field Survey of Sources and Informants in Eastern Colorado. Aug. 20–21. 1975.» manuscript, 1975. Germans from Russia in Colorado Collection, Colorado State University.

18. Ibid. See also Robert Hickman Adams. *White Churches of the Plains: Examples from Colorado* (Boulder: Colorado Associated University Press. 1970).

19. Interview with John Schulz, Ault, 7 October 1975, by Dennis Means.

20. Clara Hilderman Ehrlich. *My Prairie Childhood*, ed. Sidney Heitman (Fort Collins: Germans from Russia in Colorado Study Project, 1977); see also portions of the same published in *The Colorado Magazine* 51 (Spring 1974): 115–40.

21. The Dingley Tariff of 1897 provided sufficient protection for a domestic sugar industry to make capital investment profitable while experiments at Colorado's State Agricultural College by 1898 resulted in the statement: «It can be said in general that the results of the season of 1898 are so inclusive, that we may feel justified in saying that Colorado can raise as good sugar beets and as large crops of beets as any place in the world» (Henry W. Hugener, «A History of the Beet. Sugar Industry of Northeastern Colorado» [M.A. thesis, Colorado State Teachers College, 1927], p. 19).

22. Sallet. *Russian-German Settlements*, pp. 49–51.

23. On Sugar City see Dena Markotf. «Beet Hand Laborers of Sugar City. Colorado, 1900–1920.» manuscript, 1976, Germans from Russia in Colorado Collection. University of Colorado, Boulder; see also Sallet, *Russian-German Settlements* p. 49.

24. *Markotf.* «Beet Hand Laborers of Sugar City,» p. 8.

25. Ibid., p. 9.

26. Ibid., p. 10.

27. *Timothy J. Kloberdanz.* «Field Report: A Preliminary Investigation of Sources and Informants in Southeastern Colorado Oct. 15–18, 1975.» manuscript. 1975. Germans from Russia in Colorado Collection. Colorado State University.

28. Interview with Mr and Mrs Harold Henkel. Longmont. 21 March 1977; see also interview with Mrs. John P. Geringer, Pueblo. 5 May 1976, by Timothy J. Kloberdanz.

29. These factories and towns were located in Adams, Boulder, Larimer, Logan, Morgan, Weld, and Washington counties (Robert G Dunbar, «History of Agriculture,» *Colorado and its People*, ed. LeRoy R. Hafen [New York: Lewis Historical Publishing Co., 1948], 2:141).

30. Ibid., 2:141–42.

31. *Historical News*, (Hastings, Neb.: Adams County Historical Society), 6 (June 1973): 1–6.

32. *Loveland Register*, 8 May 1901.

33. *Denver Times*, 24 April 1902.

34. *Greeley Tribune*, 24 April 1902, cited in Hugener, «A History of the Beet Sugar Industry,» p. 187.

35. *Evening Courier*, Fort Collins. 18 April 1903.

36. Ibid., 21 April 1903.

37. Cited in Evadene Burriss Swanson, *Fort Collins Yesterdays* (Fort Collins: Don-Art Printers, 1975), p 57.

38. *Sallet*. Russian-German Settlements, p 50. Spanish names intermingled with German names in Buckingham. Place as early as 1906, while in 1923. Great Western Sugar announced plans for a Spanish «colony» for its Mexican hand laborers to be constructed north of Buckingham adjacent to Andersonville (Swanson, Fort Collins yesterdays, p. 61).

39. Interview with David J. Miller. Greeley, 1 April 1975; interview with Delbert Blehm, Fort Collins, 12 April, 1977.

40. Fort Collins Weekly Courier. 9 December 1903; see also Swanson, Fort Collins yesterdays, p. 57.

41. *Sallet*. Russian-German Settlements, p. 50.

42. Loveland Register. 5 December 1901.

43. Loveland Reporter-Herald. 26 March 1976.

44. Loveland Reporter, 24 April 1902.

45. On Loveland. see Clara Ball, ed., Loveland-Big Thompson Valley 1877 Centennial 1977 (Loveland: Johnson Litho., 1975), pp. 55–57; Loveland Reporter-Herald, 28 July 1976; interview with Mr. and Mrs. Carl Amen. Loveland, 23 May 1977; interview with Gus Lebsack, Loveland, 25 April 1977; interview with Phillip B. Legler, Fort Collins, 30 March 1977; interview with David J. Miller, Greeley, 1 April 1975.

46. *Sallet*. Russian-German Settlements, p. 50; interview with Mr. and Mrs. Harold Henkel, Longmont, 21 March 1977.

47. *Sallet*. Russian-German Settlements, p. 50.

48. *Alton David Hill*. Jr. «Volga German Occupance in the Windsor Area, Colorado» (M.A. thesis. University of Colorado, 1959). p. iii.

49. On Windsor see Roy Ray. comp., Highlights in the History of Windsor, Colorado (Press of the Poudre Valley. 1940); interviews with Phillip B. Legler. Fort Collins. 23 February, 30 March. 6 April 1977; interview with Peter Stall, Windsor, 20 April 1977; Windsor Beacon, 19 June 1975, 25 March 1976.

50. Greeley Tribune-Republican, 3 April 1913. cited in Norman A. Stroh. «The German-Russians in Weld County, Colorado» (M.A. thesis, Colorado State College of Education, 1941), p. 25.

51. Greeley Tribune. 28 April 1915, cited in Hugener, «A History of the Beet Sugar Industry,» p. 190. On Greeley see the excellent collection assembled by AHSGR, Greeley Public Library; interview with David J. Miller, Greeley, 1 April 1975; interview with Lydia Alles Miller, Greeley, 28 February 1977.

52. *Sallet*, Russian-German Settlements, p. 50.

53. *Ibid.*, pp 60–61.

54. On Volga German Catholics see Timothy J. Kloberdanz, «The Volga German Catholic Life Cycle: An Ethnographic Reconstruction» (M. A. thesis, Colorado State University, 1974); Harold Hamil, «The German-Russians.» Farmland News, 31 July, 15, 31 August 1972; Whistlewind: Recollections of Northeast Colorado 1 (Spring 1976), 1 (Spring 1977).

55. Cited by Albin Wagner, Brighton Reflections: Bicentennial Years, 1776–1976 (Brighton, Colo.; Brighton Federal Savings, 1976), p. 25.

56. On Brighton, see interview with Mr. and Mrs. Harold Henkel. Longmont, 21 March 1977; interview with Albin Wagner, Brighton, 4 March 1977; interview with Jacob Wagner. Denver. 28 April 1977; Brighton Blade 21 January, 7 October 1975. 13 April 1976.

57. Sallet. *Russian-German Settlements*, pp. 50, 61.

58. *Timothy J. Kloberdanz*. 'Field Report: A Preliminary Investigation of Sources and Informants in Western Colorado, September 23–26, 1975,' manuscript, 1975, Germans from Russia in Colorado Collection, Colorado State University; interview with Mr. and Mrs. Jake Shaeffer, Boulder, 6 June 1977.

59. Colin B Goodykoontz. «The People of Colorado.» *Colorado and its People*, 2:107-8,

60. Harry Schwartz. *Seasonal Farm Labor in the United States with Special Reference to Hired Workers in Fruit and Vegetable and Sugar-Bee! Production* (New York: Columbia University Press, 1945), p. 108.

61. *Ibid*, p. 112; see also Dunbar, «History of Agriculture,» 2:142. Great Western, Holly, and other sugar companies in Colorado and neighboring mountain states encouraged Mexicans and other Spanish-Americans to settle near or in their beet areas by the 1920s. The object was to create a resident labor supply to replace the German-Russians and to end the necessity of spending hundreds of thousands of dollars annually to recruit workers and to move them to the best areas.

62. *Sallet*. *Russian-German Settlements*, p. 51. In 1924, twenty-two years after the first Volga Germans came to Windsor as sugar beet workers, a review of conditions in the Windsor fields revealed that the Volga Germans formed 53.5 percent of the beet workers, 73.9 percent of the beet farm renters and 72.7 percent of the beet farm owners. By 1930 Volga Germans accounted for only 15.25 percent of the beet workers, but 85 percent of the beet farmers (*Sallet*, *Russian-German Settlements*, p. 80).

63. *Andrew F. Rolle*. *The Immigrant Upraised: Italian Adventures and Colonists in an Expanding America* (Norman: University of Oklahoma Press, 1968).

64. Cited by Kloberdanz, «The Volga Germans in Old Russia and in Western North America,» p. 213.

65. Studies of all aspects of German-Russian life in Colorado need to be conducted before these distinctive ethnic manners and customs are lost to history. An excellent beginning has been made by Timothy J. Kloberdanz, «The Volga German Catholic Life Cycle: An Ethnographic Reconstruction.» See also the pioneering studies by Conrad H. Becker, «A Historical Survey of the Social Background of the German-Russians from the Volga District in Russia Living in Northern Colorado» (M.A. thesis, Colorado State College, 1938); Emma D. Schwabenland, «German Russians on the Volga and in the United States» (M.A. thesis, University of Colorado, 1929); and Hattie Plum Williams, *A Social Study of the Russian Germans*, no. 16 (Lincoln: University of Nebraska Studies, 1916).

66. *Loveland Reporter* 12 February 1903; Markoff, «Beet Hand Laborers of Sugar City.» p. 28; Hugener, «A History of the Beet Sugar Industry.» pp. 73–108.

67. Schwabenland. «German-Russians on the Volga and in the United States,» p. 163.

68. Except for the unpublished Masters' theses cited in footnote 65, practically the only studies on German- Russians in Colorado dating to the period before 1930 that this author has to date discovered, deal with child labor inquiries into the absence of the «Russian» children from the schools of northern Colorado and their subsequent «retardation.» See, for example, Edward N. Clopper and Lewis W. Hine. *Child Labor in the Sugar-Beet Fields of Colorado* (New York; National Child Labor Committee, 1916); B.F. Coen. W.E. Skinner, and Dorothy Leach, *Children Working on Farms in Certain Sections of Northern Colorado* (Fort Collins: Colorado Agricultural College, 1926).

69. Giesinger. *From Catherine to Khrushchev*, p. 373.

70. *Ibid.* See also Sallet, *Russian-German Settlements*, pp. 100–105; Frederick C. Luebke. *Bonds of Loyalty: German Americans during World War I* (DeKalb: Northern Illinois University Press. 1974); and Lyle W. Dorset!, «The Ordeal of Colorado's Germans during World War I,» *The Colorado Magazine* 51 (Fall 1974):277–93.

71. See Kloberdanz, «Field Report: A Preliminary Investigation of Sources and Informants in Western Colorado»; Krieger. *First Centum Congregational Church*, p. 26; and Swanson. *Fort Collins Yesterdays*. p. 56.

72. Interview with Mary Strauch, Denver, 5 July 1977; see also «Jacob Guenther's Story» (interview by Jacob Zeiler, 1975).

73. Timothy Kloberdanz told this author that to this day older representatives of Colorado Volga German communities are often reluctant to talk or be interviewed. More than once he was met with the phrase, «Are you going to tell this to the Russians'!» Others pause awkwardly and are hesitant to speak of their humble beginnings, still conditioned by the prejudice against them experienced in their youth.

74. *Sallet*. *Russian-German Settlements*, p. 108.

75. Hope Williams Sykes. *Second Hoeing* (New York: O P, Putnam's Sons. 1935); see also Timothy J. Kloberdanz, «The Novel Second Hoeing. A Reappraisal.» *AHSGR Work Paper*, no. 20 (Spring 1976), pp. 15–20.

76. *Becker*. «A Historical Survey of the Social Background of the German-Russians,» p. iv.

77. Cited by Kris Heckel, «You Couldn't Have Made It Any Better,» *Whistewind* 1 (Spring 1976):58.

78. *Loveland Reporter-Herald*, 26 March 1976.

79. Interview with Mr. and Mrs. Harold Henkel, Longmont. 21 March 1977; interview with Delbert Blehm. Fort Collins, 12 April 1977; interview with Phillip B. Legler, Fort Collins, 23 February 1977; interview with Lydia Alles Miller, Greeley, 28 February 1977.

80. Interview with Mr. and Mrs. Carl Amen, Loveland, 23 May 1977.

81. Interview with Phillip B. Legler, Fort Collins, 6 April 1977; see also Dennis Means, «Handbooks of Larimer County, Colorado Naturalization Petitions,»

manuscript, 1977, Germans from Russia in Colorado Collection, Colorado State University.

82. Founded in Greeley, Colorado, in 1966 the AHSGR's headquarters are currently located in Lincoln, Nebraska. There are chapters in California, Colorado, Kansas, Michigan, Nebraska, Oregon, Texas, Washington, and Wyoming and lines of communication to Germany, South America, and individually to the Soviet Union. To date the AHSGR has held eight international conventions. Its Work Papers (beginning in 1969) and monographs have inaugurated a new historical consciousness among unsere Leute See iis latest publication, a novel by Mela Meisner Lindsay, Shukar Balan: The While Lamb (Lincoln, Neb.: Augstums Printing Service, 1976).

83. Kloberdanz, «The Volga Germans in Old Russia and in Western North America,» p. 221.

УДК 94(477)(=112.2):286.12-054.62»1920/1939»

Б. В. Чирко

Академія муніципального управління, м. Київ

ОСОБЛИВОСТІ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ПОДАТКОВОЇ ПОЛІТИКИ В НІМЕЦЬКИХ ТА МЕНОНІТСЬКИХ КОЛОНІЯХ УКРАЇНИ В 20–30-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

Досліджено особливості та соціально-господарські наслідки податкової політики Радянської влади в регіонах компактного розселення німецької етнічної групи. Основу джерельної бази публікації становлять документи державних архівів України.

Ключові слова: Радянська влада, податкова політика, податки, німецькі колонії, менонітські колонії, господарська діяльність, економічний занепад.

Рассмотрены особенности и социально-экономические последствия налоговой политики Советской власти в регионах компактного проживания немецкой этнической группы. Основу источниковедческой базы публикации составляют документы государственных архивов Украины.

Ключевые слова: Советская власть, налоговая политика, налоги, немецкие колонии, меннонитские колонии, хозяйственная деятельность, экономический упадок.

Specific features of social economic consequences of Soviet tax policy to German minority groups in Ukraine are analyzed. The documents from the State Archives of Ukraine are the sources base of the article.

Keywords: Soviet power, tax applied, German and Menonite colonies, economic activities, economic crises.

Untersucht werden Besonderheiten und sozial-ökonomische Auswirkungen der Steuerpolitik der Sowjetmacht in Regionen mit kompakter Besiedlung der deutschen ethnischen Gruppe. Die Quellengrundlage der Publikation bilden Dokumente staatlicher Archive der Ukraine.

Schlüsselbegriffe: Sowjetmacht, Steuerpolitik, Steuern, deutsche Kolonien, mennonitische Kolonien, Wirtschaftstätigkeit, ökonomischer Niedergang.

Соціально-економічна і, зокрема, податкова політика органів Радянської влади в німецьких та менонітських колоніях України знайшли суттєве відображення у працях вітчизняних та закордонних дослідників. Зазначені проблеми було досліджено, зокрема, в нау-

кових розробках Н. В. Осташевої, М. М. Шитюка, О. І. Безносова, Л. Д. Якубової; В. Б. Евтуха, Л. В. Яковлевої, Б. В. Чирка, Альфреда Айсфельда [1]. Автор пропонованої публікації продовжує дослідження особливостей, характеру та основних напрямків податкової політики Радянської влади в регіонах компактного проживання німецького та менонітського населення України.

Розпорошення та значне скорочення земельних ділянок німецьких і менонітських колоністів, недоліки у запровадженні землеустрою та, як результат, – зменшення обсягів землекористування, скорочення кількості робочих коней й поголів'я крупної рогатої худоби, зниження обсягів виробництва, господарський занепад, а також і загальне погіршення їхнього соціального становища були пов'язані і з іншою проблемою, яка значно обмежувала господарську діяльність німецьких сільськогосподарських колоній. Маємо на увазі надзвичайно високі та, в ряді випадків, штучно завищені, в порівнянні з українськими та російськими селами, розміри оподаткування, якими обкладалися господарства німецьких та менонітських колоністів. Відмова від продрозкладок та перехід до системи продовольчих податків, які здійснювалися в рамках запровадження нової економічної політики, не призвели до очікуваного полегшення матеріально-господарського стану селянства. Високі розміри різноманітних форм загальнодержавного оподаткування – натуральних податків, грошових (подвірно-майновий податок, гужовий тощо), а також місцевих зборів негативно відбивалися на стані господарської діяльності колоністів. У цілому по Україні натуральний податок у 1921/22 господарському році становив 82 млн. пудів пшениці, у 1922/23 – 91 млн., а у 1923/24 зріс ще майже у два рази та досяг рівня до 178 млн. пудів [2]. З 1923/24 господарського року був введений єдиний сільськогосподарський податок (ЄСП), який згодом став прогресивним, – залежно від розміру орно-посівних земельних угідь та економічної потужності селянських господарств. До того ж з 1924/25 господарського року замість натурального податку було введено виключно грошову форму оподаткування [3]. У 1925/26 році спостерігалось деяке зменшення єдиного сільськогосподарського податку. Однак послаблення податкового тягара тривало недовго. У 1926/27 господарському році оподаткування середняцьких господарств у порівнянні з минулим роком зросло на 10–30 %, а заможних – на 80–180 % [4]. За інформацією Л. Якубової, в деяких районах України оподаткування сільськогосподарського населення зросло в три, а іноді й в чотири рази [5].

Як зазначалося, дуже високий рівень оподаткування спостерігався в німецьких та менонітських сільськогосподарських колоніях. Слід сказати, що, незважаючи на різкі зміни у соціальній структурі населення німецьких сільськогосподарських колоній (збільшення чисельності малоземельних та безкінних господарств, зростання бідняцького прошарку в населених пунктах, де переважало німецьке населення), працівники земельних та податкових органів, радянських та партійних організацій продовжували розглядати німецькі колонії як центри, де панують заможні та куркульські елементи. Ставлення до німецьких колоністів як до міцних хазяїв сприяло здійсненню жорсткої податкової політики, огульному позбавленню частини німецького населення права голосу, а також застосування до нього інших форм економічного та політичного «впливу». У звіті Центрального бюро німецьких секцій (грудень 1924 року), надісланому до ЦК КП(б)У, зазначалося, що німецькі колонії Катеринославської губернії, Волині та Донбасу обкладені сільськогосподарським податком «на 2 та 3 розряди [так у документі. – *Б. Ч.*] вище у порівнянні з сусідніми українськими селами» [6]. Подібна оцінка стану справ у німецьких колоніях містилася також і в річному звіті про діяльність Союзу «Колоніст» (вересень 1923 – вересень 1924 року): «Колоністи без розбору були проголошені куркулями, цілі громади [сільськогосподарські, кооперативні, інші. – *Б. Ч.*] були позбавлені права голосу, були відлучені від участі у виборах та управлінні, над ними знущалися та глузували. По представниках місцевої влади колоністи судили про Радвладу взагалі» [7]. До того ж, як зазначалося у тому ж звіті, кооперативні організації, що були утворені німецькими колоністами, «не користуються пільгами державної кооперації, розглядаються як приватні підприємства і відповідно до цього обкладаються податками» [8].

Низький рівень розвитку кооперативного руху та завищені норми оподаткування зафіксувала також комісія ЦКНМ при ВУЦВК, яка обстежувала місця компактного проживання німецького сільськогосподарського населення Волинської та Катеринославської губерній у листопаді 1924 року. За результатами роботи комісії було прийнято документ – «Доповідь члена Центральної комісії національних меншостей при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітетові про стан роботи серед німецького населення на Волині» (12 грудня 1924 року). В документі зазначалося, що скрутний господарський стан ускладнювався також й відповідною податковою політикою щодо німецьких сільськогосподарських колоній. З цього при-

воду вказувалося: «Скарги [з боку німецьких колоністів. – *Б. Ч.*] були такі:

По сільськогосподарському податку: колоністи не скаржаться на податок взагалі, вони чудово усвідомлюють, що держава особливо на поточний період, потребує гроші. Вони ображені тільки тим, що стоять весь час на 2 розряди [так у документі. – *Б. Ч.*] вище, ніж сусідні українські села, не дивлячись на однорідність господарств та врожаю... Ці настрої характеризуються на зібраннях такими доріканнями: «Ми все одно вважаємося чужими. Ми не можемо спокійно розвивати своє господарство, якщо не завтра, то пізніше нас все одно виженуть. Ця обставина гальмує розвиток господарства...» [9]. Як бачимо, оцінки економічного стану німецьких колоній, зроблені працівниками Центральної Комісії у справах національних меншостей при ВУЦВК, збігалися з оцінками результатів обстежень, проведених співробітниками Центрального бюро німецьких секцій при ЦК КП(б)У.

Складний господарський стан колоністів та завищені норми оподаткування були, зокрема, зафіксовані під час обстежень німецьких колоній Криворізької округи Катеринославської губернії. За результатами обстежень, у доповіді завідуючого Підвідділом національних меншостей губвиконкому (25 липня 1924 року) зазначалося, що після подій Громадянської війни, нападів махновців тощо німецькі колонії району «ніяк не можуть стати на тверді ноги та вести культурне господарство» [10]. В документі підкреслювалося, що, незважаючи на те, що чверть господарств колоній залишалися безкінними та знаходилися в тяжкому господарському становищі, рівень оподаткування в них був надзвичайно високим. Завідуючий підвідділом писав: «У минулому [1923. – *Б. Ч.*] році податки були непосильні, наприклад, голова союзу [Шолохівського районного управління Сільськогосподарського Союзу нащадків голландських вихідців на Україні. – *Б. Ч.*] зібрав 200 пудів, сплатив – 100 пудів, Мартенс [казначей цього ж районного управління. – *Б. Ч.*] зібрав 85 пудів, сплатив податок – 63 пуда; клопотали, заявляли, але ніде не могли знайти собі захист» [11].

Зазначимо також, що високий рівень оподаткування німецьких колоній спостерігався навіть і в неврожайні роки, що часто змушувало колоністів продавати робочих коней, худобу та частину сільськогосподарського реманенту для виконання встановлених владою податкових вимог. Господарська руїна, трагічні наслідки голоду 1921–1923 років, періодичні посухи та інші природні катаклізми

катастрофічно відбивалися на і без того досить низькому рівні сільськогосподарської продукції, яку отримували німецькі колоністи. Тому зрозуміло, що колоністи досить часто були неспроможні виконати призначені норми натурального податку. За таких умов єдиним «виходом» із ситуації та хоч якоюсь можливістю виплатити встановлені податки був перехід з натуральної на грошову систему оподаткування. Про це, зокрема, йшлося на загальному сході колоністів, в якому взяли участь понад 50 мешканців німецької колонії Богданівка (Чернігівський район Бердянської округи). Зазначимо, що засідання колоністів проходило за участю інструктора по роботі з німецьким населенням Чернігівського району Маше. На порядок денний було винесено тільки одне питання – «Про вивіз єдиного сільськогосподарського податку» (4 грудня 1923 року). Для підготовки резолюції сходу колоністи обрали комісію, до складу якої увійшли Гейде Клас, Іуру Тень, Іуру Віль, Шмідт А. Д., Нейфельд В. В., Левен Ф. К., Фрай І. І., Шмідт К. І., Мартенс І. Ф., а також інші мешканці колонії Богданівка. В резолюції сходу вказувалося, що на виконання продподатку колоністам було відведено нереальний термін – всього два дні. Колоністи підкреслювали, що за такий час, а також з урахуванням низької якості зібраного ячменю, проса та інших зернових продуктів, реалізувати натуральний податок було просто неможливо. При цьому звернемо увагу на те, що, незважаючи на абсурдні вимоги з боку податкових органів, мешканці колонії Богданівка все ж таки намагалися максимально точно та в повному обсязі сплатити податки, у будь-який спосіб, хай, навіть, продаючи й те, що у них залишилося, – останній сільськогосподарський реманент. У документі зазначалося: «... За два дні ніхто [не] здатний виконати натурою [так у документі. – Б. Ч.] податок, а за терміном є можливість шляхом заробітку на стороні отримати чисте зерно продаючи для цієї мети сільськогосподарський інвентар» [12].

Про складні умови господарювання, низькі врожаї та невідповідно високі рівні оподаткування йшлося також у листі німецьких колоністів Лисківської сільради (Володарський район Коростенської округи). У зверненні, адресованому до ЦКНМ при ВУЦВК (6 листопада 1924 року), колоністи писали: «З огляду того, що велика частина землі Лисківської сільради пісчана, та, беручи до уваги, що яровий врожай нинішнього [1924. – Б. Ч.] року загинув безповоротно [так у документі. – Б. Ч.], а озимий на 50 %, ми знаходимо обкладання нашої землі по 6-му розряду несправедливим, так як сусідня Терницька сільрада, де мається краща земля, обкладена по 4-му розряду,

а тому постановили просити центральну владу дати належні розпорядження місцевим відповідним органам, щоб наші німецькі колонії були обкладені нарівні з сусідніми українськими селами по 4-му розряду» [13]. Колоністи також зазначали: «Якщо не буде звернено уваги на нашу заяву, то господарство наше сильно постраждає, бо вже є випадок, коли продаються останні коні та корови для уплати сільгосподатку, крім того, просимо уряд в майбутньому полегшити обкладання на рогату худобу, тому що наша земля потребує угноювання, і тільки при достатній кількості рогатої худоби можна покращити ґрунт для врожаю» [14].

Про завищені норми оподаткування йшлося також у листі завідувачого німецькою секцією Одеського губернського виконавчого комітету Мюллера (5 червня 1925 року). В листі на ім'я І. Ф. Гебгардта, завідувачого Центральним бюро німецьких секцій при ЦК КП(б)У, Мюллер писав: «... Німецькі колонії знову обкладаються вище, ніж інші ненімецькі [так у документі. – *Б. Ч.*] райони та сільради. Разом з тим з Зельцького та Овідіопольського районів отримуються тривожні повідомлення про долю [так у документі. – *Б. Ч.*] тамошніх врожаїв, так як до цього часу там не випало ні краплі дощу. Але особливо вражає стан з податком в Вележевському районі: всі сільради цього району віднесені до 1-го та 2-го розрядів, і тільки німецька колонія Фрейденталь віднесена до 4-го розряду, але це ще не все. При розкладці худоби для колонії Фрейденталь кількість худоби також була визначена вище, ніж для оточуючих сіл» [15]. Звертаючись до І. Ф. Гебгардта Мюллер зазначав: «Як ми повинні нашому колоністу роз'яснити цю відмінність? Якщо вже визначати німецькі господарства вище інших тільки по тому, що вони економічно потужніші, то чому не на один розряд, а зразу на декілька. Це вже, як по мені, занадто. Я звертаюся до Вас та сподіваюся, що Ви, в центрі, застосуєте відповідні заходи до того, щоб розслідувати ці явища, які, можливо, мають місце і в інших округах» [16].

Завідувач німецької секції Одеського губвиконкому не помилявся. Як свідчать архівні документи, повідомлення про завищені норми оподаткування надходили з Катеринославської, Одеської, Харківської, Волинської губерній, а також з інших регіонів, де знаходилися німецькі сільськогосподарські колонії України. Проте, як зафіксовано в численних документах, губвиконкоми, а також губернські та окружні фінансові відділи в більшості випадків, розглядаючи скарги колоністів, наполягали на правомірності застосування до німецьких колоній високих розмірів оподаткувань.

Досить показовою в цьому плані була реакція органів влади на скаргу мешканців колонії Безпальчево, яка входила до складу Мечебилівської сільради (Петровський район Ізюмської округи). Наведено деякі епізоди тривалого та досить інтенсивного листування, яке мало місце між німецькими колоністами та відповідними органами влади, – Німецьким підвідділом Відділу національних меншостей НКВС УСРР, Центральною Комісією у справах національних меншостей при ВУЦВК, Харківським губвиконкомом, Харківським губернським та Ізюмським окружними фінансовими відділами. 25 листопада 1923 року мешканці німецької колонії Безпальчево прийняли рішення звернутися до органів влади з клопотанням щодо зниження рівня сільськогосподарського податку. Колоністи мотивували своє прохання тим, що у зв'язку із стихійним лихом господарства колонії втратили значну частину врожаю і тому не мають можливості в повній мірі виконати встановлений для них обсяг сільськогосподарського податку. 28 листопада протокол засідання мешканців колонії за підписами голови зборів І. Гардока та секретаря А. Клас було передано до Мечебилівської сільради. Мешканці колонії звертали увагу на те, що за наявною інформацією, їм встановлена знижка по продподатку у розмірі 5 %. У клопотанні колоністів зазначалося: «Виникає питання, чи не довільно зроблена ця знижка. Коли в літо [1923 року. – Б. Ч.] роз'їжджала [так у документі. – Авт.] комісія і складала акти про засуху і встановила врожайність по колонії Безпальчево 20 пудів з десятини, а по Мечебилову 25 пудів з дес[ятини]. Зараз же Мечебилово скидається знижки до 17 ½ %, а Безпальчево 4 ½ %» [17]. Колоністи писали: «Виконати продподаток в 100 % ми не в силах, тому що воно остаточно розорить і так розорене наше господарство...» [18]. До того ж колоністи декілька раз зверталися до Мечебилівської сільради з проханням надати їм офіційне підтвердження факту посухи, яка спіткала господарства колонії.

Не отримавши відповіді з Мечебилівської сільради, через місяць, у грудні 1923 року, колоністи надсилають клопотання в Німецький підвідділ Відділу Національних меншостей НКВС. Зазначений документ підписали Яков Функ, Георг Функ, Іван Гусельман, Захарій Фукс, Алойза Фукс, Август Фукс, Олександр Міллер, Яков Міллер, Герінгер Рафаїл, Феднез Павел, Август Клас, Евальд Фукс, І. Крец, Я. Шейдер, І. Бобб, О. Обердерфер, О. Шейдер, О. Дейдерт, І. Вільгорн, М. Гаммер, К. Мерохло, В. Гордон, Г. Гордон, а також й інші мешканці німецької колонії Безпальчево. В своїй заяві на ім'я завідуючого Відділом Національних меншостей НКВС УСРР Судар-

ського колоністи писали: «В липні місяці цього [1923. – *Б. Ч.*] року роз'їжджала комісія по оцінці рівня врожайності по окремих населених пунктах, яка встановила у нас самий поганий врожай, про що й записала в акті, копію якого не вдалося отримати в сільраді, щоб докласти при цьому...» [19]. Далі в листі зазначалося: «Зараз же, щоб виконати нам 100 % продподатку нам треба або робити недосів або ж недогдувати робочу силу, в наслідок чого наше поле не буде правильно оброблене та станеться недобір врожаю. На підставі вищевикладеного просимо визнати за нами знижку 1 285 пудів та надати нам самим право розподілити її між нами» [20].

Автори листа повідомляли Відділ національних меншостей про те, що колонія нараховує 317 мешканців, які мають 84 коней, 129 корів, а також користуються загальною площею земельних угідь у розмірі 841 дес. [21]. Зазначена заява мешканців колонії Безпальчево була передана Відділом національних меншостей НКВС до Харківського губерньського фінансового відділу з проханням з'ясування обставин зазначеної справи та прийняття відповідних рішень [22]. За результатами розгляду скарги мешканців Мечебилівської сільради Харківський губвиконком підготував подання Наркомату внутрішніх справ. У документі, за підписами заступників завідуючого губерньським фінансовим відділом та начальника податкового управління, а також управляючого відділом сільськогосподарського податку (12 лютого 1924 року), зазначалося: «З огляду того, що колонія Безпальчево є найбільш потужною з всіх сіл сільради, то їй спеціально утвореною комісією надана була зкидка не в 15 %, а лише в 5 %.

Такий розподіл знижки відповідає постанові ГВК від 20 жовтня 1923 р., чому скарга громадян колонії Безпальчево залишена без задоволення, про що постановлено повідомити НКВС на його пропозицію [так у документі. – *Б. Ч.*] від 28 грудня за № 67511. Одночасно з цим ГФВ [губерньський фінансовий відділ. – *Б. Ч.*] віддає розпорядження Ізюмському окрфінвідділу повідомити про вищезазначене прохачів» [23].

Про численні випадки високих норм оподаткування в німецьких колоніях йшлося також на сторінках офіційних друкованих органів. 16 грудня 1924 року в газеті «Комуніст», вищому органі ЦК КП(б)У, було опубліковано статтю «В центральній комісії національних меншостей», де йшлося про факти надмірного та безпідставно високого рівня оподаткування в німецьких колоніях України. В публікації газети «Комуніст», зокрема, зазначалося: «На черговому засіданні центральної комісії національних меншостей при ВУЦВК, по доповіді

представника німецької національності [так у тексті публікації, мається на увазі член ЦКНМ, який займався питаннями роботи серед німецької етнічної групи в Україні. – *Б. Ч.*], постановлено виступити перед ВУЦВКом з клопотанням щодо врегулювання обкладення єдиним с.-г. податком німецьких колоній на Волині. З'ясувалося, що ці колонії, в наслідок неправильної політики місцевих органів, обкладені податком в 2–3 рази більше оточуючих сіл, при рівній економічній потужності» [24]. Реакція на публікацію в вищому партійному органі ЦК КП(б)У була «блискавичною». Буквально через декілька днів після публікації, 24 грудня, Волинський губернський партійний комітет приймає спеціальну постанову. В документі зазначалося: «Зазнайомившись з опублікованою в газеті «Комуніст», ч. 288 заміткою під заголовком «В Центральній Комісії Нацмен при ВУЦВКу», де мовиться про те [редакцію тексту документа залишаємо в оригіналі. – *Б. Ч.*], що на Президію ВУЦВКу вноситься питання про надмірне й неправдиве обкладання німецьких колоній єдиним сільськогосподарчим налогом, що пояснюється перекрученням місцевими органами національної політики, Бюро губкому лічить необхідним вказати на наступне:

1) «Факт» обкладення німколоній в 2–3 рази вище других сіл Центральною Комісією встановлено на підставі недостатньо перевірених відомостей й освітлено неправдиво.

2) Вища ставка налогу в німколоніях Волині пояснюється відповідним складом об'єктів обкладення в господарствах, що маються на виді.

3) Статистичні відомості про економічний стан німколоній в свій час направлений в Харків через ЦБ німсекції при ЦК КП(б)У, свідчать про підвищення господарства в німколоніях особливо в галузі скотарства, що в порівнянні з 1922 р. збільшилось більш ніж в двоє» [25]. В постанові бюро губкому підкреслювалося: «4) При численні єдиного сільськогосподарського налогу підставою служить не національний склад, а економічна міць даного населеного пункту, а коли прийняти до уваги, що німколонії в порівнянні з другими селами більш є забезпеченими землею й у них сильніш розвинено скотарство (худоба в свою чергу при обкладенні переводиться в земельні одиниці), то зрозуміло, що ставка налогу, відповідно з цим збільшується.

Такі скороспілі висновки («обкладення вдвоє німецького населення») з'являються наслідком гастрольорських наскоків тт., котрі після свого короткого відвідування району, або села не лічить необ-

хідним погодити з губпарткомом свої, тим більш остільки серйозні висновки» [26]. Миттєва та енергійна реакція губернського партійного комітету на публікацію в газеті «Комуніст» була цілком зрозумілою, оскільки будь-які звинувачення в «національній» упередженості могли свідчити про «націоналістичні» прояви та «нерозуміння» місцевими партійними органами більшовицької національної політики, офіційної концепції боротьби за «розкріпачення» націй та розв'язання національного питання. Губернське партійне керівництво чудово усвідомлювало, що подібна публікація в партійній пресі могла викликати не тільки ідейно-політичну критику з боку вищестоящих партійних органів, а й мати куди більш небезпечні наслідки «організаційно-адміністративного» характеру. Тому, не маючи можливості заперечувати очевидне, Волинський губком змушений був обґрунтовувати високий рівень оподаткування в німецьких колоніях своїм прагненням максимально точно діяти в «руслі» соціально-господарської та податкової політики партії. Зазначимо, що проблеми оподаткування німецького населення, про які йшлося в статті, стосувалися не тільки соціально-господарського становища колоній, але й набували певного політичного характеру. З огляду на значимість розгляданого питання публікація в газеті «Комуніст» розглядалася на рівні Наркомату фінансів, а також Президії ВУЦВК. 5 березня 1924 року на засіданні Малої Президії ВУЦВК за підписами Голови ВУЦВК А. Буценка та Секретаря ВУЦВК М. Лобанова було прийнято протокольну постанову «Повідомлення НКФ відносно правильності оподаткування сільськогосподарським податком німецького населення». В документі зазначалося: «Справу вважати закінченою.

Доручити Керуванню справами ВУЦВКу дати в часописі «Комуніст» відповідне пояснення про те, що інформація в газ[еті] «Комуніст» від 16 /X11–24 р. Ч. 288 про оподаткування сільськогосподарським податком німецького населення була неправильно освітлена» [виділено нами. – Б. Ч.] [27]. Як бачимо, в постанові ВУЦВК йшлося не про помилковість або необґрунтованість оприлюдненої інформації, а про те, що проблема оподаткування в німецьких колоніях була «неправильно освітлена».

В подальшому, з другої половини 1920-х – початку 1930-х років, оподаткування німецьких та менонітських колоній здійснювалося в контексті реалізації широкомасштабних хлібозаготівельних кампаній, організації колгоспного ладу, а також запровадженні й інших форм господарської та аграрної політики в українському селі. У січ-

ні 1928 року було прийнято постанову ВУЦВК та РНК УСРР «Про порядок самообкладання людності та задоволення її громадських потреб» [28]. Поряд з обов'язковими для виконання державними податками, мешканцям колоній, сіл та інших населених пунктів за рішенням органів влади встановлювалися певні розміри, за тодішнім формулюванням «контрольні цифри», додаткових коштів (так званого «самообкладання»), які в першу чергу призначалися для задоволення соціально-культурних, освітніх та інших потреб місцевого населення. Ставлення мешканців німецьких колоній до нав'язуваного їм «самообкладання» було різним. У звіті ВУЦВК «Про переведення самообкладання серед нацменшостей за 1927/28 р. (За матеріалами з місць)» в розділі «Самообкладання німецького населення» (20 листопада 1928 року) зазначалося: «Артемівська округа. Участь німців в кампанії самообкладання була досить активна. Завдання виконано на 98 %. Виступи з боку куркулів не помічались...

Криворізька округа. Бідняки та середняки вітали декрет про самообкладання. Лише куркулі були не задоволені.

Коростенська округа. В деяких місцях куркулі намагалися зірвати збори [з питань проведення самообкладання. – *Б. Ч.*], відношення селянства було пасивним. Завдяки роз'яснюючої роботи предст[авників] округ кампанія пройшла задовольняюче.

Миколаївська округа. В справі переведення самооподаткування по окрузі як сільради, так і людноість національної меншості виявили досить значну активність. Наприклад, по національному німецькому К.-Лібкнехтівському району своєчасно було зібрано 106 400 карб., в той час коли контрольна цифра для цього району складена в 105 000 карб.» [29].

Частина мешканців німецьких колоній свідомо і певною мірою, добровільно брала участь в «самообкладненнях», розуміючи, що для забезпечення будівництва шкільних приміщень, амбулаторій, медичних та ветеринарних пунктів, облаштування доріг, встановлення телефонного зв'язку, а також проведення інших заходів соціально-побутового та культурного характеру бюджетних коштів, які знаходилися в розпорядженні місцевих та районних установ, було недостатньо. Причому кошти, накопичені «самообкладенням» населення, були значними і переважно досягали 25 %, а іноді навіть і 70 % від загальних сум сільськогосподарського податку. За даними ВУЦВК, у 1927/28 господарському році по Херсонській окрузі обсяг «самооподаткувань» становив 71 755 карб. З них на будівництво було виділено 7 467 карб., охорону здоров'я – 4 866 карб, телефон-

ний зв'язок – 16 500 карб, а на шкільну освіту – 34 489 карб. В цьому ж році загальний обсяг «самообкладень» по Запорізькій окрузі становив 68 982 карб., Криворізькій – 27 985, Миколаївській – 106 400, Сталінській – 65 462, Луганській – 27 618, Коростенській – 23 223, Волинській – 86 172 карб. [30].

У той же час в ряді випадків «самообкладання» населення здійснювалося примусово не звертаючи уваги на протести селян. В анонімній заяві, адресованій до ВУЦВК, колоністи Люксембурзького німецького національного району (29 січня 1929 року) писали: «До вас, товариші, з вищого органу в нашому народному уряді звертаємося ми, так як не можемо продовжувати жити в такому стані. Ми, бідні селяни, звертаємося з великим проханням допомогти нам з тим, щоб ми могли в подальшому існувати та займатися сільським господарством. Якщо ж повинно буде продовжуватися все [так в документі. – *Б. Ч.*], як до цього часу, то ми змушені будемо все залишити і виїхати до Америки.

Товариші, в цьому році в нашому Люксембурзькому районі вимерзли всі озимі плоди [так у документі. – *Б. Ч.*], після того сильний вітер розмітав насіння. Потім ті селяни, які мали можливість, засіяли повторно і знову вітер все порозмітав. Все це призвело до того, що врожай був надзвичайно слабкий і кожний селянин ледь міг дещо зібрати на окремих шматках [землі. – *Б. Ч.*]. З посівами цією весною знову справа відбувається слабо. Крім того, велика кількість селян закупила вже хліб, повинні будуть ще закупити його, а також корм для худоби (однак, за що?)» [31]. В документі також зазначалося: «Продподатком обклали нас в максимальному розмірі, якого не можемо подолати, однак, повинні будемо внести хоча б, продавши й останню корову. Але от вчора було проведено самообкладення. Район вислав з сільради уповноваженого, двох людей з району, одного з Маріуполя разом зі всією міліцією, щоб провести по селах самообкладання. До двох годин ночі благали ми, бідні селяни, полегшити це обкладання, зменшивши його, але жодні прохання, окрім 20 %, не враховувалися. Міліція нас облаяла та висміяла, – мовляв соромитися повинні ми, – казала міліція. Облігації вручаються нам примусово і навіть діти в школах також примушуються до цього.

Тому ми просимо вищі органи прибути сюди, обстежити і перевірити цю справу в Люксембурзькому районі...» [32]. Колоністи підкреслювали: «Отже, якщо нічого не буде змінено, то ми, німецькі селяни, всі разом організуємося та виїдемо до Америки. Якщо це наше прохання не буде почуте, то ми, німці, ще більше будемо писати. Ні

одну корову та коня вже продано для уплати податків, тому що тут насилля замінює право. Якщо буде продовжуватися так і в подальшому, то ми луснемо» [так у документі. – *Б. Ч.*] [33].

У 1928/29 господарському році запроваджено так званий експертний порядок оподаткування заможного селянства. Сутність «експертизи» полягала в тому, що місцеві органи влади «індивідуально» визначали господарства (заможні, «куркульські» тощо), які повинні були обкладатися податком в особливо високому розмірі. Зрозуміло, що з урахуванням «господарської потужності» до «експертників» влада відносила значну частину господарств німецьких колоністів, як «куркульських» та заможних «елементів». В той же час звернемо увагу й на те, що застосування експертного оподаткування негативно відбивалося й на становищі збіднілого та знедоленого прошарку німецьких колоністів. Один з бідняків, наймит, на зборах німецької колонії Вікторівка зазначав, що «завдяки експертному обкладанню куркулів й заможних, бідняк втратив заробіток, цим обкладанням держава пограбувала і бідняка» [34].

Підсумовуючи сказане зазначимо, що запровадження соціально-економічної, аграрної і податкової політики Радянської влади в 1920–1930-х роках мало трагічні наслідки для німецької етнічної групи України, призвело до загального зубожіння колоністів, господарської руїни, остаточного занепаду традиційної економічної діяльності німецьких та менонітських сільськогосподарських колоній.

Бібліографічні посилання

1. *Осташева Н. В.* На переломе эпох... Меннонитское сообщество Украины в 1914–1931 гг. : монография / Н. В. Осташева. – М. : Готика, 1998. – 310 с.; *Шитюк М. М.* Німецьке населення Миколаївщини першої половини ХХ століття / Н. Н. Шитюк // *Вопросы германской истории: сб. науч. тр. / отв. ред. С. И. Бобылева.* – Днепропетровск : Пороги, 2007. – С. 209–215; *Безносков А. И.* Меннониты юга Украины в годы «Великого перелома» (1928–1933 гг.) / А. И. Безносков // *Вопросы германской истории : сб. науч. тр. / отв. ред. С. И. Бобылева.* – Днепропетровск : Изд-во Днепропетр. ун-та, 2001. – С. 75–88; *Якубова Л. Д.* Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-ті – початок 30-х років ХХ ст.) : монографія / Л. Д. Якубова. – К. : Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України, 2004. – 452 с.; *Євтух В. Б.* Німці в Україні (1920–1990 роки) : монографія / В. Б. Євтух, Б. В. Чирко. – К. : ІНТЕЛ, 1994. – 183 с.; *Яковлева Л. В.* Німці в Україні. 20–30-ті рр. ХХ ст. : збірник документів державних архівів України / Л. В. Яковлева, Б. В. Чирко, С. П. Пишко. – К. : Джая, 1994. – 243 с.; *Чирко Б. В.* Немецкая национальная группа в Украине в контексте государственной этно-

политики 20–30-х гг. XX ст. / Б. В. Чирко // Вопросы германской истории : сб. науч. тр. / отв. ред. С. И. Бобылева. – Днепропетровск : Пороги, 2007. – С. 203–209; *Айсфельд А.* Национальная политика РСДРП, РКП(б), ВКП(б), КПСС по отношению к немцам / А. Айсфельд. Немцы России : энциклопедия: т. 2 : К–О. / редкол.: В. Карев (пред. редкол.) и др. – М. : ЭРН, 2004. – Т. 1. – С. 601–619.

2. *Якубова Л. Д.* Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-ті – початок 30-х років XX ст.): монографія / Л. Д. Якубова. – К.: Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України, 2004. – С.125.

3. Там само. – С. 126.

4. Там само. – С. 127.

5. Там само.

6. Центральный державный архив громадських об'єднань (Далі – ЦДАГО) України. – Ф. 1, оп.1, спр. 402, арк. 102.

7. Там само. – Арк. 73.

8. Там само. – Арк. 74.

9. Доповідь члена Центральної комісії національних меншостей при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітетові про стан роботи серед німецького населення на Волині (12 грудня 1924 року) // Український історичний журнал. – 1990. – № 11. – С. 117.

10. Центральный державный архив вищих органів влади та управління (Далі – ЦДАВО) України в м. Києві. – Ф. 413, оп. 1, спр. 130, арк. 196–197.

11. Там само.

12. ЦДАВО України. – Ф. 5, оп.1, спр. 2239, арк.132–132 звор.

13. ЦДАВО України. – Ф. 413, оп.1, спр. 91, арк. 3.

14. Там само.

15. ЦДАВО України. – Ф. 413, оп. 2, спр.1, арк.135.

16. Там само.

17. ЦДАВО України. – Ф. 5, оп.1, спр. 2239, арк. 98.

18. Там само.

19. Там само. – Арк. 85–85 звор.

20. Там само.

21. Там само.

22. Там само. – Арк. 84.

23. Там само. – Арк. 80.

24. Коммунист. – 16 декабря. – 1924.

25. ЦДАВО України. – Ф.1, оп.12, спр. 51, арк. 74.

26. Там само.

27. ЦДАВО України. – Ф.413, оп. 2, спр.1, арк. 259.

28. *Якубова Л. Д.* Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-ті – початок 30-х років XX ст.): монографія / Л. Д. Якубова. – Київ: Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України, 2004. – С. 127.

29. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 606. – Арк. 67.

30. Там само. – Арк. 70–71.

31. Яковлева Л. В. Німці в Україні. 20–30-ті рр. ХХ ст. : збірник документів державних архівів України / Л. В. Яковлева, Б. В. Чирко, С. П. Пишко. – К. : Джай, 1994. – С. 128–129.

32. Там само. – С. 129.

33. Там само.

34. Безносів О. І. Спроба втечі з «раю»: еміграційний рух серед менонітів та німців-колоністів Півдня України наприкінці 20-х рр. ХХ ст. / О. І. Безносів // *Вопросы германской истории* : сб. науч. трудов / отв. ред. С. И. Бобылева. – Днепропетровск : РИО ДНУ, 2009. – С. 149.

Надійшла до редколегії 10.01.2013

УДК 94(477)(=112.2)–054.62»17/1931»

Л. Н. Пузейкина

Санкт-Петербургский государственный университет

ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ В НЕМЕЦКИХ КОЛОНИЯХ В УКРАИНЕ (КОНЕЦ XVIII в. – 1931 г.): ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Висвітлено історію дослідження німецьких колоній на території України, в сновному, до 30-х рр. ХХ ст. (час закінчення роботи відомого фольклориста, літературознавця і лінгвіста В. М. Жирмунського в даних колоніях). Порушено питання мовної ситуації, співвідношення рідного діалекту колоністів, літературної мови і мови іншомовного оточення. Досліджено причини тривалого збереження рідної мови колоністів як культурного коду нації та основи національної самоідентифікації людини.

Ключові слова: Німеччина, церква, колонія, школа, меноніти.

Освещена история исследования немецких колоний на территории Украины, в основном, до 30-х гг. ХХ в. (время окончания работы в данных колониях известного фольклориста, литературоведа и лингвиста В. М. Жирмунского). Затронуты вопросы языковой ситуации, соотношения родного диалекта колонистов, литературного языка и языка иноязычного окружения. Исследованы причины длительного сохранения родного языка колонистов как культурного кода нации и основы национальной самоидентификации человека.

Ключевые слова: Германия, церковь, колония, школа, менношты.

31. Яковлева Л. В. Німці в Україні. 20–30-ті рр. ХХ ст. : збірник документів державних архівів України / Л. В. Яковлева, Б. В. Чирко, С. П. Пишко. – К. : Джай, 1994. – С. 128–129.

32. Там само. – С. 129.

33. Там само.

34. Безносів О. І. Спроба втечі з «раю»: еміграційний рух серед менонітів та німців-колоністів Півдня України наприкінці 20-х рр. ХХ ст. / О. І. Безносів // *Вопросы германской истории* : сб. науч. трудов / отв. ред. С. И. Бобылева. – Днепропетровск : РИО ДНУ, 2009. – С. 149.

Надійшла до редколегії 10.01.2013

УДК 94(477)(=112.2)–054.62»17/1931»

Л. Н. Пузейкина

Санкт-Петербургский государственный университет

ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ В НЕМЕЦКИХ КОЛОНИЯХ В УКРАИНЕ (КОНЕЦ XVIII в. – 1931 г.): ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Висвітлено історію дослідження німецьких колоній на території України, в сновному, до 30-х рр. ХХ ст. (час закінчення роботи відомого фольклориста, літературознавця і лінгвіста В. М. Жирмунського в даних колоніях). Порушено питання мовної ситуації, співвідношення рідного діалекту колоністів, літературної мови і мови іншомовного оточення. Досліджено причини тривалого збереження рідної мови колоністів як культурного коду нації та основи національної самоідентифікації людини.

Ключові слова: Німеччина, церква, колонія, школа, меноніти.

Освещена история исследования немецких колоний на территории Украины, в основном, до 30-х гг. ХХ в. (время окончания работы в данных колониях известного фольклориста, литературоведа и лингвиста В. М. Жирмунского). Затронуты вопросы языковой ситуации, соотношения родного диалекта колонистов, литературного языка и языка иноязычного окружения. Исследованы причины длительного сохранения родного языка колонистов как культурного кода нации и основы национальной самоидентификации человека.

Ключевые слова: Германия, церковь, колония, школа, менношты.

The article is dedicated to the history of research of German colonies on the territory of Ukraine, mostly before the 30-ies years of the XX century (the end of collector work made by famous folklorist, literary critic and linguist V. M. Zhirmunskiy's). Subjects of the linguistic situation, correlation between the colonist's native dialect, literary language and the foreign language background are broached. The reasons for the colonist's native language long-term preservation as a nation's culture code and self-identification of a person are investigated.

Keywords: Germany, church, colony, school, Mennonites.

Der Beitrag ist der Erforschung der deutschen Kolonien auf dem Territorium der Ukraine, vor allem bis zu den 30er Jahren des 20. Jahrhunderts (Zeitpunkt des Abschlusses der Sammeltätigkeit von Informationen über diese Kolonien des bekannten Folkloristen, Literaturwissenschaftlers und Linguisten V.M. Žirmunskij) gewidmet. Es wird Fragen nach der sprachlichen Lage, dem Wechselverhältnis der Mundart der Kolonisten, der hochdeutschen Sprache und der Sprache der anderssprachigen Umgebung nachgegangen. Untersucht werden Gründe für die langanhaltende Bewahrung der Muttersprache der Kolonisten als kulturellem Kode der Nation und Grundlage der nationalen Selbstidentifikation des Menschen.

Schlüsselbegriffe: Deutschland, Kirche, Kolonie, Schule, Mennoniten.

Родным языком немецких колонистов на территории Украины был диалект, привезенный с родины и подвергавшийся более или менее значительным изменениям на новой территории. В более гомогенных группах новый диалект был максимально приближен к исходному. Это касается в первую очередь меннонитов¹, носителей нижненемецкого диалекта (Plautdietsch/Plattdiitsch), выезжавших на поселение организовано и большими группами, с севера Германии, через Пруссию. Переселение с юга Германии происходило совсем по-другому. Для большинства переселенцев оно означало начало совершенно новой жизни и потерю старых связей. Процесс ассимиляции различных диалектов начинался еще во время длительного, растянутого на многие месяцы переезда. Колонны были организованы с

¹ Группа меннонитов относится к евангелической общине. Она получила свое название по имени основателя и руководителя группы Менно Симона. Многие из меннонитов переселялись в конце XVIII в. в Россию, но после введения обязательной воинской повинности в 1874 г. большинство из них переселилось в Северную Америку. Подробнее об истории меннонитов в России и за ее пределами см.: Nieuweboer R. The Altai Dialect of Plautdiitsch (West-Siberian Mennonite Low German). Rijksuniversiteit Groningen, 1998 и Smith H. Die Geschichte der Mennoniten Europas. – Newton, Kansas, 1964.

точки зрения удобства транспортировки: повозка к повозке, тележка к тележке, пеший к пешему. Этнические или социальные различия не учитывались, швабы, баварцы, вюртембергцы и гессенцы переезжали рядом друг с другом. Люди, говорившие на разных диалектах, жили долгое время в ограниченном пространстве и вынуждены были находить взаимопонимание [13, s. 117].

Как отмечают исследователи немецких диалектов на территории России, выравнивание диалекта происходило сначала внутри отдельных поселений, и таким образом возникал диалект языкового острова, который мог уже отличаться от диалекта соседней деревни. Дальнейшая унификация диалекта, уже между языковыми островами, происходила довольно редко, поскольку поселенцы пытались сохранить свою языковую, культурную и религиозную самобытность. Известный филолог, человек обширнейших знаний и богатой эрудиции, В. М. Жирмунский, который одним из первых обратился к исследованию немецких поселений в Украине, писал по этому поводу: «Браки между католическими и евангелистскими семьями заключаются очень редко. Можно даже говорить о «католических» и «евангелистских» диалектах: выражение «*katholische*» или «*lutherische Sproch*» (то есть язык католиков и лютеран. – Л. П.) принято также и среди колонистов» [28]. Среди немецких диалектов в Украине В. М. Жирмунский выделял в своей книге «*Die deutschen Kolonien in der Ukraine (Geschichte, Mundarten, Volkslied, Volkskunde)*», вышедшей в Харькове в 1928 году, нижненемецкие, средненемецкие (верхнегессенские, рейнско-пфальцские и восточно-средненемецкие), верхненемецкие (северно-эльзасские, северно-баварские, южно-франкские и швабские), а также смешанные говоры в районе сел Александерхильф, Нойбург, Гюльдендорф и говоры, называемые крымско-швабскими [23, s. 44–54]. Северно-баварскому диалекту в украинской колонии Ямбург посвящена отдельная статья ученого «*Die nordbairische Mundart von Jamburg am Dnjepr (Ukraine)*».

Собирательской деятельностью в украинских колониях занимались также студенты-участники диалектологического семинара В. М. Жирмунского, ставшие позже известными германистами. Летом 1927 г. студенты Лев Зиндер, Татьяна Сокольская и Валентина Погорельская были командированы в немецкие колонии Конотопского округа Черниговской области УРСР. Особенно детально ими был исследован диалект колонии Белые Вежи. Правда, дело было летом, в страдную пору, и записать удалось не так много, как хотелось. Для пополнения материала для дипломных сочинений сту-

денты отправились в ту же колонию еще раз «за свой счет» зимой 1927–1928 г., в зимний перерыв. СобираТЕЛЬСкая работа в колониях многое дала тогда еще начинавшим свою научную деятельность германистам. В своих воспоминаниях Т. В. Строева (Сокольская) пишет: «Эта работа, очень большая, долгая, трудная, была для нас прежде всего школой самостоятельности, школой труда, школой жизни. Она дала нам много знаний, ведь нам приходилось здорово готовиться к ней и много читать, обрабатывая материал... Эта работа дала нам возможность представить прекрасные дипломные сочинения по окончании курса в ЛГУ и очень рано печататься в заграничных журналах. Она дала толчок к дальнейшим диалектологическим штудиям, когда мы уже работали» [11, с. 102].

По материалам экспедиций 1927–28 гг. в село Белые Вежи были написаны и защищены летом 1928 г. три дипломные работы: Льва Зиндера (Описательная грамматика современного говора немецкой колонии Белые Вежи), Татьяны Сокольской (Историческая грамматика говора) и Валентины Погорельской (Описание лексики говора, в частности, заимствований из украинского языка). По рекомендации руководителя дипломных работ, В. М. Жирмунского, Зиндер и Сокольская написали на материале диалектных материалов статью «Eine oberhessische Sprachinsel in der Nordukraine», опубликованную в 1930 г. в одном из ведущих германистических журналов, созданном Г. Паулем и В. Брауне, «Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur». В том же году была опубликована и статья Т. Сокольской «Alte deutsche Volkslieder in der oberhessischen Sprachinsel Belowesch (Nordukraine)».

Помимо родного диалекта, большую роль в жизни немцев играл также литературный немецкий язык. На нем проходили богослужения, читались проповеди, молитвы. Библия, молитвенники, журналы, газеты, календари, настенные картинки, которые можно было найти в домах немецких крестьян, были написаны на литературном языке. Священнослужители использовали литературный немецкий в качестве языка службы, даже если они были родом из местных сел. Язык церкви выходил, естественно, за рамки самого здания церкви, и литературный немецкий язык использовался во время проведения церковных празднеств – Рождества, Пасхи, на Троицу и т.д. Помимо этого, он сопровождал также традиционные церемонии – рождение, свадьбы и похороны. Немецкий был также языком корреспонденции, при этом разговорная форма литературного немецкого языка находила довольно ограниченное применение.

Сохранению немецкого языка способствовала также школа, которая имела для колонистов очень большое значение, так как уже у себя на родине они привыкли к обучению и при поселении на новое место рассматривали его как нечто само собой разумеющееся. Школы строились одновременно с церквями, разрешение на строительство последних было специально оговорено статьей VI манифеста Екатерины II. Это подтверждается, например, воспоминаниями учительницы Евгении Геллерт (Eugenie Gellert), которая рассказывает об основании, развитии и исчезновении одной немецкой колонии в Украине. В деревне, основанной в 1887 г., названной сначала Ной-Николайфельд (Neu-Nikolaifeld) и переименованной затем в Берестово (так как губернатор настаивал на русском названии), в год основания было построено здание школы. Е. Геллерт описывает его следующим образом: «...здание школы, длинный дом из «воздушных кирпичей» (Luftziegel). В передней части было большое помещение, которое можно было разделить на классные комнаты при помощи раздвижных стен; для богослужения стены можно было раздвинуть, так что возникал большой зал с хорошим освещением» [14, s. 51].

Учителей было немного, и они вынуждены были вести одновременно несколько классов, на одного учителя приходилось примерно 200 учеников, учили только самому необходимому. На занятиях говорили сначала на диалекте, затем было введено обучение на литературном немецком языке. Обучение письму и чтению длилось в результате несколько лет, и на этом заканчивалось образование многих колонистов. Такая ситуация устраивала сперва и правительство России, которому нужны были в первую очередь образцовые крестьяне, и колонистов, задачей которых было обработать как можно лучше имеющиеся земли и приобрести как можно больше новых, поскольку они придерживались того мнения, что «землю нельзя сжечь и украсть» [15, s. 123]. Однако через некоторое время, когда колонисты достигли определенного благополучия, на первое место стало выходить образование как путь дальнейшего обеспечения благосостояния подрастающего поколения или как путь сохранения своей веры и традиций, что было особенно важно для большинства из них, особенно для меннонитов. Общины стали соревноваться, у кого лучшие школы и лучшие учителя. Хорошее школьное здание служило не только признаком высокого благосостояния общины, но и способствовало приобретению лучших учителей.

Здания школ и общинных собраний стали перестраиваться. Так, по свидетельству учительницы Е. Геллерт, в колонии Берестово,

основанной в 1887 г., в которой первое здание школы было построено в год основания, уже через 24 г., в 1913 г., была построена новая школа и молитвенный дом в одном здании. Геллерт описывает его следующим образом: «Это было длинное здание из белых кирпичей с надстроенной колокольней и отоплением теплым воздухом, построенное поперек улицы. В школе было пять классов сначала с одним, затем с двумя учителями» [14, s. 51].

Деньги и время колонисты стали вкладывать в образование детей, но затем встала новая проблема – высшее образование для нового поколения учителей. Так, в колонии Молочная (Molotschna) было основано так называемое «Школьное общество» (Schulgesellschaft), которое занималось образованием учителей. В 1824 г. в колонии Хортица (Chortitza) была открыта «центральная школа» (Zentralschule), а вскоре после этого – «коммерческая школа» (Kommerzschule) в колонии Хальбштадт (Halbstadt). Были введены правила, которые должны были учитываться во всех школах. В результате всех перечисленных мер школьное образование в колониях меннонитов переживало период бурного роста [13, s. 93].

Сохранению немецкого языка способствовали также различные социальные институты. Например, больницы, которые стали строить из-за высокого уровня смертности среди колонистов, вызванного тяжелой физической работой, недостаточным питанием и отсутствием медицинского обслуживания. Одновременно с больницами в колониях стали обустраивать детские дома, приюты для сирот, слепых и глухонемых. Персонал в эти учреждения нанимался исключительно немецкий, язык использовался также немецкий, хотя со временем услугами данных заведений стали пользоваться также и русские крестьяне.

Язык стал для немцев внешним выражением национального самосознания и общего единства. Как справедливо отмечали в 1931 г. А. Карасек и К. Люк, «родной язык является после веры наибольшей ценностью, из тех, что есть у человека» [17, s. 48]. Сохранение национального самосознания и его проявление у немцев, выходцев из Советского Союза, было исследовано К. Кустерер в 1990 г. Известно, что национальная идентичность этнической группы измеряется по различным параметрам. Важными являются при этом такие критерии, как язык, религия, культура и принадлежность к определенной географической области. Для «русских» немцев наиболее важными факторами осознания своей национальности было общее про-

исхождение и принадлежность к одной и той же языковой и этнической группе.

Говоря о культуре немецких колонистов как об одном из важнейших факторов определения национальной идентичности, нельзя обойти вниманием коллекцию немецких народных песен, собранную благодаря деятельности В. М. Жирмунского и его коллег и студентов в немецких колониях в 20-х гг. прошлого века. Начало собирательской деятельности ученого относится к 1924 году, однако лишь в конце 20-х гг. у Жирмунского появилась возможность направлять диалектологические экспедиции в разные районы Украины. Он смог осуществить это в связи с проводимой в то время правительством национальной политикой, в соответствии с которой для бесписьменных народов создавалась письменность, а для национальных меньшинств, имевших письмо, в том числе и для немцев-колонистов, вводилось обучение в школе на родном языке. В связи с этим, Наркомпрос Украины субсидировал работы по исследованию языков национальностей республики.

В предисловии к книге «Die deutschen Kolonien in der Ukraine» В. М. Жирмунский описывает свою работу и называет среди тех украинских колоний, которые он посетил, три старейших колонии под Днепропетровском (Екатеринославом), четыре колонии под Бердянском, Кучурганскую и Либентальскую область, а также колонии Гоффнунгсталь и Гульдендорф в Одесской области. В это же время ассистент В. М. Жирмунского, Альфред Штрём работал в колонии Молочная, а его ассистентка Э. Йогансон объезжала старейшие колонии Крыма в районе Симферополя и Феодосии [23]. Работа в Украине велась при поддержке Немецкого центрального бюро (Das Deutsche Zentralbüro) Наркомпроса РСФСР. В. М. Жирмунский намеревался собирать этнолингвистический материал во всех украинских колониях по следующей общей программе: 1. История. 2. Диалекты. 3. Народная песня. 4. Фольклористика. 5. Новая деревня (Das neue Dorf).

В результате полевой деятельности В. М. Жирмунского и его учеников было собрано всего около 4000 текстов немецких песен и баллад, многие из них были представлены также в звучащем виде (записывались на валики и восковые пластинки). В тех случаях, когда текст сопровождался мелодией, озвучивалась, как правило, либо одна первая, либо две первые строфы песни или баллады. Конечно, В. М. Жирмунскому удалось собрать такой обширный материал во многом благодаря его организаторскому таланту и привлечению к

работе местных жителей. Он писал в книге «Немецкие колонии на Украине»: «... Однако наш план может быть осуществлен желаемым образом лишь в том случае, если как можно больше людей в этих колониях захочет принять участие в этой этнолингвистической работе. Привлечь к такой работе и подать пример – это важнейшая цель, которую я преследую в моей книге» [23, s. 17].

Вышедшие недавно «Воспоминания» Т. В. Строевой в очень живой и увлекательной форме рассказывают нам об участии автора в диалектологических экспедициях: «С лета 1927 года началась совершенно самостоятельная работа в самых различных уголках страны. Летом 1927 г. и в зимние каникулы мы изучали говоры в Черниговской губернии – и как нелегка была эта работа! Начать с того, что мы волочили за собой тяжеленный эдисоновский фонограф и еще более тяжелые валики к нему (это не теперешние диалектологические экспедиции с портативными магнитофончиками!), другие аппараты, например кимограф и все к нему» [11, с. 99]. Т. В. Строева вспоминает также, что «местные партийные активисты всегда использовали большие сборища крестьян, стремившихся послушать запись на фонограф (позднее – граммофон) песен с немедленным их воспроизведением, власти предваряли наши «выступления» докладами на политические темы» [11, с. 102].

Существует более десятка публикаций В. М. Жирмунского по материалам этих экспедиций, в которых нашла отражение работа по записи немецких песен. Это публикации 1926–1933 гг. Среди них – статьи «Das kolonistische Lied in Russland» [24] и уже упоминавшаяся книга «Die deutschen Kolonien in der Ukraine (Geschichte, Mundarten, Volkslied, Volkskunde)», вышедшая в Харькове в 1928 г. В данной книге Жирмунский довольно подробно останавливается на истории немецких колоний на Украине, начиная со времен Екатерины II, дает подробный анализ песен «Es waren zwei Königskinder», «Die jüngste Nonne» и др. Архив, отдельные песни и сами экспедиции описываются также в статьях «Das deutsche Volksliederarchiv in Leningrad» [30], «Des Schlächters Töchterlein» in neuen Aufzeichnungen» [34] и, конечно, вышедшая в Вене в 1931 г. книга «Volkslieder aus der bayrischen Kolonie Jamburg am Dnjepr», где Жирмунский подробно рассказывает о сборании песенной части своей коллекции [32].

Тексты песенного архива В. М. Жирмунского систематизированы и снабжены (последовательно или с некоторыми пропусками) следующей информацией: шифр, в который входит сначала обозначение жанра (заглавные латинские буквы от А до О), затем – номера сю-

жета и варианта (порядковый номер внутри жанра и строчная буква, например, 77б); инвентарный номер; сведения об исполнителе и его возрасте (данная информация иногда отсутствует, а иногда является довольно подробной, сообщая, откуда прибыл, например, данный исполнитель в эту колонию), о времени и месте записи (название колонии), а также об авторе записи (данные сведения присутствуют очень выборочно, далеко не всегда можно, к сожалению, определить, кто был исследователем). Дубликаты части текстов и некоторых каталогов хранятся в Санкт-Петербургском отделении Архива Академии наук.

С октября 2002 года по май 2003 был осуществлен совместный проект DVA (Deutsches Volksliedarchiv, Freiburg im Br.) и ИРЛИ (Институт русской литературы, С.-Петербург) по переносу материалов коллекции на современные носители. Работа велась одновременно в двух архивах ИРЛИ – в Фонограммархиве и в Рукописном отделе. Звуковой материал коллекции был оцифрован, обработан и переписан с магнитных носителей на цифровые. Музыкальные карточки с нотными расшифровками были отсканированы и тщательнейшим образом исследованы. Работа проводилась сотрудниками ФА ИРЛИ В. П. Шиффом, Г. В. Матвеевым, А. Ю. Кастровым и Л. Н. Пузейкиной (перевод, слуховой анализ материала, составление протоколов перезаписи, составление и обработка вкладышей к дискам с оцифрованной коллекцией, составление каталогов песен). Руководство проекта осуществлялось Ю. И. Марченко, Н. Д. Светозаровой и научным сотрудником Фрайбургского архива Э. Йоном.

Ниже приводятся небольшие части общего каталога песен, собранных Жирмунским в немецких колониях. Все песни, собранные в Украине, относились к группе U (die Ukraine), каждая новая экспедиция записывалась под новым номером, т.е. U I, U II и так далее, до U VIII. К украинским записям относятся также крымские песни, отмеченные в каталоге литерой K (die Krim).

Таким образом, применительно к языку немецких колонистов, можно сказать, что это – территориальные диалекты, являющиеся также поселенческими или переселенческими говорами, которые можно называть островными, так как они находятся в иноязычном окружении. Кроме того, данные говоры имеют, в основном, смешанный характер, что вызвано историческими и социальными причинами. Немецкий язык являлся для поселенцев средством не только общения, но и сохранения своей национальной принадлежности, признаком общего происхождения, поэтому сохранение своего родного

U I – Aufnahmen aus Kreis Konotop, Tschernigow (Sommer 1927)

Praktikum der Studenten der St. Petersburger Universität

Sammler: L.R. Sinder

V=100

Apparat Exzelsior, das Aluminiumsprachrohr

Sänger und ihr Alter sind hier nicht genannt

Nr W	Liedtitel	Schirmunski-Signatur	Aufnahmeort (Kolonie)	Datum	Anmerkungen (Schirm.)
3	1. Es wollt` ein Jäger jagen	A 24 b Nr. 1 – vielleicht auch A 24 c Nr. 1	Kol. Belyje Weschi, Nr. 2	Sommer 1927	Heiratslied /Heirats-melodie/

UIII – Aufnahmen aus der Ukraine, Kreis Cherson (1929)

Sammler: L.R. Sinder (Reise in die schwedischen Kolonien der Ukraine)

V=100

Apparat Nr. 10, das kleine Metallsprachrohr Sänger und ihr Alter sind hier nicht genannt

Nr W	Liedtitel	Schirmunski-Signatur	Aufnahmeort (Kolonie)	Datum	Anmerkungen (Schirm.)	Kommentar (L. Puz.)
80	1. Ich bin meins Vaters einziger Sohn	K 8 Nr. 4	Kol. Schlangendorf, Kreis Cherson	Sommer 1929		Die Walze fehlt
	2. Ist nichts mit den alten Weibern	I 102 Nr. 1				
	3. Als ich dich das erste Mal erblickte	D 11 Nr. 3				
	4. Da streiten sich die Leut` herum	N 41 Nr. 4				
	5. Es trieb ein Hirt sein Schaf in Wald	A 38 Nr. 2				
81	1. Es war ein Graf über den Rhein	A 9 Nr. 6	Kol. Schlangendorf, Kreis Cherson	Sommer 1929		Die Walze fehlt
	2. Es sah ein Knab ein Röslein stehn	B 93 Nr. 1				
	3. Es gingen einst zwei Schwesterlein wohl in den Wald spazieren	A 13 Nr. 12				

Nr W	Liedtitel	Schirmunski- Signatur	Aufnah-meort (Kolonie)	Datum	Anmer-kungen (Schirm.)	Kommen-tar (L. Puz.)
82	1. Soll ich dir mein Liebchen nennen	D 90 Nr. 8 (T)	Kol. Schlangen-dorf, Kreis Cherson	Sommer 1929		Die Walze fehlt
	2. Komm, Feinsliebchen, komm ans Fenster, alles still und stumm	D 68 Nr. 2				
	3. Sie ging zum Sonntagtanze	B 95 Nr. 1				
83	1. In einem Städtchen, in einem tiefen Tale	B 11 Nr. 9	Kol. Mühlhau-sensdorf, Kreis Cherson	Sommer 1929	V=120	
	2. Ich stand auf hohen Bergen und schau ins tiefe Tal	A 3 Nr. 26			V=120	
	3. Dort unten in der Mühle	-			V=120	
	4. Heinrich schlief bei seiner Neuvermählten	B 1 Nr. 7			V=140	
	5. Heut ist Kerbe, morgen ist Kerbe	F 1 Nr. 5				
84	1. Wann kommt die Zeit, da ich wandern muß	D 50 Nr. 3	Kol. Mühlhau-sensdorf, Kreis Cherson	August 1929		
	2. Mariechen saß einsam im Roggen	B 17 Nr. 5				
	3. Es standen 3 Sternlein am blauen Himmel	A 4 a Nr. 16				
	4. Es wollt' ein Mann nach seiner Heimat reisen	B 10 Nr. 5				
85	1. Wie die Blümlein draußen zittern und die Abendlüfte wehen	D 104 Nr. 4	Kol. Mühlhau-sensdorf, Kreis Cherson	August 1929		
	2. Dort unten in der Mühle saß ich im süßen Ruh	-				
86	1. Wo kleines Hüttle steht, ist a kleins Güttele	D 108 Nr. 4	Kol. Schlangen-dorf, Kreis Cherson	August 1929		
	2. Ich ging bei Mondenschimmer mit Lida Hand in Hand	B 96 Nr. 1				
	3. Am einsamen Ufer, am rauschenden Bach	B 12 Nr. 6				
87	1. Du, du liegst mir im Herzen, du, du, du liegst mir im Sinn	D 146	Kol. Schlangen-dorf, Kreis Cherson	August 1929	V=120	
	2. Als ich ein Junggeselle war	C 4 Nr. 5				

№ W	Liedtitel	Schirmunski- Signatur	Aufnah-meort (Kolonie)	Datum	Anmer-kungen (Schirm.)	Kommen-tar (L. Puz.)
88	1. Drei Lilien	D 23 Nr. 9	Kol. Schlangen-dorf, Kreis Cherson	August 1929	V=145	
	2. Lustig ist das Zigeunerleben	H 2 Nr. 5				
	3. Nun leb` wohl, du, kleine Gasse	D 183 Nr. 1				
	4. Als ich ein Junggeselle war	C 4 Nr. 5				

KII – Aufnahmen auf der Krim, Kreis Simferopol (August – September 1928). Ein Auszug.

Sammler: L.R. Sinder

V=100

Apparat Nr. 10, das kleine Metallsprachrohr

№ W	Liedtitel	Schirmunski- Signatur	Sänger	Alter	Aufnah-meort (Kolonie)	Datum
47	1. Unsere alte Schwiegermutter	I 38 Nr. 4	Adam Rümmele	60 J.	Kol. Neusatz, Kr. Simferopol	August – September 1928
	2. Ich bin ein Mann voll Traurigkeit	K 26 Nr. 1	Adam Rümmele	60 J.		
	3. Behüt dich Gott	D 14 Nr. 3	Helene Ackert	21 J.		
48	1. Leise tönt die Abendglocke	B 28 Nr. 2	Emma Boos	23 J.	Kol. Neusatz, Kr. Simferopol	August – September 1928
	2. Dort droben auf jenen Bergen	D 16 Nr. 3	Adam Rümmele	60 J.		
49	1. Ein alter Mann, der vieles schon erfahren	B 13 Nr. 2	Lydia Frasch (aus Friedental)	30 J.	Kol. Neusatz, Kr. Simferopol	August – September 1928
	2. Einst lebte ich im deutschen Vaterlande	B 8 Nr. 2	Rosa Schoppert	-		
	3. Was hast du denn gemahlet, mein ziegender Bock	C 29 Nr. 3	Adam Rümmele	60 J.		
50	1. Nun, adje zur schönen guten Nacht	D 81 Nr. 4	Adam Rümmele	60 J.	Kol. Neusatz, Kr. Simferopol	August – September 1928
	2. Froh herbei, wolkenfrei	N 74 Nr. 1	Helene Ackert	21 J.		
	3. Fuchs, du hast die Gans gestohlen	N 60 Nr. 2	Friede Rümmele	21 J.		
	4. Die Latten dui, die Latten dui	I 79 Nr. 1	Adam Rümmele	60 J.		

диалекта занимало в системе ценностей русских немцев очень важное место. Очевидно, что язык имеет значительно более широкие функции, нежели только коммуникативная, и несет в себе глубокое содержание, отвечающее за самосознание человека, являясь не только орудием коммуникации и познания, а культурным кодом нации. В результате исторического развития колонисты создали в России собственную единую культуру, которая имела большое значение как знак национальной самобытности, базировалась на сохранении родного языка и давала возможность дистанцироваться, обособиться от иноязычного большинства с иной культурой. Благодаря лингвистической и этнографической собирательской деятельности В. М. Жирмунского в немецких поселениях в начале XX века сегодня есть возможность непосредственно обратиться к изучению этой самобытной культуры с точки зрения лингвистики, этнографии, фольклористики и истории.

Библиографические ссылки

1. Бруль В. И. Немцы в Западной Сибири. Ч 1, 2. / В. И. Бруль. – Топчиха (Алтайский край), 1995. – 192 с.
2. Велицин А. Немецкое завоевание на юге России / А. А. Велицин // Русский вестник. – 1890. – № 1. – С. 142–174.
3. Домашнев А. И. В. М. Жирмунский и изучение немецких диалектов в СССР / А. И. Домашнев // Язык, литература, эпос (к 100-летию со дня рождения академика В. М. Жирмунского). – СПб. : Наука, 2001. – С. 45–55.
4. Зиндер Л. Р. Роль экспериментальной фонетики в фонологическом анализе языковых систем (Из истории фонетических исследований в С.-Петербургском университете) (1995) / Л. Р. Зиндер // Общая фонетика и избранные статьи : учеб. пособие для студ. филол. фак. высш. уч. заведений ; сост. вступ. сл. Л. В. Бондарко. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб. : Филол. факультет СПбГУ; М. : Изд. центр «Академия», 2007. – С. 540–550.
5. Кресс Э. Российские немцы или немецкие россияне на историческом перекрестке культур и языков / Э. Кресс. – М. : Изд. Московской Ассоциации лингвистов-практиков, 1995. – 80 с.
6. Немцы-колонисты в Век Екатерины / сост. Е. Е. Лыкова, М. И. Осекина. – М. : Древлехранилище; Общественная академия наук российских немцев, 2004. – 340 с.
7. Петров Н. И. Волынь: Историческая судьба Юго-Западного края. – СПб., 1888.
8. Самойлов Ф. А. Некоторые аспекты истории немецкой колонизации Северного Причерноморья в конце XVIII–XIX в. (на материалах Кучурганского округа) / Ф. А. Самойлов // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – Історія. – 2008. – № 816. – С. 415–430.

9. Светозарова Н. Д. «Архив немецкой народной песни в Ленинграде» В. М. Жирмунского: история и современное состояние / Н. Д. Светозарова // Язык и речевая деятельность. – Т. 2. – 1999. – С. 212–221.

10. Свод учреждений и уставов о колониях иностранцев в Российской империи, т. XII, ч. II, кн. 4. – СПб., 1893.

11. Строева (Сокольская) Т. В. Воспоминания. / Т. В. Строева (Сокольская). – СПб. : Филол. факультет СПбГУ, 2006. – 132 с.

12. Cammann A. Märchen – Lieder – Leben. In Autobiographie und Briefen der Rußlanddeutschen Ida Prieb / A. Cammann // Schriftenreihe der Kommission für ostdeutsche Volkskunde in der deutschen Gesellschaft für Volkskunde e.v. Hrsg. von Ulrich Tolksdorf. Bd. 54. – Marburg : N. G. Elwert Verlag, 1991. – 421 S.

13. Frank H. Zur sprachlichen Entwicklung der deutschen Minderheit in Rußland und in der Sowjetunion / H. Frank // Europäische Hochschulschriften. Reihe I. Deutsche Sprache und Literatur. Bd. / Vol. 1323. – Frankfurt am Main, Berlin, New York, Paris, Wien, 1992. – 265 S.

14. Gellert E. Erinnerungen an Berestowo / E. Gellert // Cammann, A. Märchen – Lieder – Leben. In Autobiographie und Briefen der Rußlanddeutschen Ida Prieb // Schriftenreihe der Kommission für ostdeutsche Volkskunde in der deutschen Gesellschaft für Volkskunde ; hrsg. von Ulrich Tolksdorf. Bd. 54. – Marburg, 1991. – S. 50–59.

15. Heimatbuch der Ostumsiedler 1958. Hrsg. : Landsmannschaft der Deutschen aus Rußland. – Stuttgart, 1958.

16. Hösch E. Rußland und die «Rußlanddeutschen» im 19. Jahrhundert // Wolynische Hefte, 3. Folge. – Schwabach ; Wiesenheid, 1984.

17. Karasek A. Die deutschen Siedlungen in Wolynien / A. Karasek, K. Lück. – Plauen, 1931.

18. Kopp Th. Deutsche Muttersprache in der Pampa Argentinens / Th. Kopp // Muttersprache. H. 10. – 1957. – S. 369–379.

19. Kusterer K. Ethnische Identität bei den Deutschen in der Sowjetunion. Ergebnisse einer Befragungsstudie mit deutschen Spätaussiedlern aus der Sowjetunion / K. Kusterer. – München : Osteuropa-Institut, Mai 1990.

20. Prieb I. Autobiographie. Leben und Schicksal / Ida Prieb // Cammann A. Märchen–Lieder–Leben. In Autobiographie und Briefen der Rußlanddeutschen Ida Prieb // Schriftenreihe der Kommission für ostdeutsche Volkskunde in der deutschen Gesellschaft für Volkskunde e.v. Hrsg. von Ulrich Tolksdorf. Bd. 54. – Marburg : N. G. Elwert Verlag, 1991. – S. 133–198.

21. Rosenberg / Weydt (eds). Deutsche in der ehemaligen Sowjetunion. – Tübingen : Elwert, 1994.

22. Smith Henry C. Die Geschichte der Mennoniten Europas / Henry C. Smith. – Faith and Life Press, Newton, Kansas, 1964.

23. Schirmunski V. M. Die deutschen Kolonien in der Ukraine (Geschichte, Mundarten, Volkslied, Volkskunde) (Charkow, 1928) // Viktor Schirmunski. Hrsg. von Claus Jürgen Hutterer. – München : Südostdt. Kulturwerk,

1992 (Veröffentlichungen des südostdeutschen Kulturwerkes: Reihe B, Wissenschaftliche Arbeiten; Bd. 59). – C. 16–109.

24. *Schirmunski V. M.* Das kolonistische Lied in Rußland (1927/28a) / Viktor Schirmunski. Hrsg. von Claus Jürgen Hutterer. – München: Südostdt. Kulturwerk, 1992 (Veröffentlichungen des südostdeutschen Kulturwerkes: Reihe B, Wissenschaftliche Arbeiten; Bd. 59). – 273–309.

25. *Schirmunski V. M.* Die Ballade vom «König aus Mailand» in den Wolga-Kolonien (1928b) // Viktor Schirmunski. Hrsg. von Claus Jürgen Hutterer. – München: Südostdt. Kulturwerk, 1992 (Veröffentlichungen des südostdeutschen Kulturwerkes: Reihe B, Wissenschaftliche Arbeiten; Bd. 59). – S. 309–318.

26. *Schirmunski V. M.* Die deutschen Kolonien in der Ukraine (Geschichte, Mundarten, Volkslied, Volkskunde) (Charkow, 1928c) // Viktor Schirmunski. Hrsg. von Claus Jürgen Hutterer. – München : Südostdt. Kulturwerk, 1992 (Veröffentlichungen des südostdeutschen Kulturwerkes: Reihe B, Wissenschaftliche Arbeiten; Bd. 59). – C. 16–109.

27. *Schirmunski V. M.* Zur Volkskunde der deutschen Siedlungen in der Sowjetunion (1929) // Viktor Schirmunski. Hrsg. von Claus Jürgen Hutterer. – München : Südostdt. Kulturwerk, 1992 (Veröffentlichungen des südostdeutschen Kulturwerkes : Reihe B, Wissenschaftliche Arbeiten; Bd. 59). – S. 228–243.

28. *Schirmunski V. M.* Sprachgeschichte und Siedlungsmundarten. // GRM (Germanisch-romanische Monatsschrift), Bd. (Jg.) 18, – Heidelberg, 1930a. (H. 3–4, S. 112–122 und H. 5–6. S. 171–178).

29. *Schirmunski V. M.* Volkskundliche Arbeit in den deutschen Kolonien der Ukraine (1929b) // Viktor Schirmunski. Hrsg. von Claus Jürgen Hutterer. – München : Südostdt. Kulturwerk, 1992 (Veröffentlichungen des südostdeutschen Kulturwerkes : Reihe B, Wissenschaftliche Arbeiten; Bd. 59). – C. 235–243.

30. *Schirmunski V. M.* Volkskundliche Forschungen in den deutschen Siedlungen in der Sowjetunion (1930b) // Viktor Schirmunski. Hrsg. von Claus Jürgen Hutterer. – München : Südostdt. Kulturwerk, 1992 (Veröffentlichungen des südostdeutschen Kulturwerkes : Reihe B, Wissenschaftliche Arbeiten; Bd. 59). – S. 244–265.

31. *Schirmunski V. M.* Volkkundliche Studienreisen in den deutschen Siedlungen der Sowjetukraine (Mai/Juni 1931a) // Viktor Schirmunski. Hrsg. von Claus Jürgen Hutterer. – München : Südostdt. Kulturwerk, 1992 (Veröffentlichungen des südostdeutschen Kulturwerkes : Reihe B, Wissenschaftliche Arbeiten ; Bd. 59). – S. 265–269.

32. *Schirmunski V. M.* Volkslieder aus der bayrischen Kolonie Jamburg am Dnjepr (Wien 1931b) // Viktor Schirmunski. Hrsg. von Claus Jürgen Hutterer. – München : Südostdt. Kulturwerk, 1992 (Veröffentlichungen des südostdeutschen Kulturwerkes : Reihe B, Wissenschaftliche Arbeiten; Bd. 59). – S. 327–376.

33. *Schirmunski V. M.* Die nordbairische Mundart von Jamburg am Dnjepr (Ukraine) // Beiträge zur Geschichte der Deutschen Sprache und Literatur. Bd. 55. – Halle/Saale, 1931c, S. 243–281.

34. *Schirmunski V. M.* Des Schlächters Töchterlein in neuen Aufzeichnungen (1931d) // Viktor Schirmunski. Hrsg. von Claus Jürgen Hutterer. – Münschen : Südostdt. Kulturwerk, 1992 (Veröffentlichungen des südostdeutschen Kulturwerkes : Reihe B, Wissenschaftliche Arbeiten; Bd. 59). – S. 318–326.

Надійшла до редколегії 10.01.2013

УДК 94(477)(=112.2)»1941»

А. Айсфельд

Институт культуры и истории немцев Северо-Восточной Европы

НЕМЦЫ УКРАИНЫ В ПЕРВЫЕ МЕСЯЦЫ ВОЙНЫ: ИЮНЬ – ДЕКАБРЬ 1941 г.

Мова йде про законодавство початкового періоду Великої Вітчизняної війни, відповідно до якого було впроваджено різноманітні репресивні дії супроти німецького населення України.

Ключові слова: Україна, окупація, арешти, депортація, німці.

Речь идет о законодательстве начального периода Великой Отечественной войны, в соответствии с которым различным репрессиям было подвергнуто немецкое население Украины.

Ключевые слова: Украина, оккупация, аресты, депортация, немцы.

The article focuses on the laws of the initial period of the Great Patriotic War, according to which different measures of repression has been subjected to the German population of Ukraine.

Keywords: Ukraine, occupation, arrests, deportations, the Germans.

Der Beitrag handelt von der Gesetzgebung in der Anfangsperiode des Großen Vaterländischen Krieges, auf deren Grundlage die deutsche Bevölkerung der Ukraine unterschiedlichen repressiven Maßnahmen ausgesetzt war.

Schlüsselbegriffe: Ukraine, Okkupation, Verhaftungen, Deportation, Deutsche.

Военные годы неоднократно становились предметом научных исследований. Основное внимание при этом уделялось вопросам депортации немцев Поволжья, жизни на спецпоселении и в трудовых колониях, т. н. «Трудармии». Если в поле зрения исследователей по-

34. *Schirmunski V. M.* Des Schlächters Töchterlein in neuen Aufzeichnungen (1931d) // Viktor Schirmunski. Hrsg. von Claus Jürgen Hutterer. – MÜNCHEN : Südostdt. Kulturwerk, 1992 (Veröffentlichungen des südostdeutschen Kulturwerkes : Reihe B, Wissenschaftliche Arbeiten; Bd. 59). – S. 318–326.

Надійшла до редколегії 10.01.2013

УДК 94(477)(=112.2)»1941»

А. Айсфельд

Институт культуры и истории немцев Северо-Восточной Европы

НЕМЦЫ УКРАИНЫ В ПЕРВЫЕ МЕСЯЦЫ ВОЙНЫ: ИЮНЬ – ДЕКАБРЬ 1941 г.

Мова йде про законодавство початкового періоду Великої Вітчизняної війни, відповідно до якого було впроваджено різноманітні репресивні дії супроти німецького населення України.

Ключові слова: Україна, окупація, арешти, депортація, німці.

Речь идет о законодательстве начального периода Великой Отечественной войны, в соответствии с которым различным репрессиям было подвергнуто немецкое население Украины.

Ключевые слова: Украина, оккупация, аресты, депортация, немцы.

The article focuses on the laws of the initial period of the Great Patriotic War, according to which different measures of repression has been subjected to the German population of Ukraine.

Keywords: Ukraine, occupation, arrests, deportations, the Germans.

Der Beitrag handelt von der Gesetzgebung in der Anfangsperiode des Großen Vaterländischen Krieges, auf deren Grundlage die deutsche Bevölkerung der Ukraine unterschiedlichen repressiven Maßnahmen ausgesetzt war.

Schlüsselbegriffe: Ukraine, Okkupation, Verhaftungen, Deportation, Deutsche.

Военные годы неоднократно становились предметом научных исследований. Основное внимание при этом уделялось вопросам депортации немцев Поволжья, жизни на спецпоселении и в трудовых колониях, т. н. «Трудармии». Если в поле зрения исследователей по-

падали немцы Украины, то это было связано с их судьбой во время оккупации Украины, при административном переселении на контролируемые Германией территории или репатриации большей части из них в СССР. О немцах Украины в первые месяцы войны исследований практически нет, но есть много разрозненной информации. Позвольте предложить Вашему вниманию результаты моей попытки систематизировать эту информацию.

Аресты социально опасных элементов и мобилизация в трудовые колонии

Указом ПВС СССР «О военном положении» № 8/160 от 22 июня 1941 г. в местностях, объявленных на военном положении, «все функции органов государственной власти в области обороны, обеспечения общественного порядка и государственной безопасности» были переданы военным советам фронтов, армий, военных округов, а там, где военных советов не было, – высшему командованию войсковых соединений. Им предоставлялось право, в соответствии с действующими законами и постановлениями правительства, в т. ч. «выселять в административном порядке из пределов местности, объявленной на военном положении, или из отдельных ее пунктов лиц, признанных социально опасными как по своей преступной деятельности, так и по связям с преступной средой» [21, с. 215–216].

Уже в первые дни после начала германо-советской войны, получившей впоследствии название «Великая Отечественная война», органами безопасности проводились аресты различных категорий граждан СССР, проживавших в СССР иностранцев и лиц без гражданства, которых рассматривали как потенциальную угрозу для СССР. Кроме этого, проводились аресты и депортация немецкого населения различных регионов европейской части СССР. Первые аресты немцев на территории УССР были произведены уже 22 июня. Правовой основой для их проведения был Указ ПВС СССР от 22 июня 1941 г. о местностях, объявленных на военном положении.

Российский историк А. М. Демидов в своем исследовании, посвященном деятельности территориальных органов госбезопасности СССР в сфере военной экономики, пишет, что уже в первый день войны «нарком госбезопасности В. Н. Меркулов подписал директиву «О мероприятиях органов безопасности в связи с начавшимися военными действиями с Германией», согласно которой основанием для ареста являлось подозрение в преступных намерениях. Требования наркома носили обязательный характер для всех органов го-

сударственной безопасности без каких-либо ограничений. Следовательно, пределы действия Указа Президиума Верховного Совета СССР от 22 июня 1941 года ведомственным подзаконным актом оказались расширены в пространстве (по территории) и по кругу лиц, а собственные полномочия Наркомата безопасности в области применения норм права превзошли полномочия военных советов, наделённых законодателем всеми функциями органов государственной власти. Таким образом, особенности правового регулирования деятельности органов НКГБ проявились в первый же военный день: она протекала на основе собственных приказов, директив, инструкций и циркуляров, разработанных с отклонением от законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР. Такое явление было свойством государственно-политической системы того времени» [10, с. 172].

4 июля 1941 г. вышла директива НКВД и НКГБ «О мероприятиях по выселению социально-опасных элементов с территорий, объявленных на военном положении». Эта директива наглядно показывает понимание этими наркоматами своей роли и расширения своих полномочий. «... Военные власти имеют право на территориях, объявленных на военном положении, принимать решения о выселении лиц, признанных социально опасными.

В случае вынесения такого решения выселение этой категории лиц должно быть возложено на органы НКГБ-НКВД.

В связи с этим предлагаем провести соответствующую подготовительную работу, взяв на учет всех лиц вместе с их семьями, пребывание которых на территориях, объявленных на военном положении, будет признано нежелательным...» [21, с. 218]. Далее содержалась рекомендация: «К внесению на учет подходите осторожно, предварительно проверяя имеющиеся у вас материалы. Нетрудоспособные мужчины и женщины старше 60 лет выселению не подлежат» [21, с. 218]. Тем самым изначально было предусмотрено разделение семей, в результате которого мужчины и женщины старше 60 лет были обречены на нищенство и оставлены на произвол судьбы. Основой взятия на учет как социально опасных элементов должны были служить уже имевшиеся данные. И тогда было известно, что предъявленные в 1930-е гг. обвинения являлись необоснованными.

По данным «Реабілітовані історією» можно выявить некоторые группы социально опасных лиц и чем они были опасны. Так, О. Ю. Дорн, проживавшая в с. Степановка Сумской области, была арестована 23 августа 1941 г. 23 мая 1942 г. ее обвинили в том, что,

находясь на работе (зубной врач), она проводила пораженческую агитацию. 9 января 1943 г. Особое Совещание НКВД СССР решило отправить ее за недоносительство в ИТЛ сроком на 10 лет. После заявления на имя Генерального Прокурора СССР начальник УКГБ Новосибирской области 8 августа 1956 г. пришел к заключению, что «обвинение было безосновательно и что было предъявлено лишь спустя 260 дней после ареста... Следственный процесс 1941–1942 годов велся с грубыми нарушениями УПК. Второе, окончательное обвинение, например, предъявили спустя 340 дней». Поэтому постановление Особого Совещания следовало отменить. Дело было прекращено 15 сентября 1956 г., спустя более 14 лет после ареста [12].

На основании постановления СНК СССР и ЦК ВКП (б) № 2060/9350 от 12 августа 1941 г. были арестованы и высланы в Коми АССР уроженцы Николаевской области Ф. Г. Литау, 1923 г. рожд., и Г. Я. Макельки, 1921 г. рожд. [19, с. 319, 361]. К этому постановлению, номер и дата которого вызывают сомнения, мы еще вернемся.

Р. Бауера, 1906 г. рожд., жителя Запорожской области, арестовали 4 сентября 1941 г. по обвинению: «имел родственников за границей». А. Д. Брандта, 1904 г. рожд., учителя СШ № 9 в Макеевке, арестовали 5 сентября по обвинению: «имел родственников за границей, с которыми переписывался». Бауер был направлен на спецпоселение в Новосибирскую область сроком на 5 лет, а Брандт приговорен к расстрелу. Приговор приведен в исполнение 10 ноября 1942 г. [18, с. 273, 294].

Ф. Ф. Ваал, 1894 г. рожд., был арестован 5 сентября по обвинению в том, что он немец по национальности и имел связи с духовенством. Особое совещание при НКВД СССР 13 февраля 1943 г. приговорило его к 8 годам лишения свободы, невзирая на то, что Валл 18 октября 1942 г. умер в заключении в г. Челябинске [18, с. 303].

7 сентября 1941 г. был арестован фельдшер колхоза «Хлебобоб» в с. Долинское Запорожской обл. по обвинению в том, что «его отец был репрессирован в 1938 г. органами НКВД». Особое совещание при НКВД СССР определило ему 4 ноября мерой наказания 8 лет лишения свободы [18, с. 298]. Р. Г. Беренц, 1902 г. рожд., был арестован 6 сентября по обвинению: «имел брата, репрессированного в 1937 г.». Осужденный на 8 лет лишения свободы, он умер 30 октября 1943 г. в Ивдельлаге [18, с. 279].

А. И. Бирт, 1903 г. рожд., был арестован 5 сентября за то, что в прошлом был кулаком. Мерой наказания для него стало лишение

свободы сроком на 10 лет. Он умер 24 марта 1945 г. в Ивдельлаге [18, с. 285].

И. И. Арендт, 1925 г. рожд., был арестован 9 сентября и обвинен в том, что он сын изменника родине. Через 13 месяцев его за это осудили на 8 лет лишения свободы [18, с. 263]. К 8 годам лишения был приговорен и арестованный 5 сентября И. И. Гельмель, 1899 г. рожд. Ему вменили в вину, что его брат изменник Родины [18, с. 333].

Р. К. Бенц, 1922 г. рожд., был арестован 3 сентября по обвинению: «проводил среди крестьян антисоветскую агитацию». Мерой наказания было определено 5 лет лишения свободы. А. Г. Бенске, 1881 г. рожд., житель г. Большой Токмак, был арестован 8 сентября по обвинению в том, что «систематически проводил контрреволюционную агитацию». Мерой наказания стало лишение свободы на 8 лет с заключением в ИТЛ [18, с. 277].

О. Ф. Вертман, 1919 г. рожд., был арестован 4 сентября по обвинению в том, что его «отец, находившийся на оборонных работах, остался на оккупированной территории». 31 октября 1942 г. последовал приговор – 8 лет лишения свободы [18, с. 311].

Чаще всего аресты проводили по обвинению: антисоветская агитация, контрреволюционная деятельность, политически неблагонадежный, социально опасный элемент. Улик и доказательств вины, достаточных для осуждения арестованных, часто не доставало либо вообще не было. Поэтому следствие могло длиться несколько месяцев, часто дольше года. Напомним, что в соответствии с директивой НКВД «О мероприятиях органов безопасности в связи с начавшимися военными действиями с Германией» основанием для ареста являлось **п о д о з р е н и е в п р е с т у п н ы х н а м е р е н и я х**.

Особая проблема возникла для НКВД тех областей, которые попали под оккупацию. НКВД оттуда эвакуировался вместе с заключенными либо отправлял их на Восток, не дожидаясь эвакуации. Так, в Крымской АССР по состоянию на 10 сентября 1941 г. было арестовано 225 немцев и более 170 чел. других национальностей [1]. Уже в августе арестованных вывезли в тюрьму в г. Иркутск, куда прибыла и группа следователей во главе с начальником следственного отдела ЭКО НКВД Крыма. Следователи до марта 1942 г. были заняты сбором доказательств виновности арестованных, что свидетельствует об отсутствии таковых на момент ареста, т. е. о превентивном характере их ареста [1, с. 158] по разнарядке.

Депортация по национальному признаку

По мере продвижения частей германской армии и ее союзников вглубь Украины руководство СССР принимало более жесткие меры против немецкого населения. Какую роль при этом сыграло донесение штаба Южного фронта № 28 Ставке Верховного командования от 3 августа 1941 г. еще требует исследования. В нем сообщалось:

«1. Военные действия на Днестре показали, что немецкое население стреляло из окон и огородов по отходящим нашим войскам. Установлено также, что вступающие немецко-фашистские войска в немецкой деревне 1.8.41 г. встречались хлебом, солью. На территории фронта имеется масса населенных пунктов с немецким населением.

2. Просим дать указания местным органам власти о немедленном выселении неблагонадежного элемента» [23].

Сомнение в достоверности события 1 августа 1941 г. вызывает беспомощность, с которой штаб фронта сообщает об обстреле воинских подразделений немецким населением без указания названия населенного пункта. Последнее не характерно для документации военных. Кроме того, штаб фронта сам мог проводить выселение неблагонадежного, по его оценке, элемента на основании Указа ПВС СССР о местностях, объявленных на военном положении. Для этого дополнительных указаний не требовалось. К тому же НКВД уже повсеместно проводил выселение неблагонадежных, по его представлению, людей.

Получив это сообщение, И. Сталин дал Л. Берии однозначное указание: «Надо выселить с треском». Берии об этом было доложено 25 августа 1941 г. [23, с. 276], т.е. по прошествии более чем трех недель.

12 августа 1941 г. приказом Военного Совета Западного фронта № 017 была установлена 5-километровая полоса боевых действий, с территории которой все гражданское население подлежало выселению. Эта полоса впоследствии была расширена до 25 км [16, с. 103]. Выполнение этого приказа оказалось невозможным вследствие быстрого наступления немецких войск. Невозможным оказался и вывод всего советского населения при отступлении, как этого требовал приказ № 0428 от 17 ноября 1941 г., подписанный И. Сталиным и начальником Генштаба Б. Шапошниковым [16, с. 103].

14 августа Ставкой ВГК Красной Армии была принята директива № 00931 «О формировании и задачах 51-й Отдельной армии», в которой в т. ч. предписывалось «очистить немедленно территорию

полуострова от местных жителей – немцев и других антисоветских элементов» [4]. В соответствии с этой директивой и постановлением Совета по эвакуации № СЭ-75с от 15 августа 1941 г., из Крыма до 11 сентября 1941 г. было выселено около 60.000 чел. немецкой национальности. Точные сроки проведения этой операции и точное количество выселенных еще не установлены [23]. По сообщению НКВД Крымской АССР от 1 сентября 1941 г., в период с 15 по 22 августа было «эвакуировано немецкого населения и лиц, родственно связанных с немцами других национальностей (русские, поляки, татары – женаты на немках и наоборот) – 59744 чел.» [17, с. 48]. По воспоминаниям самих немцев Крыма, их депортировали за короткое время с 15 по 22 августа. Глав семей «вызывали в милицию или местные органы власти, где им под роспись сообщали, что они будут выселены из Крыма и чтобы они были готовы в любое время в полном составе семьи для отправки. Главу семьи предупреждали, что он несет ответственность за всех переселяемых членов семьи. В случае перехода кого-либо из них на нелегальное положение, он и остальные члены семьи будут репрессированы в уголовном порядке» [20, с. 34–38]. С сентября 1941 г. по 1 января 1942 г. было депортировано еще 1900 немцев Крыма [11, с. 172].

26 августа 1941 г. СНК СССР и ЦК ВКП (б) приняли постановление о переселении всех немцев из Республики немцев Поволжья и из Саратовской и Сталинградской областей в Сибирь и Казахстан. В тот же день были утверждены инструкции о проведении операции и направлены на места войска НКВД в составе 12350 чел. [7, с. 229–238]. Л. Берия получил указания для разработки этого постановления значительно раньше, так как 25 августа он докладывал в ЦК ВКП (б) о том, что уже ознакомил первых секретарей Сталинградского, Саратовского и Республики немцев Поволжья обкомов ВКП (б) с проектом постановления [22, с. 287]. Значит, он готовил документы на депортацию немецкого населения АССР немцев Поволжья, Саратовской и Сталинградской областей до получения им 25 августа 1941 г. указания Сталина относительно депортации немецкого населения из местностей, прилегающих к Днестру.

Н. Ф. Бугай в 1991 г. датировал принятие совместного постановления СНК СССР и ЦК ВКП(б) о переселении всех немцев, проживающих в Поволжье, 12 августа 1941 г. [5, с. 173] А. Герман, ссылаясь на проведенное им фронтальное обследование протоколов заседаний политбюро ЦК ВКП(б) и особых папок политбюро за 1941 г., категорически отрицает возможность принятия этого постановления рань-

ше 26 августа 1941 г. [8, с. 277–278]. Зная, что не все постановления партийных и государственных органов ко времени проведения фронтального обследования протоколов были рассекречены и что Указ ПВС СССР от 28 августа 1941 г. был подписан, хотя ПВС СССР в этот день, по всей вероятности, не заседал, вряд ли следовало бы так категорически исключать возможность подписания совместного постановления СНК СССР и ЦК ВКП(б) 12 августа 1941 г.

Г. Я. Маламуд в 1998 г. вновь датирует принятие совместного постановления СНК СССР и ЦК ВКП(б) № 2060-9350 «О переселении немцев, проживающих в районах Поволжья», 12 августа 1941 г. [13, с. 81]. В нумерации явно допущена ошибка: во всех источниках указан № 2060-935-сс. С датировкой этого постановления вопрос, как нам видится, сложнее. В опубликованных архивных документах оно датируется как 12 августа 1941 г., так и 12 сентября 1941 г. [14, с. 259–260].

Если постановление было все-таки принято 12 августа, то оно предопределило тотальное выселение всех немцев с Крымского полуострова, о котором шла речь в директиве Ставки ВГК Красной Армии № 00931 «О формировании и задачах 51-й Отдельной армии» от 14 августа 1941 г. Принятие принципиального решения по отношению к немецкому населению центральным партийным органом или ГКО 12 августа 1941 г. объясняет переход от выборочного ареста опасных для СССР лиц по различным обвинениям (шпионаж, социально опасный элемент, саботаж и т.д.) к депортациям немецкого населения исключительно по национальному признаку.

Одновременно с постановлением СНК СССР и ЦК ВКП(б) 26 августа о переселении всех немцев из Республики немцев Поволжья, Саратовской и Сталинградской областей в другие края и области Военным советом Ленинградского фронта было принято постановление № 196сс «Об обязательной эвакуации немецкого и финского населения из пригородных районов гор. Ленинграда» [22, с. 326–327]. При депортации из Ленинградской области делалось исключение для нетрудоспособных мужчин и женщин старше 60 лет.

Депортация немцев Крыма, Поволжья и Ленинградской области проводилась по национальному признаку. С этого дня проводилась она и на территории Украины, т.к. 26 августа 1941 г. вышел приказ Военного Совета Южного фронта об эвакуации немецкого населения с территории Крыма и Днепропетровской области [2, с. 151]. С территории последней подверглись депортации 3200 чел., которых до-

ставили в Алтайский край [6]. Туда же (на 2 октября 1941 г.) были доставлены и 6000 этнических немцев из Одесской области [11, с. 121].

28 августа 1941 г. был подписан Указ ПВС СССР № 21/160 «О переселении немцев, проживающих в районах Поволжья». В отличие от приказов Военных Советов Ленинградского и Южного фронтов, из Поволжья подлежали депортации все немцы невзирая на их возраст. Такой же подход НКВД применял и при депортации с правого берега Днепра.

После этого, 31 августа 1941 г., было принято постановление Политбюро ЦК ВКП(б) «О немцах, проживающих на территории Украинской ССР», предписывавшее: «1) немцев, состоящих на учете как антисоветский элемент, арестовать; 2) остальную часть трудоспособного мужского населения в возрасте от 16 до 60 лет НКО мобилизовать в строительные батальоны и передать НКВД для использования в восточных областях СССР» [22, с. 323]. По сообщению Л. Берии от 22 сентября 1941 г., на территории Запорожской, Сталинской и Ворошиловградской областей в период со 2 по 5 сентября 7091 немец был арестован как антисоветский элемент. Кроме того, «мужская часть немецкого населения этих областей в количестве 13484 человек мобилизована и под конвоем направлена на стройки ГУЛАГа НКВД СССР» [22, с. 348].

Исследований по исполнению этого постановления ПБ ЦК ВКП(б), насколько известно, еще нет. Небольшая выборка из «Реабілітованих історією» на 225 немцев, проживавших на территории Сталинской (Донецкой) области, чьи фамилии начинаются на буквы А, Б и В, дает следующую картину: 6 чел. было арестовано в период с 23 июня по 7 августа, 96 чел. этого контингента (42,7 %) было арестовано в период с 3 по 6 сентября 1941 г. Из этих 225 чел. 10 чел. были приговорены к заключению в ИТЛ сроком на 5 лет, 34 чел. – сроком на 8 лет ИТЛ, 6 чел. – на 10 лет ИТЛ, 1 чел. – к ссылке в Красноярский край без указания срока и 3 чел. – к ВМН. При этапировании арестованных в период с ноября по конец декабря 1941 г. погибло 25 чел. и 5 пропало без вести. Из доставленных в лагеря НКВД в Ивдельлаге в 1941–1942 гг. умерло 37 чел., в 1943 г. – 6 чел., в 1944 – 2 чел., в 1945 г. – 2 чел. В Краслаге в 1942 г. из этого контингента умерло 2 чел., в Севураллаге в 1942 г. – 1 чел., в Свердловске и области в 1942 г. – 2 чел. В Сталинградском ИТЛ № 5 в 1941 г. погибло 3 чел., в 1942 г. – 2 чел. Таким образом, из 225 чел. во время этапирования и в пяти лагерях НКВД потеряли жизнь 82 чел. и 5 пропало без вести [15].

Несколько сот немцев, репрессированных в начале сентября 1941 г. во внесудебном порядке за «контрреволюционную деятельность» в Ворошиловградской области, прибыли 20 октября 1941 г. в Вятлаг. Получив статус «подследственных», они целый год ожидали приговоров суда. За это время более половины из них погибли от голода, холода и болезней [3, с. 212].

Несмотря на стремительное наступление немецких войск, которыми к 31 августа 1941 г. уже была оккупирована значительная часть территории Украины, все же удалось сформировать 13 строительных батальонов из немцев Украины численностью в 18600 чел., т.е. более 5000 мужчин в возрасте от 16 до 60 лет поступили в строительные батальоны из других областей, не значащихся в сообщении Берии от 22 сентября 1941 г. Эти строительные батальоны были направлены в лагеря НКВД: Ивдельлаг, Соликамбумстрой, Богословлаг на Урале и Кимперсайлаг в Актюбинской области Казахстана [9, с. 441].

Вслед за мобилизацией была проведена депортация немецкого населения с территорий Запорожской, Ворошиловградской и Сталинской областей в соответствии с постановлением ГКО № 702сс от 22 сентября 1941 г. Из предполагаемых к депортации 109487 чел. НКВД смогло охватить 79.589 чел. и вывезти их в Казахстан и Новосибирскую область [2, с. 330]. Правобережная часть Запорожской области с 18 августа была под контролем немецких, венгерских и румынских войск и поэтому более недоступна для НКВД.

По сообщению Транспортного управления НКВД СССР от 25 декабря 1941 г., из г. Днепропетровска 3250 немцев были вывезены эшелоном № 246 на ст. Актюбинск. Из Запорожской области из запланированных 53566 немцев было вывезено 32032 чел. в Актюбинскую, Джамбульскую, Карагандинскую, Кзыл-Ординскую, Кустанайскую и Семипалатинскую области Каз. ССР. Большую часть этого контингента – 8357 чел. – вывезли в Новосибирскую область. 5 эшелонов на 17523 чел. были аннулированы, т. к. часть территории области к этому времени уже была оккупирована немецкими войсками. Из Ворошиловградской области из запланированных 13000 немцев были вывезены 9858 чел. для размещения в Семипалатинской и Северо-Казахстанской областях. Из Сталинской области из запланированных 36380 немцев отправлено в Алма-Атинскую, Акмолинскую, Восточно-Казахстанскую, Павлодарскую и Семипалатинскую области 35477 чел. [11, с. 50, 54, 66, 68].

Проследить дальнейшую судьбу перечисленных выше групп пока не удалось.

Д-р Альфред Айсфельд.

Библиографические ссылки

1. *Бажан О. Г.* Депортації народів Криму в роки Другої світової війни крізь призму документів радянських спецслужб / О. Г. Бажан // Історія України : маловідомі імена, події, факти. – 2004. – Вип. 26. – С. 157. Режим доступу: <http://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:tBsWoxsvrXMJ:history.org.ua/jo>
2. *Бердинских В. А.* Спецпоселенцы: политическая ссылка народов Советской России / В. А. Бердинских. – М. : Новое лит. обозрение, 2005. – С. 151.
3. *Бердинских В. А.* История одного лагеря (Вятлаг). – М., 2001. – С. 212.
4. *Брошеван В.* Боль и память крымских немцев (1941–2001 гг.) : Историко-документальная книга / В. Брошеван, В. Ренпенинг. – Симферополь, 2002. – С. 116; Реабилитированные историей : Автономная республика Крым. / ред кол. : Антипенко В. П., Омельчук Д. В., Акулов М. Р. и др. – Симферополь, 2006. – Кн. 2. – С. 8.
5. *Бугай Н. Ф.* 40-е годы: «Автономию немцев Поволжья ликвидировать...» / Н. Ф. Бугай // История СССР. – 1991. – № 2. – С. 173.
6. ГАРФ. – Ф. Р-9479, оп. 1, д. 83, л. 221.
7. *Герман А. А.* История республики Немцев Поволжья в событиях, фактах, документах / А. А. Герман. – М., 1996. – С. 229–238.
8. *Герман А. А.* Депортация немецкого населения из Саратова, Саратовской и Сталинградской областей / А. А. Герман // Миграционные процессы среди российских немцев: исторический аспект : матер. Междунар. науч. конф., Анапа, 26–30 сентября 1997 г. – М., 1998. – С. 277–278.
9. *Герман А. А.* История немцев России : учебное пособие / А. А. Герман, Т. С. Иларионова, И. Р. Плева. – М., 2005. – С. 441.
10. *Демидов А. М.* Деятельность территориальных органов госбезопасности СССР в сфере военной экономики. 1941–1945 гг. (На архивных материалах) / А. М. Демидов. – Бишкек, 2007. – С. 172.
11. Депортации народов СССР (1930–1950-е годы) / сост. О. Л. Милова. – М., 1995. – Ч. 2: Депортация немцев (сентябрь 1941 – февраль 1942 гг.). – С. 172.
12. Державний архів Сумської області (далее – ДАСО). – Ф. Р-7641, оп. 2, спр. 294, арк. 15–19, 26, 29, 37–38, 43.
13. *Маламуд Г. Я.* Заключение, трудмобилизованные НКВД и спецпоселенцы на Урале в 1940-х – начале 50-х гг. : дисс. ... канд. ист. наук (рукопись) / Г. Я. Маламуд. – Екатеринбург, 1998. – С. 81.
14. «По решению правительства Союза ССР...». / сост.: Н. Ф. Бугай, А. М. Гонов. – Нальчик, 2003. – С. 259–260.
15. Подсчитано по: Реабілітовані історією: Донецька область / пред. редкол. Гримчак Ю. М. – Донецьк, 2005. – Кн. 2. – С. 16–498.
16. Полян П. Не по своей воле... – С. 103.

17. Реабилитированные историей: Автономная Республика Крым... – Кн. 2. – С. 48.
18. Реабілітовані історією. Запорізька область. – Кн. 3.
19. Реабілітовані історією: Миколаївська область. – Кн. 3. – С. 319, 361.
20. Рисс Г. Крым наша Родина: Депортация немцев в 1941, 1944 гг. / Г. Рисс. – Симферополь, 2005. – С. 34–38.
21. Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий: в 2-х частях / Генеральная прокуратура РФ; под общ. ред. Г. Ф. Весновской. – Курск, 1999. – Ч. 1. – С. 215–216.
22. Сталинские депортации. 1928–1953 / под общ. ред. акад. А. Н. Яковлева; сост.: Н. Л. Поболь, П. М. Полян. – М., 2005. – С. 323; Бердинских В. Спецпоселенцы... – С. 316 (здесь допущена ошибка: вместо Днестра значится Днепр).
23. Сталинские депортации... – С. 323–325; Брошеван В., Ренпенинг В. Боль и память крымских немцев... – С. 121–127; Бажан О. Г. Депортації народів Криму... – С. 159; Габриелян О. А. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство / О. А. Габриелян, С. А. Ефимов, В. Г. За-рубин и др. – Симферополь, 1998. – С. 54–55.

Надійшла до редколегії 10.01.2013

УДК 94(477)

В. И. Кабанов

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

«НЕДЕЛЯ ГЕРМАНСКОЙ ТЕХНИКИ» И ЕЕ ЗНАЧЕНИЕ

Розглянуто діяльність радянських та німецьких організацій по розширенню зв'язків між СРСР і Німеччиною у 1920-ті рр. у науково-технічній області та її практичне втілення.

Ключові слова: Німеччина, СРСР, Україна, німецька техніка, спеціалісти, лекції, конференції, технічні консультації та експертизи, будівельна індустрія.

Рассмотрена деятельность советских и германских организаций по расширению связей между СССР и Германией в 1920-е гг. в научно-технической области и ее практическое воплощение.

17. Реабилитированные историей: Автономная Республика Крым... – Кн. 2. – С. 48.
18. Реабілітовані історією. Запорізька область. – Кн. 3.
19. Реабілітовані історією: Миколаївська область. – Кн. 3. – С. 319, 361.
20. Рисс Г. Крым наша Родина: Депортация немцев в 1941, 1944 гг. / Г. Рисс. – Симферополь, 2005. – С. 34–38.
21. Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий: в 2-х частях / Генеральная прокуратура РФ; под общ. ред. Г. Ф. Весновской. – Курск, 1999. – Ч. 1. – С. 215–216.
22. Сталинские депортации. 1928–1953 / под общ. ред. акад. А. Н. Яковлева; сост.: Н. Л. Поболь, П. М. Полян. – М., 2005. – С. 323; Бердинских В. Спецпоселенцы... – С. 316 (здесь допущена ошибка: вместо Днестра значится Днепр).
23. Сталинские депортации... – С. 323–325; Брошеван В., Ренпенинг В. Боль и память крымских немцев... – С. 121–127; Бажан О. Г. Депортації народів Криму... – С. 159; Габриелян О. А. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство / О. А. Габриелян, С. А. Ефимов, В. Г. За-рубин и др. – Симферополь, 1998. – С. 54–55.

Надійшла до редколегії 10.01.2013

УДК 94(477)

В. И. Кабанов

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

«НЕДЕЛЯ ГЕРМАНСКОЙ ТЕХНИКИ» И ЕЕ ЗНАЧЕНИЕ

Розглянуто діяльність радянських та німецьких організацій по розширенню зв'язків між СРСР і Німеччиною у 1920-ті рр. у науково-технічній області та її практичне втілення.

Ключові слова: Німеччина, СРСР, Україна, німецька техніка, спеціалісти, лекції, конференції, технічні консультації та експертизи, будівельна індустрія.

Рассмотрена деятельность советских и германских организаций по расширению связей между СССР и Германией в 1920-е гг. в научно-технической области и ее практическое воплощение.

Ключевые слова: Германия, СССР, Украина, германская техника, специалисты, лекции, конференции, технические консультации и экспертизы, строительная индустрия.

The activities of Soviet and German organizations to expand relations between the USSR and Germany in science and technology and its practical implementation in the 1920s are examined.

Keywords: Germany, USSR, Ukraine, the German technology, experts, lectures, conferences, technical advice and expertise, the construction industry.

Untersucht wurde die Tätigkeit sowjetischer und deutscher Organisationen für die Erweiterung der Beziehungen zwischen der UdSSR und Deutschland in den 1920er Jahren im wissenschaftlich-technischen Bereich und deren praktische Umsetzung.

Schlüsselbegriffe: Deutschland, UdSSR, Ukraine, deutsche Technik, Fachleute, Vorträge, Konferenzen, technische Konsultationen und Gutachten, Bauindustrie.

Проблема советско-германского сотрудничества привлекала внимание историков. В советское время указанной проблематике посвятили свои исследования А. Е. Иоффе [3], В. И. Касьяненко [4], Ю. А. Львунин [20], Л. С. Озеров [22], К. Т. Лукьянов [19] и др. Основное внимание они уделяли международным научным связям, завоеванию экономической независимости СССР, пролетарской солидарности, а также интернациональным связям. Ближе всех к разработке проблемы научно-технических связей стоял выдающийся украинский учёный И. М. Кулинич, который в своей работе «Українсько-німецькі історичні зв'язки» показал основные направления взаимовыгодного сотрудничества [18].

В период независимости Украины появились исследования В. П. Газина [1], Н. В. Кривец [17] и др., которые с позиции современности объективно рассматривают экономические и внешнеполитические связи Украины и СССР с Веймарской Германией. Кроме того, следует отметить диссертационные исследования В. П. Газина, О. В. Даниленко, В. В. Иваненко, М. Е. Рожика, В. Г. Ткаченко, А. А. Игнатуши (Украина), О. А. Белоусовой, А. В. Богданова, О. А. Дель (Россия), которые в той или иной мере касались указанной темы.

Развитию и углублению советско-германских научно-технических связей, начало которым положил Раппальский договор, содействовала «Неделя германской техники», устроенная российско-немецким обществом «Культура и техника» 8–15 января 1929 г. в Москве. Открывая ее, председатель общества Б. С. Стомоняков в своем выступлении подчеркнул, что Германия занимает ведущее место в обме-

не культурными ценностями с нашей страной. Немецкая общественность, отметил он, пожелала глубже познакомиться с тем новым строительством, которое осуществляется в СССР. «Эти стремления совпали с желанием Советского государства установить систематический обмен культурными ценностями и научно-технической информацией из Германии» [5].

На открытии «Недели германской техники» было оглашено приветствие председателя СНК СССР А. И. Рыкова, выступили также руководители ВСНХ В. В. Куйбышев и Госплана Г. М. Кржижановский, нарком просвещения А. В. Луначарский, председатели ряда общественных и научных организаций. С немецкой стороны к собравшимся обратились посол Германии Герберт фон Дирксен и группа учёных [5].

Доклады членов немецкой делегации проходили с большим успехом, публиковались в московском журнале «Вестник русско-германской науки и техники», а на Украине – в журнале «Технические новости» [23, с. 8–59].

Во время проведения «Недели германской техники» в адрес общества «Культура и техника» приходило много писем с просьбой продлить ее или повторить некоторые доклады немецких ученых и специалистов. Часть из них Всеукраинское общество культурных связей с заграницей пригласило в Харьков для встречи с украинскими коллегами. Одновременно правление этого общества приняло приглашение немецких организаций о публикации материалов украинских учёных в журнале «Ост-Европа» и других научно-технических изданиях [6].

Оценивая значение «Недели», газета «Комуніст» писала, что это мероприятие – «не простая демонстрация культурного сближения, а начало организованного и широкого взаимодействия между мировой наукой и нашим социалистическим строительством, демонстрация помощи технических авторитетов Германии индустриализации Советского Союза, помощи, которая для нас не менее ценна, чем иностранные кредиты» [7]. Инженер А. Тырмос, представлявший технические круги Украины, делясь своими впечатлениями, писал: «Неделя немецкой техники удалась полностью, это один из лучших видов импорта, который наша страна должна поощрять» [24, с. 8].

Итоги «Недели германской техники» высоко оценила и немецкая пресса. Так, газета «Der Tag» напечатала интервью профессора К. Матчоса, обрисовавшего широкие перспективы советско-германского сотрудничества, «Kolnische Zeitung» назвала ее «радост-

ным праздником, возможно, лучшим за все время взаимоотношений между СССР и Германией!» [8].

Важным результатом «технической недели» стало завершение переговоров между обществом «Культура и техника» и Союзом германских инженеров о расширении связей между СССР и Германией в научно-технической области. При этом были намечены конкретные меры, которые предусматривали организацию лекций немецких профессоров и специалистов в высших учебных заведениях и промышленных центрах, обмен технической литературой и ее рецензирование, взаимный обмен материалами о достижениях науки и техники, получение при посредстве Союза германских инженеров объективных технических консультаций и экспертиз, а также содействие в деле привлечения в СССР германских инженеров и техников для консультаций и постоянной работы и др. [21, с. 95–96].

«Неделя германской техники» положила начало постоянным связям с известными немецкими учеными. Одной из форм таких связей было создание весной 1929 г. при строительном комитете ВСНХ СССР Центрального бюро иностранной консультации /ЦБИК/ под руководством профессора Келлена, которое имело целью вовлечение «в строительство Союза последних достижений строительной техники и улучшения производства основных строительных материалов». К началу 1930 г. в бюро иностранной консультации работало 12 иностранных консультантов, а при трестах и на новостройках ещё 60 специалистов, главным образом, из Германии [2, с. 79].

Бюро принимало деятельное участие в развитии строительной индустрии, в разрешении самых разнообразных строительнотехнических вопросов. Так, во время реорганизации цементной и кирпичной промышленности оно организовало 135 лабораторий для испытания материалов и растворов, проектировало несколько новых исследовательских институтов для той же цели. Особое место уделялось технической информации, техническому контролю, введению более рациональных методов строительства, применению новых стройматериалов. Немаловажное значение для СССР имела организация строительных дворов, а также сооружение шести заводов для изготовления железобетонных конструкций. Их ввод в эксплуатацию позволил существенно удешевить строительные работы и сократить их сроки [2, с. 80].

Для обеспечения этих мероприятий из Германии были специально приглашены на длительное время один из крупных специалистов, профессор А. Клайнлогель из Дармштадта, а также профессора О. Граф, Г. Коль, В. Эйтель и др. [2, с. 80].

В марте 1929 г. в Украину прибыла группа немецких ученых-специалистов в области строительной техники – М. Майер, В. Кляйн, А. Клайнлогель и др., которыми были прочитаны циклы лекций для хозяйственных руководителей и инженерно-технических работников [9; 10; 11; 12]. Тогда же в Днепропетровске выступал с докладами о новых открытиях и использовании жидкого кислорода доктор Гейланд [11]. В сентябре 1929 г. профессор Высшей технологической школы в Штутгарте О. Граф прочитал в Харьковском технологическом институте серию лекций в области строительных материалов [13; 14].

В мае 1930 г. индустриальная секция Всеукраинского общества культурных связей вместе с обществом «Культура и техника» организовали в Харькове «Вечер германской техники», на котором с лекцией «Рационализация жилищного строительства» выступил немецкий архитектор, автор проектов жилых массивов в Германии профессор Мэй [16].

Показательно, что количество лекций, прочитанных немецкими специалистами и учеными в СССР, росло из года в год. Если в 1929–1930 гг. их общее число составило 57, то только за 1931 г. – 55 [18, с. 146].

Германские консультанты ЦБИК регулярно читатели лекции в высших учебных заведениях и специальных курсах по капитальному строительству, имевших целью повышение квалификации технического персонала. Профессора В. Пастернак, А. Клайнлогель и М. Майер участвовали в организации нового строительного втуза и реорганизации других высших учебных заведений страны в соответствии с потребностями быстро растущей экономики [2, с. 80]. Инженеры фирмы «Ленц», долгое время работавшие инструкторами строительно-дорожных работ, оказали большую помощь в бетонировании и асфальтировании улиц Харькова [15].

Сооружение крупных промышленных объектов СССР остро поставило проблему создания таких конструкций и материалов, которые бы обеспечили возможность массового, индустриального производства строительных работ. В этой связи заслуживает внимания инициатива общества «Культура и техника», которое провело в феврале 1932 г. в Москве советско-германскую конференцию по стандартизации и новым строительным материалам. Особый интерес у ее участников вызвали доклады Амоса, Молля, Зандера, Э. Штрассберга, В. Фаута, М. Штейна, П. П. Будникова, М. Н. Булавы, И. М. Орлова и др. [25, с. 149].

Подытоживая работу конференции, журнал «Bauwelt» 10 марта 1932 г. писал, что немецкие представители «ознакомились с целым рядом значительных достижений», причем параллельные рефераты В. Фаута о глине и И. М. Орлова о черноземе были «плодотворны для обеих сторон» [26, с. 3].

Таким образом, важными формами пропаганды немецкого научно-технического опыта были совместные советско-германские научно-практические конференции, недели и вечера немецкой техники в СССР и т.п. Участвуя в их проведении, наши ученые, производственники, инженерно-технические работники пополняли свой багаж теоретических знаний, приобретали навыки работы по-новому, обогащались передовыми идеями новейших строительных технологий Германии.

Библиографические ссылки

1. *Газін В.* Економіка і зовнішня політика Веймарської Республіки (1925–1933 рр.): східноєвропейські аспекти / В. Газін. – Кам'янець-Подільський: [б.в.], 1994. – 183 с.

2. Иностранная техническая помощь в СССР и участие германской техники в ее организации // Вестник русско-германской науки и техники. – 1930. – № I. – С. 79–80.

3. *Иоффе А. Е.* Международные связи советской науки, техники и культуры. 1917–1932 / А. Е. Иоффе. – М.: Наука, 1975. – 429 с.

4. *Касьяненко В. И.* Борьба трудящихся СССР за техническую независимость промышленности (1926–1932) / В. И. Касьяненко; Акад. обществ. наук при ЦК КПСС. Кафедра истории советского о-ва. – М.: Изд-во ВПШ и АОН, 1960. – 67 с.

5. Комуніст. – 1929. – 10 січня.

6. Там же. – 11 січня.

7. Там же. – 12 січня.

8. Там же. – 27 січня.

9. Там же. – 20 березня.

10. Там же. – 24 березня.

11. Там же. – 27 березня.

12. Там же. – 8 квітня.

13. Там же. – 4 вересня.

14. Там же. – 12 вересня.

15. Там же. – 28 вересня.

16. Комуніст. – 1930. – 12 травня.

17. *Кривець Н. В.* Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918–1933 рр. / Н. В. Кривець. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 322 с.

18. Кулінич І. М. Українсько-німецькі історичні зв'язки. – К. : Наукова думка, 1969. – 226 с.
19. Лукьянов К. Т. Интернациональные связи между трудящимися СССР и Германии в годы социалистического строительства (1926–1932) : монография / К. Т. Лукьянов. – Л. : Гос. Научно-технич. изд-во, 1968. – 132 с.
20. Львунин Ю. А. Интернационализм в действии: Интернациональные связи советского рабочего класса в годы советского строительства в СССР / Ю. А. Львунин. – М. : Мысль, 1985. – 189 с.
21. Неделя германской техники // Вестник русско-германской науки и техники. – 1929. – № I. – С. 95–96.
22. Озеров Л. С. Строительство социализма в СССР и международная пролетарская солидарность (1921–1937) / Л. С. Озеров. – М. : Мысль, 1972. – 236 с.
23. Технические новости. – 1929. – № 17–18. – С. 8–59.
24. Тырмос А. К. Неделя германской техники // Технические новости. – 1929. – № 16–17. – С. 8–12.
25. Хроника // Вестник русско-германской науки и техники. – 1932. – № 5–6. – С. 149.
26. Шмидт Я. П. О советско-германской конференции по стандартизации и производству новых строительных материалов // Вестник русско-германской науки и техники. – 1932. – № 4. – С. 3–5.

Надійшла до редколегії 10.01.2013

УДК 94(477)(=113.6) «1933/1937»

Т. Л. Кудрицька

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

УКРАЇНСЬКІ ШВЕДИ В РОКИ СТАЛІНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ (1933–1937)

На підставі архівних матеріалів розглянуто маловивчений аспект сталінських національних репресій – репресії шведської національної меншини. Зроблено аналіз судових процесів по справі шведів, які відбулися у 1933 р. і 1937 р.

Ключові слова: національні репресії, Старошведське, Швеція, судовий процес, допити.

18. *Кулінич І. М.* Українсько-німецькі історичні зв'язки. – К. : Наукова думка, 1969. – 226 с.
19. *Лукьянов К. Т.* Интернациональные связи между трудящимися СССР и Германии в годы социалистического строительства (1926–1932) : монография / К. Т. Лукьянов. – Л. : Гос. Научно-технич. изд-во, 1968. – 132 с.
20. *Львунин Ю. А.* Интернационализм в действии: Интернациональные связи советского рабочего класса в годы советского строительства в СССР / Ю. А. Львунин. – М. : Мысль, 1985. – 189 с.
21. Неделя германской техники // Вестник русско-германской науки и техники. – 1929. – № I. – С. 95–96.
22. *Озеров Л. С.* Строительство социализма в СССР и международная пролетарская солидарность (1921–1937) / Л. С. Озеров. – М. : Мысль, 1972. – 236 с.
23. Технические новости. – 1929. – № 17–18. – С. 8–59.
24. *Тырмос А. К.* Неделя германской техники // Технические новости. – 1929. – № 16–17. – С. 8–12.
25. Хроника // Вестник русско-германской науки и техники. – 1932. – № 5–6. – С. 149.
26. *Шмидт Я. П.* О советско-германской конференции по стандартизации и производству новых строительных материалов // Вестник русско-германской науки и техники. – 1932. – № 4. – С. 3–5.

Надійшла до редколегії 10.01.2013

УДК 94(477)(=113.6) «1933/1937»

Т. Л. Кудрицька

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

УКРАЇНСЬКІ ШВЕДИ В РОКИ СТАЛІНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ (1933–1937)

На підставі архівних матеріалів розглянуто маловивчений аспект сталінських національних репресій – репресії шведської національної меншини. Зроблено аналіз судових процесів по справі шведів, які відбулися у 1933 р. і 1937 р.

Ключові слова: національні репресії, Старошведське, Швеція, судовий процес, допити.

На основании архивных материалов рассмотрен малоизученный аспект сталинских национальных репрессий – репрессии шведского меньшинства. Сделан анализ судебных процессов по делу шведов, которые состоялись в 1933 г. и 1937 г.

Ключевые слова: национальные репрессии, Старошведское, Швеция, судебный процесс, допросы.

In the article on the base of archival materials poorly studied aspect of Stalin's national repression – repression the Swedish minority is considered. The author analyzed trials of Swedes, which took place in 1933 and in 1937.

Keywords: national repression, Staroshvedske, Sweden, trials, interrogations.

Anhand von Archivmaterialien wurde ein wenig erforschter Aspekt der Stalinschen nationalen Repressionen, die Repressionen gegen die schwedische Minderheit, untersucht. Analysiert wurden Gerichtsverfahren, die 1933 und 1937 gegen Schweden geführt wurden.

Schlüsselbegriffe: Repressionen gegen Nationalitäten, Alt-Schwedendorf, Schweden, Gerichtsverfahren, Verhöre.

Процес розсекречення архівних матеріалів, розпочатий за радянських часів, вилився у появу в сучасній українській історіографії значної кількості наукових робіт, присвячених дослідженню раніше замовчуваних тем. Зокрема, однією з них виступає проблема політичних репресій. Доступність документів радянських органів державної безпеки надає науковцям можливість ознайомлюватися з інформаційно-аналітичними записками ВНК, ДПУ, НКВС, архівно-кримінальними справами репресованих за політичними мотивами громадян та ін. Як результат цього, у геометричній прогресії зростає кількість праць на дану тематику. Про масштаби вивчення політичних репресій свідчить той факт, що лише бібліографічні довідники налічують до 5 тис. позицій літератури [7, с. 8].

Окремим напрямом виступають роботи, присвячені тематиці національних репресій [1; 6; 10]. Разом з тим треба зазначити, що переважна їх більшість звертає увагу на дослідження долі тих етносів, які по чисельності жертв понесли найбільші втрати. Вчені виокремлюють німців, поляків, харбинців, румун, латишів, естонців, китайців, болгар та ін. [6]. Саме серед тих «інших» загубилася шведська етнічна меншина, яка з 1782 р. мешкає у с. Зміївка (колишнє Старошведське) Херсонської області.

Так сталося, що тема національних репресій шведської меншини майже не знайшла висвітлення в українській історіографії. Можна сказати лише про нарис Ю. Голобородька, в якому наведено епізоди

із допитів шведів, звинувачених у контрреволюційній діяльності, та інформація щодо судового вироку [2, с. 225–229]. Говорячи про зарубіжну історіографію, варто назвати роботу Ю. Хедмана, присвячену комплексному дослідженню історії шведської меншини. У ній на фактовому рівні знайшли відображення події 1930-х років. Дослідник описав дві хвилі арештів мешканців Старошведського та назвав прізвища інформаторів, відповідальних за ці арешти [11, с. 68–69].

З огляду на вищесказане, актуальність звернення до теми національних репресій шведської меншини є очевидною.

Мета даної статті полягає у вивченні проявів репресивних заходів щодо шведського населення та еволюції їх характеру у зв'язку із зміною внутрішньополітичної ситуації у Радянському Союзі. Для досягнення мети доцільно вирішити такі завдання: по-перше, охарактеризувати судовий процес над шведами у 1933 році, звертаючи увагу на такі моменти, як постанова обвинувачень, протоколи допитів підозрюваних та свідків, винесення вироку; по-друге, проаналізувати відмінні риси судових засідань 1937 року і встановити причину їх зміни.

Кінець 20-х – початок 30-х років ХХ століття був одним із визначальних моментів історії шведської меншини СРСР. Примусова колективізація, ігнорування національних інтересів, релігійні утиски вплинули на формування рееміграційних настроїв у шведському середовищі. У серпні 1928 р. селяни направили до ВУЦВК клопотання про дозвіл всім бажаючим виїхати до Швеції [5, с. 133]. Радянське керівництво намагалося відмовити шведів від переїзду, створивши спеціальну комісію для вивчення причин еміграційних настроїв населення. Її висновки, які містили програму заходів по піднесенню бідняцьких господарств та виправленню лінії культурно-національного розвитку шведів, не переконали селян [8, с. 124–128]. У червні 1929 р. майже все населення Старошведського (окрім 6 родин) виїхало у Швецію. Через два роки 245 осіб, невдоволені умовами проживання, повернулися до Радянського Союзу, сподіваючись отримати обіцяну у 1929 р. допомогу у фінансуванні їх господарств [8, с. 129–131]. Проте радянське керівництво не поспішало виконувати свої слова. Повним ходом йшло розкуркулення, продовжувалася колективізація, постала загроза голоду. У середовищі шведів, які на власному досвіді спробували «принади» процесу переїзду до нової країни, знову таки поширилися еміграційні настрої, які підсилювалися агітацією духовенства та рідні в Швеції. Але Радянська влада не збиралася у другий раз надавати їм шанс.

8 березня 1933 р. почалася кримінальна справа по звинуваченню Нурберга Матвія Матвійовича, Сигалета Семена Семеновича, Кнутаса Олександра Христофоровича, Андерсона Карла Петровича та Утаса Петра Едуардовича у антирадянській пропаганді та агітації за ст. 54-10 Кримінального кодексу СРСР.

За допомогою протоколів допитів можна реконструювати тогочасні події. Преподобний Х. Гоас, який виїхав у Швецію під приводом збору коштів для допомоги голодуючим, у своїх листах до жителів Старошведського пропонував їм приєднатися до нього. Пізніше від нього надійшов лист зі списком прізвищ селян для збору підписів серед бажаючих повернутися у Швецію. Шведи проявили ініціативу і, за допомогою Карла Андерсона, склали копію цього списку «на случай недоразумения» [4, с.16]. В результаті збору підписів підписалося 68 хазяїв, які прагнули покинути СРСР [4, с. 142]. 5 березня 1933 р. Сигалет С.С. та Нурберг М.М. вирушили до поштового відділення Каховки з метою відправки Гоасу листа із підписами.

Треба зазначити оперативність реагування Радянської влади на цей вчинок. Адже 8 березня 1933 р. почався судовий процес над активістами збору підписів. Також відбулися допити тих шведів, які співпрацювали із звинуваченими. Згідно із протоколами, підозрювані були переважно бідняцького походження, проблем із законом до цього не мали, за винятком Сигалета С., який притягувався до суду через крадіжку. Найважливішою підставою для звинувачення було компрометуюче минуле підозрюваних: рееміграція у Швецію 1929 р. Окрім того, усі вони контактували із рідними, які залишилися у Швеції. Так, Кнутас О. повернувся в СРСР без родини, тому регулярно переписувався із дружиною. Нурберг М. також підтвердив існування письмового зв'язку із колишніми сусідами, які лишилися у Швеції. Портъє Ф. зізнався, що в листуванні із рідними скаржився на погані умови життя в СРСР і просив допомоги, але підкреслив, що листи із Швеції надходили рідко і здебільшого до його матері [4, с. 19].

На допитах кожен наголошував про особисте небажання повторного виїзду із СРСР або наводив обставини, які змусили його прийняти це рішення, наголошуючи на відсутності продуктів харчування. Нурберг М. вбачав у підписанні списку «улучшение положения» [4, с. 14]. Напевно він бажав отримати обіцяну радянським керівництвом у 1929 р. допомогу у піднесенні господарства. Андерсон К., який представляв у Старошведському комуністичну партію Швеції і не був корінним мешканцем села, також підкреслив своє небажан-

ня повернутися до рідної країни: «Я лично в Швецию не собираюсь ехать, но тут скверно, 3 месяца не получал жалования... хотел уехать в Ленинград, устроиться там агрономом» [4, с. 16]. За словами кандидки ВКП(б) Лідії Утас, повертатися у Швецію ні вона, ні її син не мали бажання [4, с. 42]. Герман П., на ім'я якого надійшов лист від Гоаса із списком, зазначав: «Я лично не хочу эмигрировать в Швецию и из-за этого ссорюсь с женой, которая этого хочет» [4, с. 18]. Кнутас О. апелював до тяжкої хвороби та бажання возз'єднатися із дружиною, яка залишилася у Швеції [4, с. 7]. Гінас А. виправдовувала свій вчинок турботою про дітей, яким не вистачало продуктів харчування: «дети плачут, просят есть» [4, с. 37].

Допитувані навели прізвища активістів по зборі підписів. Невідомим залишається їх мотив: чи то вони хотіли переконати владу у своїй лояльності та незначущості проступку в порівнянні із вчинком односельців, або ж не усвідомлювали шкоди від своїх слів. Треба зазначити, що одностайності у визначенні активістів не було. Найдіяльнішим, за словами більшості, був Кнутас О. Тут треба взяти до уваги його скрутний матеріальний стан та сумування за родиною, а також таку рису характеру, як потяг до публічного обговорення особистих проблем. Герман П. зазначав, що Кнутас постійно скаржився на те, що у СРСР його не хочуть лікувати [4, с. 18]. Порт'є Ф. причиною виникнення еміграційних тенденцій назвав діяльність Кнутаса, який скаржився на погані умови життя, здоров'я, підбурював жінок до еміграції, відвідував консула для отримання дозволу на виїзд [4, с. 19–20]. Особливої уваги заслуговують свідчення Макара Шурдука – секретаря партійного осередку Старошведського, який детально охарактеризував Кнутаса О. Той, за його словами, постійно говорив про неминучість смерті шведів від голоду в разі ігнорування варіанта еміграції. За словами Шурдука, О. Кнутас негативно вплинув на хід збирання урожаю, розпродавши своє майно і показавши приклад іншим [4, с. 38]. Д. Краковський уточнив, що Кнутас публічно зачитував листи від дружини із переліченням переваг проживання у Швеції [4, с. 41]. Сам же Кнутас назвав найактивнішим Нурберга М., вплив якого змусив його підписати список, а також наводив імена Сигалета С., Альберса Г., Гінас А. [4, с. 8].

Допитувані цитували односельців, протиставляючи свої вчинки із очікуваннями більшості. Наприклад, Петро Утас зазначав, що його повернення із Швеції селяни зустріли із обуренням, наводячи слова Нурберга М., який висловив колективну думку: «Ты дурак, ехал обратно, а мы хотим ехать в Швецию» [4, с. 25].

Із протоколів допитів доцільним здається зазначити активність жінок у зборі підписів. Андерсон згадував про незнайомих йому жительок Старошведського, які прохали його допомоги в еміграції до Швеції [4, с. 16]. Сигалет С. взагалі сказав, що агітацію за повторний виїзд вперше розпочали жінки, виділивши Альвіну Гінас, яка, за його словами, говорила: «Здесь жизни не будет, мы останемся без хлеба» [4, с. 30]. Кінець листопада, за словами чоловіка, був періодом росту еміграційних настроїв, які виражалися у написанні жінками листів до соціального управління Швеції з проханням взяти на себе витрати у випадку зворотньої міграції селян. Прикро, що у прагненні показати свою чесність слідчим, Сигалет назвав ім'я і своєї дружини Христини [4, с. 10, 31]. Анна Портъє, навпаки, намагаючись захистити чоловіка, зазначила, що підписала список від його імені: «Муж не принимал участие, а участвовала я» [4, с. 28]. Мотивуючи відсутністю харчів і голодуванням дітей, Гінас Альвіна доповіла про особисту ініціативу в написанні листа до пастора Гоаса з проханням допомоги в організації виїзду [4, с. 37].

У протоколах допитів незримо відчувається бажання деяких свідків звести особисті рахунки із односельцями. Наприклад, Зикфрід Утас вказав факт підписання Лідією Утас списку, додавши інформацію про зловживання нею службовими обов'язками: використання сировини молочної ферми для власних потреб [4, с. 22]. У свідченнях Єлизавети Утас знаходимо інформацію про зв'язок Нурберга із Гоасом, хоча вона не уточнила про характер цього зв'язку. Є. Утас донесла до відома слідчих слова Нурберга щодо недоцільності співпраці із СРСР: «На союзы работаем, а хлеба нет, сидим голодные, лучше вести индивидуальные хозяйства». Поряд з цим жінка навела більш значимі для неї проступки односельця: систематичні крадіжки Нурбергом зерна, які, за її словами, вимірювалися пудами. На допиті Є. Утас згадувала про бажання дружини Сигалета С. якнайшвидше повернутися до Швеції, приводячи вислів останньої: «Голодные здесь не будем сидеть» [4, с. 35].

Допити головних підозрюваних повторювались кілька разів. З кожним наступним звинувачувані наводили все більше подробиць, які свідчили про їх вину, називала нові імена тих, хто спричинив еміграційні настрої. Так, 10 березня на другому допиті Сигалет С. визнав себе винним у зборі підписів серед селян нелегальним шляхом, а також у навмисному дезінформуванні органів ДПУ про еміграційну діяльність шведів [4, с. 33]. 7 березня Кнутас О. свідчив про визначну роль шведської журналістки Альми Братен у виникненні емі-

граційних настроїв серед населення. Що здається дещо надуманим, адже візит тривав всього одну добу. Чоловік зазначав, що вона вмовляла його повернутися у Швецію і дала 8 руб. Сигалет С. назвав її візит підозрілим, адже після нього в селі поширилися чутки про шпіонаж. За його словами, Братен дала завдання Нурбергу писати їй листи з інформацією про життя селян у Старошведському, на що той відмовився [4, с. 34].

11 березня Кнутас О. визнав себе винним у замовчуванні інформації і розповів нові подробиці. Чоловік описав поїздку з Братен у Берислав, під час якої та розпитувала про його погляди на соціалізм, релігію та національне питання. За словами шведа, журналістка намагалася налаштувати його націоналістично, доводила необхідність віри у Бога. Поряд Кнутас доводив слідчим свою непохитність вмовлянням Братен, називаючи себе атеїстом, який не зважає на національне питання і позитивно ставиться до соціалізму при усіх труднощах останнього. Відводячи від себе підозри у зраді, Кнутас говорив, що Альма намагалася його завербувати для чогось, але засумнівалася через виказані ним погляди. Хоча все-таки зізнався, що написав їй листа зі скаргою на життя в СРСР, за якого не отримав обіцяної винагороди [4, с. 47–50]. 24 березня Кнутас покаявся у написанні листів до Братен, визнаючи вину у проведенні активної агітації та невиконанні розпоряджень ДПУ, про які до цього часу не згадував [4, с. 127].

11 березня, що дивно само по собі, адже звинувачувані одночасно привели аналогічні факти, Нурберг теж «згадав» про Братен, яка розпитувала про оплату трудовнів, обсяги здачі хліба. Відчувається, що чоловік говорив словами, які не раз чув від слідчих на допиті, адже причиною незадовільного матеріального стану шведів він назвав невиконаний план хлібозаготівлі за відсутності трудової дисципліни та релігійної традиції вихідного дня у неділю [4, с. 51].

З кожним наступним допитом лише Карл Андерсон дотримувався початкових свідчень, заперечуючи свою вину. Наголошував, що створив списки без всякого умислу в якості освіченої людини, не вважаючи це злочином [4, с. 86]. Тут же чоловік приводив цитати Леніна про свободу пересування країною, почуті ним від шведів [4, с. 128]. Напевно належний рівень освіти допоміг йому грамотно представити свої вчинки, що утруднило для слідчих трактування їх як злочину. Саме це і врятувало його від покарання, яке не оминуло інших звинувачених.

Заключна постанова суду містила чимало протиріч. Так, причиною формування еміграційних настроїв була названа антирадянська діяльність та організація еміграції Нурбергом М., Сигалетом С., Кнутасом О., які для цього використали неполадки в роботі артїлі. Поряд говорилося, що до приїзду Альми Братен шведи не думали про еміграцію, каталізатором цих настроїв стала журналістка. Наступним спірним моментом стала теза про секретність проведення Нурбергом і Сигалетом активної еміграційної діяльності. Виникає питання: від кого в секреті проходила ця діяльність – від селян, яких вони мали агітували, чи від Радянської влади, на поступки якої дехто з них намагався вплинути загрозою виїзду? Так чи інакше, кінець цьому судовому процесу поклав вирок трирічного заслання усіх підозрюваних, крім К. Андерсона, який був виправданий. Вирок для видимості законності був підкріплений медичними довідками про здатність засуджених проживати у всіх районах СРСР, в тому числі і з найсуворішим кліматом [4, с. 139].

Наступного разу Нурберг М. М., Сигалет С. С., Утас П. Е. у компанії з Кнутасом П. І., Нурбергом І.П., Германом Хр. А., Нурбергом С. Г. та Гінас А. з'являються в полі зору ДПУ в 1937 р. 31 серпня даного року було розпочато кримінальну справу по обвинуваченню вищезгадуваних шведів у шпіонажі, антирадянській пропаганді та агітації і в участі у контрреволюційній агітації за 54-6, 54-10, 54-11 статтями Кримінального кодексу УРСР відповідно.

Прецедентом до збудження цієї справи, яка була однією із сотень тисяч аналогічних, стали події в СРСР загальнополітичного масштабу. Доповідь Й. Сталіна на пленумі ВКП (б) від 23 лютого – 5 березня 1937 про «Недостатки партийной работы и мерах ликвидации троцкистских и иных двурушников» дала законний привід до усунення та знищення будь-яких підозрілих осіб. 2 липня 1937 р. вийшла постанова Політбюро «Об антисоветских элементах», в якій колишні політв'язні, які повернулися із заслання, обвинувачувалися у антирадянських та диверсійних злочинах на рівні колгоспів і радгоспів. На основі цих постанов 31 липня вийшов наказ НКВС СРСР під № 00447, який передбачав у чотиримісячний термін піддати репресіям усіх, хто так чи інакше боровся із Радянською владою та мав судимість по політичних мотивах [6]. Підставою для звинувачення були революційне минуле, участь у громадянській війні на стороні ворога, судимість, підозріла національність. Наявність родинного зв'язку та будь-яких контактів із підданими інших держав поклала початок

розгортанню репресій за національною ознакою, які торкнулися названих вище жителів Старошведського.

Звертаючись до постанови обвинувачення, бачимо цікавий факт. Якщо подумати логічно, то особа, яка займається шпiонською діяльністю на користь іншої держави, і тому намагається не виділятися із оточення, навряд чи стане привертати до себе увагу займаючись антирадянською пропагандою та агітацією. Таке формулювання містило взаємовиключні складові, що не завадило застосувати його для винесення звинувачення.

Треба зазначити, що кримінальна справа над шведами, яка розпочалася 31 серпня 1937 р., суттєво відрізнялася від судового процесу 1933 р. Найперше, що впадає в око, це ще два пункти обвинувачення у шпiонажі та участі у контрреволюційній агітації, про які ніхто не згадував у 1933 р. Також варто відзначити показання свідків. Представлені протоколи допитів невеликі за обсягом, але надзвичайно інформативні. Справляється таке враження, ніби свідки поставили собі за мету донести до відома слідчих якомога більше викривальної інформації. Викликає здивування шаблонність показань, хоча вони і наведені вільним текстом, де представлена розповідь свідка, та все ж здається, що записи були зроблені під диктовку. Настільки показання збігаються у формулюванні, черговості та однаковому переконанні у підривній та шпiонській діяльності підозрюваного. Характерно, що свідків на таку значну кількість звинувачених залучили лише шість, п'ять з яких давали свідчення стосовно Кнутаса І.П. Усі вони звинуватили колишнього голову сільської ради в організації еміграції 1929 р., листуванні із пастором Гоасом, публічних виступах проти Радянської влади та колективізації. Так, Кнутас П. навів слова Кнутаса І., які той, нібито, виголошував під час переїзду до Швеції на кожній станції при зібранні народу. З них дізнаємося, що Кнутас І. у свої виступах звинувачував Радянську владу у жорстокому поводженні із людьми, що спонукало їх шукати кращої долі в інших країнах [3, с. 26]. Племянник обвинуваченого Утас І. цитував висловлювання дядька стосовно судового процесу над Тухачевським «убивают самых умных людей: Зиновьева, Каменева, Пятакова. Все это делает Сталин и все политбюро» [3, с. 36]. Одна ця фраза в ті часи могла забезпечити підозрюваному покарання засланням або і фізичне знищення.

Щодо зв'язку з Гоасом, то, за словами понятих, Кнутас І. отримував від пастора «денежную и материальную помощь» за «распространение провокационных слухов, антисоветскую агитацию и шпи-

онскую деятельность» [3, с. 27, 35, 58, 62]. Причому звинувачення не підтверджені конкретними прикладами стосовно розміру грошової допомоги, змісту листів. Так, Шурдук М. визнавав, що йому нічого не відомо про зміст листів, так як він їх не бачив і не читав, до того ж не володіє шведською мовою [3, с. 47].

Компроментуючі свідчення відрізнялися не тільки кількістю, але й різноманітністю. За словами Шурдука М., Кнутас І. категорично не сприймав колгоспи, як благо для селянина, говорячи: «В колхоз не вступаю – с него ничего не получу и останусь без брюк» [3, с. 47]. Виключно всі свідки проінформували слідчих про самовільне зменшення Кнутасом І. податків для тих селян, які придобрилися до нього хабарами. Із їх слів випливало, що колишній голова Старошведського отримав вигоду у збиток державній скарбниці. Знову ж таки ніяких конкретних прикладів з приводу корупційної діяльності Кнутаса І. наведено не було. Дивним здається те, що свідки звинуватили чоловіка у сприянні звільнення Утаса П. Е. із в'язниці у 1932 р., більше того, до них приєднався навіть сам Утас П. [3, с. 28, 62, 129].

Також Кнутас І. був звинувачений у розповсюдженні недостовірної інформації про своє членство у комуністичній партії, яке не знайшло підтвердження під час партійної чистки. Ніяких роздумів свідків з даного приводу не було представлено, окрім констатації переконаності, що Кнутас І. повернувся із Швеції із єдиною метою «приехал проводить шпионскую работу» [3, с. 58].

Репрезентація єдиного допиту підозрюваного у судовій справі суттєво відрізняє слідчий процес 1937 р. З цього слідує, що допит кожного підозрюваного відбувся лише один раз. У той же час це викликає певні сумніви, адже справляється враження, що шведи дають свідчення, використовуючи фрази, які могли сформулюватися у них лише під впливом багаторазового спілкування зі слідчими ДПУ. Так, Кнутас І. розпочав показання визнанням своєї участі у контрреволюційній організації, яка нібито існувала в Бериславі з 1926 р. по 1929 р. [3, с. 113–114]. Сигалет С.С. назвав метою діяльності організації «сбор сведений шпионского характера о недовольстве крестьян и рабочих, невыполнение рабочих планов, отчеты Гоасу, агитация новой эмиграции» [3, с. 152]. Чоловік наголошував на зростанні ненависті до Радянської влади після свого повернення із заслання у квітні 1936 р. [3, с. 155]. Нурберг М. серед своїх антирадянських дій згадав лише негативне ставлення до хлібних закупівель, тоді як решту не зміг пригадати [3, с. 162]. Схоже на те, що швед навіть під тиском не зміг вигадати чогось більш компроментуючого.

Гінас А. підтвердила публічне зачитування листів від Гоаса, якими підсилювала «нехорошее настроение среди колхозников» [3, с. 179]. Герман Х. взяв на себе вину за розповсюдження чуток про скоре видання закону, який дозволить вільний виїзд із СРСР, а також про розпочату Німеччиною і Австрією війну проти СРСР і його скорий проґраш [3, с. 174].

Певні розбіжності у показаннях спостерігаються у визначенні кількості зібрань організації. Так, Кнутас І. говорив про 30–35 засідань, Сигалет С. згадував 20–25 [3, с. 114, 152]. Утас П. також визнав своє членство, але в контрреволюційній організації, яку організували Андерсон К. і Лаунштейн у 1933 р. у Швеції [3, с. 123]. Що внесло деяку хаотичність у свідчення. Не змогли підозрювані вказати прізвища учасників цієї організації, обмежившись іменами затриманих, хоча Кнутас І. говорив про 20 членів групи [3, с. 114].

Цікавою є різниця у характері показань. Наприклад, Кнутас І. розповів лише про свою діяльність, називаючи себе «провокатором, агентом шведської контррозвідки», який звітував перед Гоасом кожні 10 днів про те, що відбувається у шведському середовищі [3, с. 115]. Нурберг І. також повністю визнав свою антирадянську діяльність, яка полягала у звітах Гоасу про положення шведів у СРСР, стан економіки у їх колгоспі [3, с. 142]. Немов для підсилення своєї вини Нурберг І. згадав про зроблене ним порівняння продуктивності сільгосптехніки за царської і підрадянської Росії, невтішне для останньої [3, с. 143]. Утас П., навпаки, у своїх свідченнях про себе говорив по мінімуму, приділяючи увагу характеристиці кожного підозрюваного. За його словами, Кнутас І. був найбільш антирадянсько налаштованим, Герман Х. найактивніше співпрацював із Гоасом, Нурберг М. частіше за всіх отримувал іноземну валюту і листи із Швеції, Ганзас Ю. вихваляв життя у Швеції, маючи намір виїхати з СРСР [3, с. 127–131]. Відчувається, що чоловік виніс для себе досвід із допитів 1933 р., побіжно визнаючи свою провину, він акцентує увагу слідчих на злочинній поведінці інших. Думається, що для ДПУ його допит став одним із ключових, так як слова спільника контрреволюційної організації, який покався, свідчили про правильний напрям у веденні судового слідства.

Ще більше обтяжували провину обвинувачених їх родинні зв'язки. Так, у Нурберга І. син проживав у Швеції і був власником земельного наділу [3, с. 150]. Сигалет С. визнав себе сином куркуля, який раніше володів 40 дес. землі та мав найманих робітників. За його словами, батько брав участь у розгромі Старошведського вол-

ревкома та збройному повстанні куркулів проти Радянської влади [3, с. 151]. Гінас А. визнала активне листування із рідними у Швеції на предмет дискредитації нею Радянської влади [3, с. 178].

Треба зазначити, що поряд із визнанням звинуваченими листування з Гоасом в обмін на матеріальну і грошову допомогу, розміри цієї допомоги вказали лише Гінас А. і Нурберг І. Сума, отримана Гінас А. за 1932–1935 рр. розміром 20 крон, 4 фунта стерлінгів і 4 долара здається більше частиною допомоги, яку надавали шведи співвітчизникам під час голоду, а зовсім не платою за інформацію [3, с. 179].

Варто згадати, що протоколи допитів підозрюваних відрізнялися за обсягом. Наприклад, якщо показання Кнутаса І., Утаса П., Нурберга І. та Сигалета С. є достатньо розлогими і містять чимало компроментуючої інформації, то свідчення Нурберга С., Нурберга М., Гінас А. та Германа Х. відрізняються стислим переліком проступків стосовно Радянської влади. Складається враження, що доля останніх була вирішена ще до допиту, основні ж зусилля були направлені на доведення провини перших.

Вирок суду був закономірним для того часу. Вісім шведів були позбавлені життя, а їх близькі отримали тавро родичів ворогів держави. Лише у 1964 р. рідні дізналися правду про долю засуджених після їх посмертної реабілітації.

Отже, кримінальні справи над шведами 1933 і 1937 рр. на мікрорівні відображували ті масштабні процеси, які мали місце в СРСР. Еміграція у Швецію, активна релігійна позиція, листування із рідними, незадоволення умовами життя в СРСР привернули до шведів увагу органів ДПУ, яка вилилася у судові позови із абсурдними звинуваченнями. У порівнянні із судовим процесом 1933 р., коли слідчі надавали допитам видимість законності залученням широкого кола свідків, повторними допитами та ін., суд над шведами 1937 р. з його односторонніми свідченнями та жорстоким вирокком відобразив зміну політичної лінії в країні, де було розпочато активну боротьбу з вигаданими ворогами держави.

Бібліографічні посилання

1. *Алиева С.У.* Так это было: Национальные репрессии в СССР. 1919–1952 годы / С.У. Алиева. – М., 1993. – 1025 с.
2. *Голобородько Ю.* В лабетах облуди і вигадок / Ю. Голобородько // Забуттю не підлягає. Нариси. Спогади. Оповідання. – Х., 1994. – С. 224–229.

3. Державний архів Херсонської області. – Ф. Р-4033, оп. 4, спр. 359: Уголовное дело по обвинению Кнутаса П. И., Нурберга И. П., Нурберга М. М., Сигалета С. С., Германа Х., Нурберга С., Гинас А. по ст. 54-6, 54-10 и 54-11 УК УССР. 258 л.

4. Державний архів Херсонської області. – Ф. Р-4033, оп. 9, спр. 85: Уголовное дело по обвинению Нурберга М. М., Сигалета С. С., Кнутаса А. Х., Андерсона К., Утаса П. Э. по ст. 54-10 УК УССР. 157 л.

5. *Коник Ю.* Реєміграція шведського населення Херсонського округу в 1929 р. за документами Державного архіву Херсонської області / Ю. Коник // Нариси з історії Бериславщини. – Вип. 3. – Х., 2001. – С. 132–139.

6. *Кропачев С. А.* Десять лет, изменившие страну. Проблемы отечественной истории и историографии середины 1930–1940-х годов / С. А. Кропачев. – Режим доступа : <http://www.kubanmemo.ru/library/Kropachev01/poland.php>

7. *Подкур Р.* Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ / Р. Подкур, В. Ченцов. – Тернополь, 2010. – 372 с.

8. *Сергійчук В.* Земля, яка стала рідною. Зміївка. / В. Сергійчук, О. Данильченко // Нариси з історії Бериславщини. Вип. 3. – Х., 2001. – С. 124–131.

9. Стаття 54 Кримінального кодексу УРСР // Документи советского периода. – Режим доступа : <http://svatovo.lg.ua/people/reabil/docs/doc3.html>

10. *Хаустов В.* Репрессии против советских немцев до начала массовой операции 1937 г. / В. Хаустов. – Режим доступа : <http://www.memo.ru/history/nem/Chapter11.htm>

11. *Hedman J.* Gammalsvenskby. The true story of the Swedish settlement in Ukraine / J. Hedman. – Stockholm, 2005. – 77 p.

Надійшла до редколегії 22.12.2012

УДК 903.4 (477.5) «638.5»

М. В. Любичев

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

**ОПЫТ РЕКОНСТРУКЦИИ ИСТОРИЧЕСКОГО
ПРОЦЕССА НА ТЕРРИТОРИИ ЛЕСОСТЕПИ
МЕЖДУ ДНЕПРОМ И СЕВЕРСКИМ ДОНЦОМ
В СЕРЕДИНЕ I – НАЧАЛЕ V вв.
(по археологическим и письменным источникам)**

Зроблено спробу реконструкції історичних подій в регіоні у вказаний період. Цілком можливо, що такі історичні явища, як похід Германаріха проти венетів і створення його «держави», пов'язані з певними археологічними явищами: припинення існування пам'яток горизонту Боромля та розповсюдження черняхівської культури на схід від Дніпра.

Ключові слова: пізньоримський час, доба Великого переселення народів, черняхівська культура, дніпро-донецький лісостеп, держава Германаріха.

Предпринята попытка реконструкции исторических событий в регионе в указанный период. Очевидно такие исторические явления, как поход Германариха против венетов и образование его «государства», связаны с археологическими явлениями: прекращение существование памятников горизонта Боромля и распространение черняховской культуры к востоку от Днепра.

Ключевые слова: позднеимское время, эпоха Великого переселения народов, черняховская культура, днепро-донецкая лесостепь, государство Германариха.

The article is an attempt of reconstruction of historical events in the region during this period. Obviously such historical events as Germanaric's campaign against the Veneti and formation of his «state» are associated with certain archaeological phenomena – i.e., the extinction of the Boromlya horizon and spread of Chernyakhiv Culture to the east of the Dnieper.

Keywords: Late Roman period, the era of the Great Migration, Chernyakhiv Culture, Dnieper-Donets forest-steppe, Germanaric's state.

Im Beitrag wurde der Versuch unternommen, die historischen Ereignisse in der Region in genannter Periode zu rekonstruieren. Offensichtlich sind solche historischen Ereignisse wie der Zug des Hermanarikus (Airmanareiks) gegen die Weneten und die Gründung seines «Reiches» von archäologischen Ereignissen

begleitet: der Beendigung der Existenz von Funden des Bromlja-Horizonts und der Ausbreitung der Tschernjachow-Kultur östlich des Dnepr.

Schlüsselbegriffe: Spätromische Zeit, Epoche der Großen Völkerwanderung, Tschernjachow-Kultur, Dnepr-Donetz-Waldsteppe, Staat des Hermanarikus.

Область лесостепи между Днепром и Северским Донцом была одной из составных частей Барбарикума на протяжении всего римского времени. Литературные источники поздней античности дают самую минимальную информацию о политических событиях на этой территории и проживавших здесь в тот период этносах. Фактически мы имеем дело лишь с памятниками материальной культуры. Раздел археологии, изучающий материальную культуру обществ, о которых имеются хотя бы незначительные письменные свидетельства, носит название Frühgeschichte (ранняя история) и наши исследования осуществляются в ее рамках.

Археологические источники – остатки материальной культуры выглядят статичными, но в то же время сами они являются продуктами именно исторического развития и целью археологических исследований во многом является поиск способов и методов прослеживания динамики развития материальной культуры [30, s. 100–102], попытка «наложения» этой динамики на динамику этнических, политических событий, известную из письменных источников.

Тенденциозны не только письменные, но и археологические источники [29, s. 257]. В силу ограниченности археологических источников, неравномерности степени и уровня их исследованности, наличие перспективы увеличения количества и переосмысления уже известных источников, наше знание не может претендовать на абсолютность. Мы имеем лишь ограниченные сведения об археологической ситуации разных периодов, располагаем некой «выборкой», которая будет дополняться и уточняться по мере дальнейших исследований.

Важнейшим постулатом при работе над археологическими источниками служит так называемая «трехступенчатая модель культуры» Г. Эггерса [27; 28, s. 24; 29, s. 258–262; 30, s. 113–114]. Культура проходит в своем развитии три стадии: 1) живая культура, существовавшая в древности, в том числе и в упомянутых письменными источниками этносах; 2) мертвая культура, являющаяся отражением распространения вещей в древности; 3) вновь открытая культура, объединяющая элементы материальной культуры, обнаруженной археологами. Третья ступень носит также название «культура зарегистри-

рованная», как отражение реальной картины распространения древних вещей сегодня [24, p. 36–37; 25, s. 25; 32, s. 13; 34, s. 193]. В любом случае и «вновь открытая культура» и «культура зарегистрированная» являются отражением лишь уровня исследованности. Существующая сейчас картина распространения находок не является отражением их действительного распространения в древности. Именно на третьей ступени мы видим выборку археологических источников, которые никогда во всей полноте не смогут отразить культуру упоминаемых в письменных источниках этнических групп (когда-то существовавшую «живую культуру») по трем главным причинам: 1) элементы материальной культуры состоят из утрачиваемых и не утрачиваемых материалов; 2) в нашем распоряжении имеется только часть археологических источников любой культурной группы, часть источников не открыта, уничтожена, либо недоступна для исследования (*archäologische Landesaufnahme*), формирование картины распространения находок зависит от многих факторов (индустриальное развитие отдельных областей, антропогенная активность и т.д.); 3) развивается методика исследований и обработанные ранее археологические источники по несовершенной методике являются утраченными.

Следовательно, при такой специфике археологических источников археологи имеют достаточно узкие границы для реконструкции живой культуры. Само понятие «этнокультурная история» состоит из двух составляющих: «этническая история» и «культурная история». Названия этносов и сведения о политических событиях могут быть почерпнуты только из письменных источников. Под культурной историей подразумеваются взаимоотношения археологических культурных групп (горизонтов, культур): их появление, исчезновение, контакты. По смене культурных групп может быть прослежено культурное развитие/культурная история региона. Взаимодействие культурных групп может иметь несколько разновидностей: а) полная смена одной культурной группы другой; б) интеграция, проявляющаяся в наличии у сменившейся культурной группы черт предыдущей. Эти разновидности взаимодействия могут быть прослежены по изменениям во всех составляющих морфологии культурной группы: тип сооружения, керамический комплекс, набор индивидуальных находок (детали костюма, украшения), соотношение гончарной и лепной керамики, импорта.

Создание же этнокультурной истории невозможно без попытки синтеза этнической и культурной истории. И центральной про-

блемой здесь выступает вопрос о тождественности археологической группы и этноса. Постулат Г. Коссинны конца XIX–XX вв. о соответствии во все времена «культурных провинций» определенным народам и племенам [33, s. 3] подвергнут наиболее развернутой критике в работе Г. Эггерса [29, s. 199–297]. Ошибка «метода Коссинны» заключается, прежде всего, в постановке вопроса: весь археологический материал рассмотрен исключительно сквозь призму этнического значения. Но он имеет историческое значение, а его этническое значение может быть как одно из возможных наряду с государственным, военным, торговым, религиозным [29, s. 275]. Не существует закона соответствия археологических реалий и данных письменных источников, здесь наблюдается вариабельность: они могут соответствовать, а могут и не соответствовать. Поэтому, следуя методу Г. Эггерса, построение этнокультурной истории должно включать в себя три основные стадии: археологический тезис (анализ археологических источников) – литературный антитезис (учет данных письменных источников) – исторический синтез (их сравнение и выводы) [29, s. 275].

Около второй половины I – середины III вв. в области днепродонецкой лесостепи существовали постзарубинецкие памятники типа Картамышево 2 – Терновка 2 [13, с. 39–42; 16, с. 11; 20, с. 27–28]. Во второй половине II в. имело место проникновение групп населения – носителей постзарубинецких памятников группы Грини – Вовки из области средних течений Березины – Сожа [16, с. 15; 20, с. 32]. Современное состояние изученности позволяет утверждать, что, в отличие от группы Картамышево 2 – Терновка, памятники группы Грини не имели компактного ареала размещения: они спорадически «рассеяны» в днепро-донецкой лесостепи.

Памятники типа Шишино 5 – Шмырево в области днепродонецкого водораздела, датируемые концом II – первой половиной III вв., были включены в киевскую культуру на правах локального варианта [13, с. 35, 59, 68]. Их керамический комплекс почти аналогичен, невзирая на некоторые отличия, постзарубинецким памятникам типа Картамышево 2 – Терновка 2 [13, с. 49, 68, 78]. Эти раннекиевские памятники относятся к ступени B2/C1, и, в отличие от постзарубинецких, уверенно принадлежат ступени C1a. Датировки постзарубинецких и раннекиевских памятников в регионе «перекрывают» друг друга и последние, помимо типологической близости, также не образуют четко выделенного хронологического этапа. Следовательно, вполне правомерно утверждать о существовании в днепро-

донецкой лесостепи на ступенях В2-С1а/начале С1в (середина II – середина III вв.) именно постзарубинецких/раннекиевских памятников [11, с. 30–31].

Среди исследователей уже утвердилось мнение о наличии в лесостепной зоне Восточной Европы, к западу и востоку от Днестра в раннеримское – начале позднеримского времени (втор. пол. I – сер. III вв.) единой культурной области с ее составляющими культурными группами [7; 20, с. 92]. Таким образом, речь может идти о некоей культурной провинции римского времени с локальными областями, судьба которых при контактах с другими культурными группами в позднеримское время станет различной [9, с. 49]. В раннеримское время, на ступени В2 областями этой археологической культурной провинции являются с запада на восток: зубрицкая группа, группы постзарубинецких памятников типа Рахны, Лютеж, Почеп, Картамышево 2 – Терновка 2. На ступени В2/С1 этими областями также становятся постзарубинецкие памятники типа Грини, не имевшие компактного ареала, а также раннекиевские памятники Среднего Поднепровья, Подесенья и днепро-донецкого водораздела типа Шишино 5 – Шмырево [10, с. 150].

Свидетельства древних авторов для определения этноса – носителя этой провинции и его групп – являются очень краткими [17, с. 81; 18, с. 778]. Анализ текста Тацита приводит к заключению, что венеды занимали лесостепь приблизительно от Днестра до Днестра, никаких конкретных сообщений о размещении их восточнее Днестра у него не имеется. Но в определении восточной границы территории венетов в раннеримское время возможно применить метод сравнения данных археологических и письменных источников. К области венедов Тацита принадлежат ареал зубрицкой группы [6, с. 137–140] и постзарубинецких памятников типа Рахны и Лютеж к западу от Днестра [19, с. 35]. Передвижения венедов, по Тациту, отвечают миграциям носителей постзарубинецких групп. Совпадают даты вероятного получения Тацитом свидетельств о венедах (втор. пол. I в.), распада зарубинецкой культуры и начала передвижения носителей постзарубинецких памятников [19, с. 34].

Поскольку сообщение Тацита о венедах отвечает территориально, хронологически и по своей сути миграциям носителей постзарубинецких памятников, есть все основания считать, что они принадлежали венедам (венетам) [19, с. 35; 20, с. 92]. Группы постзарубинецких памятников являются очень близкими между собой (тип жилищ, топография поселений, керамический комплекс) [14, с. 40–52],

являются частями одной культурной провинции [10, с. 150]. Следовательно, вполне логичным будет вывод о том, что постзарубинецкие памятники восточнее Днепра, в днепро-донецкой лесостепи, также могли принадлежать венетам. Носители киевской культуры могли быть «венетами», поскольку являются прямыми наследниками «поздnezарубинецких венетов Тацита» [19, с. 35]. Эту культурную провинцию раннеримского – начала позднеримского времени для придания своеобразия вполне возможно именовать праславянская, ибо потомками поздnezарубинецких венетов Тацита являются носители киевских памятников, которые, в свою очередь, выступают предшественниками славянских группировок VI в. Иордана и Прокпия [20, с. 92, 94].

В лесостепи к востоку от Днепра начало позднеримского времени по традиционной европейской хронологической схеме (переход от ступени B2 к C1, переходная ступень B2/C1, начало ступени C1a, около 150–200 гг.) [31, Fig. 19; 22, с. 19] не ознаменовалось появлением комплекса новых элементов в материальной культуре, позволяющего говорить о начале здесь, как и в Барбарикуме Центральной Европы, новой археологической эпохи. Но о начале таковой можно говорить лишь с середины – третьей четверти III в., что связано с появлением на территории днепро-донецкой лесостепи новых элементов, фиксирующихся во всех сферах археологического комплекса [15, с. 64, 66–67; 8, с. 25]. Потому традиционное деление на ранне- и позднеримское время для этой территории не отражает реальных культурных изменений на стыке этих периодов.

Одним из важнейших моментов в исследовании культурных процессов римского времени в регионе и в попытке их исторической реконструкции является выяснение культурной подосновы появления этой совокупности вещей: или речь идет о ранних черняховских памятниках, о черняховских влияниях на местный субстрат – постзарубинецкие/раннекиевские памятники или же комплекс инноваций связан с появлением новой культурной группы – горизонта, заключающего в себе некоторые черты «классической» черняховской культуры и выделяемого по совокупности типологических и хронологических признаков.

Группа поселений с совокупностью новых черт в конструкции сооружений и материальной культуре их обитателей имеет морфологию, отличную от группы предыдущих на этой территории постзарубинецких/раннекиевских и последующих черняховских памятников. По общим чертам в топографии селищ, домостроительстве, ке-

рамическом комплексе, совокупности находок характерных хроноиндикаторов в условно-закрытых комплексах селищ, по находкам их в слоях поселений, можно сделать заключение о типологическом и хронологическом единстве этих памятников, выделяющем их от упомянутых групп предыдущих и последующих памятников. Следовательно, данная группа поселений являет собой общность – археологический горизонт. Вопрос о происхождении этого предчерняховского горизонта возможно решить путем сравнения его морфологической характеристики с синхронными памятниками культурных групп этого времени в лесостепи от Днестра до Дона: типа Демьянов – Черепин в Верхнем Поднестровье, киевская культура в областях Среднего Поднепровья и Подесенья, памятники типа Седелки – Каширка в Подонье.

Данное сравнение указывает на область Верхнего Поднестровья, как наиболее вероятную исходную территорию движения групп населения, принесшего с собой в область днепро-донецкой лесостепи совокупность новых черт во всех областях материальной культуры.

Зафиксированное при раскопках некоторых поселений (Войтенки 1, Песчаное, Гочево 3 и 4) явление перекрытия углубленных сооружений предчерняховского горизонта с их характерным заполнением черняховскими наземными каркасно-глинобитными или слабоуглубленными сооружениями, является серьезным аргументом в пользу существования предчерняховского горизонта и двугоризонтности некоторых поселений позднеримского времени в днепро-донецкой лесостепи. В некоторых случаях на местах селищ предчерняховского горизонта затем располагались поселения «классической» черняховской культуры, и при отсутствии перекрытых сооружений различных горизонтов только лишь по материалам слоя это перекрытие фактически никогда не фиксируется стратиграфически (Боромля 2, Головино 1).

Предчерняховский горизонт – горизонт Боромля – в днепро-донецкой лесостепи представляет собой одну из областей упоминавшейся выше праславянской культурной провинции, но уже поздне-римского времени, наряду с которой существовали и другие ее области – киевская культура Среднего Поднепровья, киевская культура Подесенья, памятники типа Седелки – Каширки [9, с. 51; 10, рис. 2]. Области праславянской культурной провинции позднеримского времени имеют сходную морфологию с предшествующим раннеримским временем: они характеризуются почти исключительно по материалам поселений [10, с. 150]. Их носителей в это время вполне воз-

можно также считать венетами. Сравнение традиций домостроительства и керамических комплексов свидетельствует об особой близости таких областей провинции как памятники типа Демьянов – Черепин, Седелки – Каширка и горизонт Боромля.

На поздней фазе своего развития в конце II – начале III вв. венеты – носители памятников зубрицкой группы в Поднепровье – начинают испытывать влияние провинциально-римской культуры [6, с. 67, 98–101]. Венеты под давлением гото-гепидов оставляют Волынь и сосредотачиваются исключительно в Верхнем Поднепровье. В течение III в. памятники зубрицкой группы постепенно трансформируются в памятники типа Демьянов – Черепин [6, с. 67]. Под давлением со стороны гото-гепидов часть венетов перемещается в область днепро-донецкой лесостепи, археологическим эквивалентом чего и является появление здесь памятников горизонта Боромля. Остальные венеды продолжают обитать в Верхнем Поднепровье, их памятники, под влиянием провинциально-римской культуры, эволюционируют и образуют особенную культурно-этническую верхнеднепровскую группу – своеобразный анклав в ареале черняховской культуры [12, с. 124–125]. Следовательно, археологический материал подтверждает мысль М. Б. Щукина о том, «... что движение вельбаркцев дитиничской волны и проникновение вооруженных отрядов пшеворцев в Верхнее и Среднее Поднепровье заставило часть населения этого региона тоже двинуться на восток, причем в некоторых случаях достаточно далеко. Они достигают даже верховьев Дона, где обнаружены памятники типа Седелки...» [22, с. 133].

Новая археологическая, а также историческая эпоха в регионе связана с появлением и существованием здесь памятников черняховской культуры. В течение короткого времени область днепро-донецкой лесостепи стала неотъемлемой составной частью ее ареала. Совершенно различная морфология памятников горизонта Боромля и черняховской культуры является основанием для предположения о различной их этнической подоснове. Следовательно, в историческом плане речь идет о появлении нового населения и кардинальных изменениях в этнической карте региона.

Если носители горизонта Боромля отождествлены с венетами, то в этом случае археологическая ситуация, связанная с появлением на рубеже первой-второй четверти/ в первой половине IV в. «классической» черняховской культуры к востоку от Днепра, в области днепро-донецкой лесостепи, с прекращением существования поселений горизонта Боромля и фиксацией явления перекрытия этих посе-

лений черняховскими селищами, является отражением исторической ситуации, выраженной Иорданом: «После поражения герулов Германарих двинул войска против венетов... тогда все они подчинились власти Германариха» [3, с. 84]. В этом случае в носителях памятников типа Каменево 2 – Тазово середины IV – начала V вв. и следует видеть тех венетов, которые отошли на север под давлением черняховцев, ближе к среде родственных племен – носителей киевской культуры Подесенья, а также в крайнюю северную часть бывшего ареала горизонта Боромля – на правый берег Сейма.

Наличие специфических форм лепной керамики, некоторых типов и деталей погребального обряда, особенностей конструкции погребальных сооружений на могильниках, а также определенных строительных традиций на поселениях свидетельствует о нескольких культурных компонентах (позднескифский/сарматский, северо-западный, киевский/праславянский) в среде черняховской культуры региона. Они проявлены совершенно неравномерно на различных видах памятников. Позднескифский/сарматский элемент зафиксирован на ряде могильников, находящихся во всех частях региона, но пока четко отмечен лишь на двух поселениях Приднепровья в районе Кременчуга (Барбара, Дмитровка 3) [2]. В отношении северо-западного элемента наблюдается несколько иная картина: он проявлен как на целом ряде поселений, так и на некоторых могильниках. Киевский/праславянский элемент проявлен очень слабо.

Анализ этнокультурных традиций в черняховской культуре региона приводит нас к заключению о ведущей роли северо-западного элемента. Следует учитывать при этом огромное нивелирующее влияние провинциально-римских импульсов и прежде всего – массового производства гончарной керамики, пользования ею представителей различных культурных традиций внутри черняховской общности. Все это подтверждает тезис, что черняховская культура является собой «готскую федерацию германских и негерманских племен» [4, с. 102]. Население ареала черняховской культуры к востоку от Днестра также возможно называть готами или остроготами, исходя из сведений Иордана, что «...тех готов, которые... сидели на восточной стороне и назывались остроготами... когда оба племени, остроготы и везеготы, составляли еще одно целое...» [3, с. 86].

Черняховская культура в зоне лесостепи восточнее Днестра появляется в уже сложившемся виде, имея северо-западный и позднескифский/сарматский компоненты в первой четверти IV в. Первые ее памятники фиксируются в области, прилегающей к левому бере-

гу Днепра – на территории Приднепровской низменности. Позднее, очевидно на рубеже первой – второй четвертей, во второй четверти IV в. носители черняховской культуры, представители готской федерации, «грейтунги» Аммиана Марцеллина продвигаются от Днепра на восток в сторону Северского Донца и на северо-восток, в область Сейма. Происходит вытеснение венетов – носителей памятников горизонта Боромля. На местах некоторых их селищ появляются черняховские поселения, которые занимают гораздо большую площадь. Венеты, очевидно, отходят на север – на правый берег Сейма, и становятся носителями памятников типа Каменево 2 – Комаровка 2.

Именно к середине – второй половине IV в. относится большинство памятников черняховской культуры в регионе. Это явление удачно названо «эрой Германариха» [12, с. 141–143, рис. 90]. Исходя из облика материальной культуры, высокой плотности расположения памятников, наличия лишь открытых поселений (в том числе большой площади) с близлежащими биритуальными могильниками, возможно говорить о высоком уровне развития земледелия и отделенного от него ремесла, следовательно – общем экономическом и демографическом подъеме, отсутствии угрозы извне и внутренних конфликтов.

Поздние памятники черняховской культуры, как и верхний рубеж ее существования в регионе, уже традиционно определяются по наличию хроноиндикаторов ступеней D1-D2, конца IV – первой четверти V вв. Аммиан Марцеллин повествует о крушении «державы» Германариха (Эрменриха) вследствие вторжения гуннов: «...гунны, пройдя через земли аланов, которые граничат с гревтунгами и обычно называются танаитами, произвели у них страшное истребление и опустошение, а с уцелевшими заключили союз и присоединили их к себе. При их содействии они... прорвались в ... земли Эрменриха» [1, с. 540].

После вторжения гуннов в союзе с аланами-танаитами в область грейтунгов, последние не покинули эту территорию, их «держава» сохранялась. Иордан сообщает, что «...по смерти короля их Германариха они, отделенные от везеготов и подчиненные власти гуннов, остались в этой же стране. Причем Амал Винитарий удержал все знаки своего господствования» [3, с. 107]. Учет только поселений и погребений могильников с хроноиндикаторами ступеней D1-D2 показывает, что в конце IV – начале V вв. черняховская культура занимала тот же ареал к востоку от Днепра, что и в «эру Германариха».

Пока не обнаружено ни одного черняховского могильника и поселения с погребениями исключительно ступеней D1-D2. Считается, что после гуннского вторжения уменьшившееся, не поддающееся влиянию моды гуннской эпохи, черняховское население осталось на прежней территории, пользовалось вещами прежних типов и продолжало использовать свои поселения и кладбища, сохранять старые традиции. Поэтому готы Германариха трудно отличить от готов Винитария [23, с. 375; 22, с. 252]. Поэтому совершенно нет оснований для введения в научный оборот терминов «позднечерняховская культура» и «позднечерняховское население» [5, с. 226, 234].

Распространение вещей-диагностов фазы D1-D2 (первая четверть V в.) на памятниках черняховской культуры региона указывает на эти ступени как на время верхнего рубежа существования культуры в днепро-донецкой лесостепи. В ареале черняховской культуры в днепро-донецкой лесостепи не встречено «гуннских» вещей характерного ювелирного стиля [16, с. 86], нет никаких следов присутствия гуннов. Тезис о крушении черняховской культуры в связи с приходом гуннов находится в противоречии с археологическими реалиями. Да и сами письменные свидетельства указывают на продолжение существования «державы Германариха» еще некоторое время в условиях вассалитета гуннам. В плане выяснения причин кризиса и исчезновения черняховской культуры большую перспективу имеют соответствующие исследования в области *Siedlungsarchäologie* («археология обитания»), рассматривающие эти события как проявление эколого-демографического кризиса, а именно: а) следствие интенсивного развития хозяйства в благоприятных условиях, через 150–200 лет приведшего к деградации черноземов; б) климатических изменений в конце IV в. (увлажнение климата). В этом случае внешне-политические факторы (гуннская экспансия и упадок Римской империи) были второстепенными и конкретно не повлияли на судьбу черняховской культуры [21, с. 21–22].

Таким образом, на протяжении римского времени – начала эпохи Великого переселения народов (около сер. I – перв. четв. V вв.) возможно выделить три этапа этнокультурного развития в области днепро-донецкой лесостепи.

На первом этапе (около середины/третьей четверти I – середины III вв., ступени B2-C1a/C1b европейской хронологической системы) здесь находятся постзарубинецкие/раннекиевские памятники. В историческом плане они могут быть отождествлены с венетами Та-

цита, поскольку постзарубинецкие/раннекиевские памятники являются частью так называемой праславянской культурной провинции.

На втором этапе (около середины/третьей четверти III – второй четверти IV в., ступени C1b-C2) в регионе существуют памятники горизонта Боромля – одной из областей праславянской культурной провинции на новом этапе ее развития. Речь идет о появлении группы населения (венетов) из области Верхнего Поднестровья, вытесненных оттуда вследствие прихода гото-гепидов и событий Скифских войн второй – третьей четвертей III вв. Близость морфологии материальной культуры носителей предыдущих постзарубинецких/раннекиевских памятников и горизонта Боромля заставляет говорить о близости их этнического облика. Но носители горизонта приносят в регион целый ряд инноваций во всех сферах материальной культуры, что определяет время существования горизонта как новую археологическую эпоху. По-видимому, этнос носителей горизонта стоит определять как венеты, упоминающиеся уже в сочинении Иордана.

Третий этап (около второй четверти IV – первой четверти V вв., ступени C2/C3, C3, D1, D1-D2) можно разделить на два периода. Первый период (около второй четверти IV – последней четверти IV вв., ступени C2/C3, C3, D1) связан с появлением и нахождением в регионе носителей черняховской культуры, сложившейся к западу от Днепра. Культура появилась в области днепро-донецкой лесостепи в готовом виде, включающей северо-западный и позднескифский/сарматский компоненты. Очевидно, археологическое явление, заключающееся в смене памятников горизонта Боромля черняховской культурой в этническом плане возможно трактовать как смену населения, вытеснение венетов представителями готской федерации германских и негерманских племен, остроготами и грейтунгами. Черняховская культура является археологическим эквивалентом «державы Германариха». «Венеты», носители горизонта Боромля, были оттеснены на север, за Сейм, и здесь стали носителями памятников типа Каменево 2 – Комаровка 2.

Второй период (последняя четверть IV – первая четверть V вв., ступени D1, D1-D2) связан с угасанием и исчезновением черняховской культуры, как археологическое отражение политических событий – гуннского вторжения, а также распада «державы Германариха», вассалитета его наследников гуннским правителям.

Следует заметить, что период второй – третьей четвертей V в. (ступени D1-D2, D2/D3) связан с гипотетическим существованием некоторых черняховских поселений и выпадением «княжеских кла-

дов» типа Большого Каменца – Жигайлово, монетного клада из Рублевки. Возможно, что данные археологические явления связаны с существованием каких-то «постчерняховских», «восточногерманских» объединений в эпоху Атиллы. В дальнейшем открывается перспектива для поиска и исследования памятников этого времени и выявления их культурной подосновы.

Библиографические ссылки

1. *Аммиан Марцеллин*. Римская история / Аммиан Марцеллин. – М., 2005.
2. *Башкатов Ю. Ю.* Памятники черняховской культуры юга Среднего Поднепровья / Ю. Ю. Башкатов // *Germania-Sarmatia*. – Калининград – Курск, 2010. – II.
3. *Иордан*. О происхождении и деяниях гетов «Getica» / Иордан. – СПб., 1997.
4. *Казанский М. М.* Германские элементы в культуре населения Северного Кавказа в эпоху Великого переселения народов / М. М. Казанский, А. В. Мастыкова // Историко-археологический альманах. – Армавир, 1998.
5. *Казанский М. М.* Кочевые и оседлые варвары в Восточной Европе в гуннскую эпоху / М. М. Казанский, А. В. Мастыкова // Дивногорский сборник. – Воронеж, 2009. – Вып. 1.
6. *Козак Д. Н.* Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. – IV ст. н. е.) / Д. Н. Козак. – К., 1992.
7. *Козак Д. Н.* Про культурно-історичний процес на території України в першій чверті I тис. н.е. / Д. Н. Козак, Р.В. Терпиловський // Археологія. – 1986. – № 56.
8. *Любичев М. В.* К вопросу о времени появления памятников черняховской культуры на днепро-донецком водоразделе / М. В. Любичев // РА. – 2003. – № 3.
9. *Любичев М. В.* Киево-черняховские контакты ступеней C_{1b}-C₂ на территории днепро-донецкой лесостепи в свете выделения «горизонта Боромля» / М. В. Любичев // *Germania-Sarmatia*. Древности Центральной и Восточной Европы эпохи римского влияния и переселения народов. – Калининград, 2008.
10. *Любичев М. В.* «Горизонт Боромля» как область «праславянской» культурной провинции середины III – начала IV в. (ступени C_{1b}-C₂) / М. В. Любичев // *Germania-Sarmatia*. – Калининград – Курск, 2010. – II.
11. *Любичев М. В.* О хронологии позднезарубинецко-раннекиевских памятников в области днепро-донецкого водораздела / М. В. Любичев // ВХНУ. – 2011. – № 965. – Історія: вип. 43.
12. *Магомедов Б.* Черняховская культура. Проблема этноса / Б. В. Магомедов. – Lublin, 2001.
13. *Обломский А. М.* Этнические процессы на водоразделе Днестра и Дона в I–V вв. н. э. / А. М. Обломский. – Москва – Сумы, 1991.

14. *Обломский А. М.* Позднезарубинецкие памятники /А. М. Обломский // Славяне и их соседи в конце I тыс. до н.э. – первой половине I тыс. н.э. – М., 1993.

15. *Обломский А. М.* О взаимоотношении киевского и черняховского населения на водоразделе Днепра и Дона / А. М. Обломский // Проблемы происхождения та історичного розвитку слов'ян. – Київ – Львів, 1997.

16. *Обломский А. М.* Днепровское лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время/ А. М. Обломский. – М., 2002.

17. *Тацит.* Германия / Тацит // Древние германцы. – М., 1937.

18. *Тацит.* О происхождении германцев и местоположении Германии / Тацит // Сочинения. – М., 2001.

19. *Терпиловський Р. В.* Слов'яни Подніпров'я у першій половині I тис. н.е. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук / Р. В. Терпиловський. – К., 1994.

20. *Терпиловский Р. В.* Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н. э. / Р. В. Терпиловский. – Lublin, 2004.

21. *Шишкін Р. Г.* Господарство та екологія населення Середнього Подніпров'я кінця I–V ст. н.е. : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Р. Г. Шишкін. – К., 1996.

22. *Щукин М. Б.* Готский путь / М. Б. Щукин. – СПб., 2005.

23. *Щукин М. Б.* К проблеме финала черняховской культуры / М. Б. Щукин, О. В. Шаров // Stratum plus. – 2000. – № 4.

24. *Bursche A.* Later Roman-Barbarian Contacts in Central Europe. Numismatic evidence / A. Bursche // Studien zu Fundmünzen der Antike. – Berlin, 1996. – 11.

25. *Dymowski A.* Znaleziska monet rzymskich z terenu Polski rejestrowane w pierwszych latach XXI w. Aspekty źródłoznawcze / A. Dymowski. – Zielona Góra, 2011.

27. *Eggers H. J.* Das Problem der ethnischen Deutung in der Frühgeschichte / H. J. Eggers // Ur- und Frühgeschichte als historische Wissenschaft. – 1950.

28. *Eggers H. J.* Der römische Import im freien Germanien / H.J. Eggers // Atlas Urgesch. – Hamburg, 1951. – 1.

29. *Eggers H. J.* Einführung in die Vorgeschichte / H. J. Eggers. – Berlin, 2006.

30. *Eggert M.* Prähistorische Archäologie: Konzepte und Methoden / M. Eggert. –Tübingen, 2008.

31. *Godłowski K.* The chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe / K. Godłowski. – Kraków, 1970.

32. *Kolendo J.* Rola studiów źródłoznawczych w badaniach nad importami rzymskimi znajduwanymi na terenie Barbaricum / J. Kolendo // Świat antyczny i barbarzyńcy: Teksty, Zabytki, Refleksja nad Przeloscia. – Warszawa, 1998. – T. 3.

33. *Kossinna G.* Die Herkunft der Germanen / G. Kossinna // Mannus-Bibliothek. – 1911. – 6.

34. *Wielowiejski P.* Monety rzymskie w kolekcji Przyppkowskich z Jedrzejowa/
P. Wielowiejski // Nowe znaleziska importow rzymskich z ziem Polski. Corpus
der römischen Funde im europäischen Barbaricum. – Warszawa, 1998. – Supl. 1.

Надійшла до редколегії 25.12.2012

УДК–94 (485): 355.48 »1708/1714»

О. М. Слісаренко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

НИМЕЦЬКІ КОНТИНГЕНТИ В АРМІЇ КАРЛА XII ПІД ЧАС ПОХОДУ НА МОСКВУ 1708–1709 рр.

Здійснено аналіз національного складу шведської армії короля Карла XII в період між Альтранштадським миром та поразкою шведів під Полтавою.

Ключові слова: наймані війська, рейтарів, іррегулярна кіннота, переправа, облога, капітуляція.

Проанализирован национальный состав армии шведского короля Карла XII в период между Альтранштадским миром и поражением шведов под Полтавой.

Ключевые слова: наёмные войска, рейтары, иррегулярная конница, переправа, осада, капитуляция.

The national composition of Swedish king Karl's XII army was analyzed in the period between the Altranstadt peace treaty till the Swede's defeat in the Poltava Battle.

Keywords: mercenary, troops, reiters, irregular cavalry, river crossing, siege, capitulation.

Analysiert wurde die nationale Zusammensetzung der Armee des schwedischen Königs Karl XII. in der Periode zwischen dem Frieden von Altranstädt und der Niederlage der Schweden bei Poltava.

Schlüsselbegriffe: Söldnerheer, Kürassiere, irreguläre Kavallerie, Übersetzstelle, Belagerung, Kapitulation

Військова історія віддавна знає такий феномен, як використання чужоземних найманих військ різноманітними монархами в різних

34. *Wielowiejski P.* Monety rzymskie w kolekcji Przyppkowskich z Jedrzejowa/
P. Wielowiejski // Nowe znaleziska importow rzymskich z ziem Polski. Corpus
der römischen Funde im europäischen Barbaricum. – Warszawa, 1998. – Supl. 1.

Надійшла до редколегії 25.12.2012

УДК–94 (485): 355.48 »1708/1714»

О. М. Слісаренко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

НИМЕЦЬКІ КОНТИНГЕНТИ В АРМІЇ КАРЛА XII ПІД ЧАС ПОХОДУ НА МОСКВУ 1708–1709 рр.

Здійснено аналіз національного складу шведської армії короля Карла XII в період між Альтранштадським миром та поразкою шведів під Полтавою.

Ключові слова: наймані війська, рейтарі, іррегулярна кіннота, переправа, облога, капітуляція.

Проанализирован национальный состав армии шведского короля Карла XII в период между Альтранштадским миром и поражением шведов под Полтавой.

Ключевые слова: наёмные войска, рейтары, иррегулярная конница, переправа, осада, капитуляция.

The national composition of Swedish king Karl's XII army was analyzed in the period between the Altranstadt peace treaty till the Swede's defeat in the Poltava Battle.

Keywords: mercenary, troops, reiters, irregular cavalry, river crossing, siege, capitulation.

Analysiert wurde die nationale Zusammensetzung der Armee des schwedischen Königs Karl XII. in der Periode zwischen dem Frieden von Altranstädt und der Niederlage der Schweden bei Poltava.

Schlüsselbegriffe: Söldnerheer, Kürassiere, irreguläre Kavallerie, Übersetzstelle, Belagerung, Kapitulation

Військова історія віддавна знає такий феномен, як використання чужоземних найманих військ різноманітними монархами в різних

регіонах нашої планети. Інколи таке явище набувало значного розмаху, інколи майже зникало. Причому зростання іноземного контингенту в арміях різних країн, як правило, властиве кризовим етапам розвитку, коли традиційні інститути суспільства і влади вичерпують свій ресурс і вимагають модернізації чи й кардинального оновлення. Наприклад, у Давньому Єгипті чергова занепадаюча династія завжди прагнула спертись на іноземні наймані війська – чи то лівійські племена, чи ефіопські, чи грецькі. В Давній Елладі криза полісної державності також породила хвилю найманства. Правда, специфіка Давньої Греції дозволяла наймати контингенти тих же греків, але з інших полісів. Проте траплялися випадки, коли греки охоче йшли на службу варварським державам – Персії, Карфагену; навіть знаменитий полководець цар Пірр не гребував найматися разом з військом до сицилійських чи італійських греків проти Риму чи Карфагену. В часи ж національного піднесення держави, зазвичай, використовували виключно національні збройні сили, чи то у вигляді ополчення, чи у вигляді професійного, але все-таки свого війська (рання Римська імперія). Зате пізній Рим активно використовував варварські наймані загоны – «федератів», вербуючи їх серед германців, слов'ян, арабів, маврів, сарматів [33, с. 36, 69].

Період пізнього середньовіччя у військовому мистецтві також відзначився появою такого військово-політичного інструменту як наймане військо. Хоча зрідка іноземні найманці траплялися і у XIII–XIV ст., однак широкого вжитку інститут найманого війська набув лише в XV ст., переважно після закінчення Столітньої війни. Однак специфіка найманства в окремих регіонах відчутно розрізнялася. Наприклад, у XV–XVI ст. італійські держави активно використовували найманство, проте загоны кондот'єрів, що їх наймали на службу італійські республіки чи монархи, були переважно ж італійськими з невеликим домішком балканських народів (хорвати, албанці). Зате з другої половини XV ст. в європейських війнах з'являється такий чинник, як наймане швейцарське військо, яке ладне було служити будь-яким королям за плату й на професійній основі. На достатньо високому рівні історію швейцарського найманства досліджував Ф. Мерінг [19].

Але з XVII століття відбувається різке зменшення швейцарського найманства і зростання ролі німецьких найманців. Вони активно використовувалися у кварцяному війську у Речі Посполитої, а у Тридцятилітній війні 1618–1648 рр. як на боці католиків, так і протестантів. Зустрічалися вони й у московському війську перших Романових.

Але, на думку автора запропонованого матеріалу, лише дві країни використовували німецьких найманців у дуже значних обсягах – від 1/2 до 1/4 армії – й припадає цей час на XVIII ст. Першою країною, де німецькі найманці склали дуже великий відсоток збройних сил, була Англійська монархія (яка, до речі, використовувала їх найдовше – до кінця XVIII ст.), а іншою стала Швеція, хоча й у досить короткий відтинок часу – перші роки XVIII ст.

Саме останньому епізоду й буде присвячена дана стаття. Здавалося б, за 300 років, що минуло з такої значущої для Росії та Швеції події, як Полтавська битва, її вивчено вздовж і впоперек. Однак при більш детальному аналізі виходить дещо інша картина.

Протягом 200 років вивчення битви (та й у цілому Північної війни) фактично не відбувалося, а лише публікувалися варіації офіційної «Гистории Свейской войны», створеної фактично під особистим контролем Петра I. До таких «офіційних» праць слід віднести працю А. Катифоро, багатотомні «Деяния Петра Великого» І. І. Голікова, роботи Д. Бутурліна та В. Бергмана, а також А. Карцова [13; 7; 8; 1; 12]. Лише у зв'язку з ювілеєм битви напередодні 1909 р. було здійснено ряд глибоких досліджень різних військових та технічних аспектів подій 1708–1709 рр., насамперед військовими істориками: М. Л. Юнаковим, М. М. Полікарповим, І. Ф. Павловським та О. С. Мишляєвським. Зрозуміло, повноцінної та вичерпної картини ці дослідження відтворити не могли як через велику різноманітність аспектів проблеми, так і через необхідність залишитися в руслі офіційної історіографії, адже всі вони були військовослужбовцями російської армії. Як не дивно, в радянський час історіографія Північної війни зробила крок назад. Фактично було поновлено апологетику XVIII століття; навіть у 1988 р. в брошурі О. І. Злаїна було відновлено міфологію щодо кампанії 1708–1709 рр. з «Гистории Свейской войны», вже розвінчану працями дослідників ще 1909 р. [11]. Тим не менш у радянській історіографії було створено три доволі якісних дослідження Північної війни. Мова йде про монографію Є. В. Тарле, опубліковану вже після його смерті, яка все ж містить ряд хибних положень [32]. Другим значним досягненням російської історіографії стала збірка статей, випущена до 250-ліття Полтавської битви, яка вміщує цілий ряд нових архівно-статистичних даних [28]. Серед цих статей варто особливо зазначити матеріали Т. Бикової, Л. Гольденберга, А. Юхти та Є. Колосова. Третьою важливою працею стала спільна робота М. І. Павленка та В. О. Артамонова, що вийшла через 30 років й врахувала значну кількість матеріалів закордонної історі-

ографії [24]. Можливо тому дана праця виглядає більш об'єктивною, ніж монографія Є. Тарле, й суттєво перевищує всі інші нариси й брошури, де аж занадто багато ідеології й значно менше науки.

Але й серед цих досліджень практично немає матеріалів, які б детально торкалися національного складу шведської армії – автори просто не ставили собі подібного завдання.

Мало що додає до цієї картини українська історіографія: як дореволюційна, так і радянська. Це було наслідком практично її несамостійного розвитку під пильним контролем центральної влади, яка дозволяла працювати лише у вузьких нішах історичних досліджень: наприклад, змальовування всенародної війни проти шведських загарбників та засудження авантюри гетьмана Мазепи. Всі інші аспекти або замовчувалися, або подавалися у викривленій офіційній трактовці. Та й самих досліджень, власне, було обмаль. Зокрема, спеціально темою Полтавської битви у радянський час займалися лише А. Маркевич, В. Шутой та О. Дядиченко [16; 17; 35; 10].

Суттєві зрушення відбуваються уже в пострадянській історіографії, особливо у зв'язку з 300-річчям Полтавської битви. Проте, якраз української історіографії це стосується меншою мірою. Фактично лише два автори – О. Сокирко та С. Миколаєнко – приділили значну увагу в своїх працях подіям на Україні в 1708–1709 рр. [30; 31; 22]. З певною натяжкою можна віднести до української історіографії праці полтавського історика В. Молтусова, який друкує їх російською мовою і майже виключно в Росії [19; 20; 21]. Але й у згаданих дослідженнях практично не зачеплено тематику щодо національного складу шведської армії. Дещо кращою в цьому плані є ситуація в сучасній російській історіографії. На сьогодні, особливо у зв'язку з 300-ю річницею Полтавської битви, з'явилися і нові об'ємні монографії значно вищої якості, ніж у радянський час, і численні статейні матеріали. Насамперед, слід назвати таких дослідників як О. В. Беспалов та П. О. Кротов [2; 3; 4; 15]. Крім того, заслуговують на увагу і праці В.А. Красікова та О. Г. Шкварова, хоча нашої теми вони торкаються значно менше [14; 34]. Продовжує працювати у даному напрямку й В. О. Артамонов. Однак останнім часом в його роботах почали посилюватися «патріотичні» тенденції, на противагу об'єктивності, яка вирізняла його праці другої половини 1980-х – початку 1990-х рр.

Підсумовуючи історіографічні дослідження в даному напрямку, можна зауважити, що питання використання іноземних найманих контингентів як шведською, так і російською арміями лише в остан-

ні десять років мали політичні зрушення, однак і на сьогоднішній день залишається багато білих плям та незрозумілостей.

Отже, як опинялися та як використовувалися у шведському війську німецькі найманці? Одразу слід зауважити, що до складу Шведського королівства в XVII ст. потрапили значні території з німецьким (та німецькомовним) населенням: Прибалтика (Естляндія та Ліфляндія), Західна Померанія зі Штеттіном та Штральзундом, ряд інших німецьких міст – Росток, Вісмар, Бремен. Очевидно, що мешканці цих територій вважалися підданими шведської корони й залучалися до військової служби на тих же засадах, що й етнічні шведи на корінних шведських землях. У такому ж становищі були й фінські піддані Шведського королівства, ось чому після бою при Лісній у вересні 1708 р. Петро писав, що вперше було переможено «природних шведів», хоча корпус Левенгаупта було сформовано якраз з прибалтійських та фінських солдат [32, с. 209]. Чимало німецькомовних шведських підданих перебували у лавах шведських полків, як от наприклад капітан Табберт, уродженець Штральзунда, в майбутньому відомий науковець й дослідник Уралу та Сибіру [23], уславившийся під іменем Ф. Й. Страленберг. Німецькі піддані шведського короля служили переважно офіцерами та унтер-офіцерами у прибалтійських полках, де більшість особового складу належали до латиського й естонського населення. Лише один ліфляндський кінний полк дворянського прапора («адельсфан») повністю був німецьким, але він формувався не як регулярний, а на принципі ополчення, тому автор не буде розглядати його як елемент найманого війська. Отже, у даному матеріалі розглядати такі формування – німецькі по суті, але шведські за державною приналежністю – мабуть, буде недоцільно.

Що ж до власне найнятих у Німеччині полків, то в перші роки Північної війни їх, очевидно, не було. Війна почалася неспровокованим нападом на Швецію коаліції держав: Саксонії, Данії та Росії. Очевидно, часу й грошей на швидкий найм у німецьких землях у шведського уряду просто не було: країна перебувала не в кращому фінансовому стані, а на чолі її був король, що не відзначив ще 18-ту річницю. Однак таланту й відваги юного Карла XII вистачило, щоб за півроку завдати поразок Данії та Росії (під Нарвою) й створити сприятливі можливості (в тому числі й фінансові) для поповнення армії найманими контингентами. Особливо сприятливою ситуація стала після 1702 р., коли шведський король завдав другої поразки Августу під Клішовим і фактично став гегемоном Східної Європи. Однак реалізації цих можливостей завадила війна за «Іспанську спадщину», що

розпочалася навесні 1701 р. Через рік до антифранцузської коаліції приєдналася Британія і широка вербовка німецьких найманців для Швеції стала вкрай важкою.

Укладення в 1706 р. Альтранштадського миру вивело з війни Саксонію. Якраз це й відкрило можливості для Карла XII широко вербувати німецькі контингенти до лав своєї армії. З одного боку – можна було скористатися послугами саксонських солдат, що фактично були демобілізовані, а з іншого – Август II Веттін не лише відмовився від польської корони, але й сплачував гігантську контрибуцію – по 500 тис. талерів щомісяця, а отже було зібрано близько 6 млн. за рік перебування шведської армії у Саксонії [9, с. 215]. На такі гроші можна було наwerbувати чималенько! На рік шведській армії утримання одного вершника обходилося приблизно в 300 талерів [25, с. 64].

Правда, німецьких найманців Карл XII наймав і перед Альтранштадським миром. Наприклад, у 1704 р. було наwerbовано німецький найманий полк полковника Класа Екеблада. Цей полк було використано як гарнізонний полк у м. Ельбінгу на прусько-польському прикордонні. Полк перебував там до 8 лютого 1710 р. й склав зброю перед російською бригадою Ф. Ностица (який прибув на службу Петру I з Данії у 1707 р.) після місячної облоги. На цей момент полк нараховував 972 офіцери та солдати. Серед 39 полонених офіцерів, перерахованих поіменно, можна виявити 7 явно шведських прізвищ (18 %). Тобто навіть серед офіцерів німецький контингент переважав, а серед солдат – був абсолютним [27, с. 180–181]. Проте цей полк прямої участі у подіях 1708–1709 рр. не брав, захищаючи хоч і важливу, але віддалену від бойового театру фортецю. Усього шведський король за період 1700–1707 рр. наwerbував у німецьких землях 14 тис. чоловік, об'єднаних у 10 полків: 3 піхотних та 7 драгунських. [3, с. 212]. Виступаючи у похід на Москву восени 1707 р., Карл XII залишив у Померанії корпус генерала Крассау, до складу якого увійшло 3 полки (2 піхотних, 1 драгунський). Про кріпосний полк К. Екеблада ми вже згадали.

Значно більшу роль відігравали в цих кампаніях шість німецьких драгунських полків, що називалися за іменами своїх полковників-шефів: Ельма, Таубе, Дюкера, Мейерфельта, Юлленштерни, Альбедія. Перші три полки мали на початок 1708 р. – по 1250 чол., а три інших – по 1500 чол. [4, с. 12]. Таким чином, на початку походу Карла XII на Москву нараховувалося близько 8250 німецьких найманців. Якусь кількість з них склали шведські офіцери (кілька десятків), серед нестройових осіб – обозних та денщиків – могли бути

слов'яни: чехи та поляки (кілька сот). Отже, власне німці з різних держав складали від 7,5 до 8 тис. чол. Цікавий факт – у цих полках в якості музиканта служив старший брат Й. С. Баха Йоганн Якоб [29, с. 122]. Складніше оцінити з яких саме німецьких держав вербувалися найманці. Очевидно, підказкою тут може бути релігійний фактор – легше було потрапити на службу до шведів вихідцям з протестантських регіонів – Бранденбурга, Мекленбурга тощо. Вихідців з католицьких держав, напевне, було менше, хоча шведська армія майже рік перебувала у Саксонії, поблизу Баварії. Серед документальних свідчень зустрічаються імена німців, що потрапили в полон – бранденбуржці – Йоганн Реніус, Міхель Гронатт [29, с. 77, 84, 97], Фрідріх Шульц [26, с. 1075], австрієць Яків Міллер [20, с. 207]. Певно, серед німецьких найманців католиків було не більше 10 %, всі інші – лютерани. Це сприяло духовній єдності та консолідації армії Карла XII, яка демонструвала надзвичайний рівень дисципліни та стійкості в першу чергу саме через релігійну натхненність та фаталізм.

Під час походу у 1708 р. німецьким полкам не довелося відзначитись у значних боях, та їх, власне, практично не було. Лише один раз, 3 липня 1708 р., головні сили шведів та росіян зішлись в битві під Головчиним. Однак шведи, хоч і виграли бій, цілковитої поразки росіянам не завдали, через швидкий відступ останніх. Власне, в бою під Головчиним німецькі полки участі не брали. Карл XII обійшовся 12 тис. шведів, залишивши 20 тис. поза битвою, аби скувати інші корпуси російської армії – Шереметьєва та Меншикова, загальною чисельністю у 30–35 тис. Петро I активно використовував «скіфську тактику», або т. зв. «Жовквовський стратегічний план». Російська армія, хоч і мала значну чисельну перевагу, але ухилялася від генерального бою, блокувала шведам шляхи наступу, руйнувала місцевість, позбавляла продовольства та фуражу й чинила наскоки легкими загонами на тили та обози шведської армії. Фактично, головним ворогом каролінів стали недоїдання та хвороби, а також несприятливі кліматичні умови – зима 1708–1709 рр. видалася навдивовижу суворою. Дії російської армії полегшувалися тим фактом, що бойові операції розгорнулися не на російській території, а на землях Білорусії, що перебувала тоді у складі Речі Посполитої, а пізніше перемістилися в Україну, що зберігала ще широкі автономні права й, за великим рахунком, росіянами своєю не сприймалася.

Як би там не було, першою серйозною сутичкою для німецьких найманців став бій під Рахівкою 15 лютого 1709 р. Залишений в тилу шведської армії полк драгунів під командою Альбедиля (в ро-

сійських джерелах – Альфенделя) для охорони російських полонених, потрапив під атаку бригади генерала Бема. В російську групу ввійшли 4 драгунських полки (від 3-х до 4-х тис. чол.) та 2 гвардійських батальйони Преображенського полку (близько 1–1,2 тис. бійців). Отже, росіяни мали перевагу в 4–5 разів над німецьким полком, підсиленим зведеною ротою піхоти (130 чол.) із Вестерботтенського полку. Росіяни могли діяти досить вільно, адже головні сили шведів у цей момент були далеко на сході – за Ворсклою, де мали бій біля Краснокутська, завдавши великих втрат кінному з'єднанню генерала Ренне й 13 лютого досягли річки Коломак.

Тим не менше німецький полк вчинив серйозний опір – бій йшов з 8 ранку не менше 2–3 годин. Частина полку змогла відійти з Рашівки за річку до Лютенки, росіянам довелося вводити в бій гвардійську піхоту, очевидно, щоб зламати опір шведських піхотинців. Атака була успішною, але під час неї загинув майор Ф.О. Бартенев [26, с. 720]. У бою було захоплено в полон 8 офіцерів, серед них – командир полку полковник Г. Альфендель, 106 нижніх чинів та 48 чол. небойового складу – загалом 162 чоловіки та 2 прапори. Примітно, що в бою під Рашівкою в полон потрапив капітан Курт Врех. З 1712 року, перебуваючи в Тобольську, він організував школу для дітей полонених шведів та німців. Через 10 років вона вже нараховувала 130 учнів, серед яких були росіяни, українці і навіть один монгол! [23, с. 12]. Російські втрати нібито склали 16 убитих та 85 поранених. Але в цьому числі не згадано жодного вбитого російського офіцера, а вони ж, як бачимо, були [5, с. 492]. Під час бою було визволено майора Нарвського драгунського полку Палема, що потрапив у полон після бою під Добрим 30 серпня 1708 р. До речі, російські та радянські дослідники про полонених у цьому бою мовчать. Хоча ті ж дослідники стверджували, що полк був цілком розгромлений, що не зовсім так. Як відомо, під Переволочною здалося в полон аж 360 воjákів цього полку (в т.ч. 3 – нестройових), тобто після важкої зимівлі, бою під Рашівкою, облоги Полтави до Дніпра дійшли 25 % зі штатного складу полку [34, с. 319].

В усякому разі, Петро I, довідавшись аж через 13 днів про результати бою, висловив Шереметьєву пряме незадоволення результатами бою та втратами гвардійців, прямо заборонив фельдмаршалу використовувати гвардію в таких несуттєвих сутичках [32, с. 307–308]. Як здається автору, полк Альфенделя був переважно саксонським, адже його командир до 1707 року був генерал-майором у армії короля Ав-

густа II. В традиціях Карла XII було призначати як шведських, так і німецьких командирів у полки, де служили їх земляки.

Наступним важким випробуванням для німецьких найманців стала Полтавська битва 27 червня 1709 р. На думку В. Молтусова, на момент бою ці полки нараховували по 600–700 вершників, тобто не більше 4 тис. В головний бій шведський король взяв нібито 4 полки: Таубе, Ельма, Юлленштерни та Дюкера. Вони, очевидно, були найбільш боєздатними, а отже можна вважати, що в їх складі було 2,8 тис. чоловік. Для охорони шведського табору, де перебувало 2,3 тис. поранених та хворих, було залишено 4 кавалерійських полки: 2 шведських, фінський та німецький полк – колишній Альфенделя, який тепер очолював полковник Шрейтерфельт, прибалтійський німець, чий полк було розформовано після поразки під Лісною [20, с. 294]. Нарешті шостий полк – генерал-майора Мейерфельта – перебував у заставі над Ворсклою в містечку Старі Санжари. Не зовсім зрозумілим є склад застав у містечках Кобеляки та Білики. За даними Молтусова, там нібито перебував полк Дюкера (або його частина) на чолі з підполковником Томасом Функом, до речі, швейцарцем, але той же Молтусов показує полк Дюкера в Потавському бою, причому майже в повному складі – 10 рот (з 12) [20, с. 294, 336]. Як здається автору цієї статті, Молтусов припускається помилки, й Т. Функ був підполковником у полку Мейерфельта, отже всі три застави, що згадано вище, склалися з солдат саме цього полку. Це тим більш імовірно, що в 4-х заставах по правому берегу Ворскли перебувало майже 2 тис. бійців; достовірно відомо, що в останній заставі – у Соколках – перебувало 2 роти Південно-Сконського рейтарського полку (шведського) на чолі з підполковником Г. Сільвер'ельмом. А це, максимум, 300 вершників. Виходить, що в трьох інших заставах було понад 1,5 тис. – тобто якраз штатний склад драгунського полку.

Після важкої поразки Карла XII його армія зібралася у таборі біля Пушкарівки й, скориставшись тим, що російська армія їх не переслідує, можливо, через бенкет на полі бою, ввечері 27 червня виступила до Дніпра. Через 2 доби шведи підійшли до переправи під Переволочною з величезним обозом, гарматами (до яких було дуже мало пороху та боєприпасів) та 2,9 тис. російських полонених. Дивує такий відносно організований відступ, адже ним практично ніхто не керував! Короля було важко поранено ще 17 червня, а в бою його стан ще погіршився; його найавторитетніші помічники фельдмаршал К. Рьоншильд та статс-секретар К. Піпер потрапили в полон, найстарший з генералів – А. Левенгаупт – перебував у депресивно-

му стані, до того ж він не мав певних повноважень від короля ще з моменту поразки під Лісною, гетьман І. Мазепа навряд чи міг віддавати накази шведам, так само й запорозький кошовий К. Гордієнко. Можливо, якусь керівну роль відігравали генерал Крейц – найбільш авторитетний серед кавалерійських начальників, або генерал піхоти А. Спарре – старший після Левенгаупта.

Цар Петро відправив навздогін погоню, напевне, на світанку наступного дня. Погоня йшла кінно і якби вона вирушила того ж вечора, 27 червня, вона б наздогнала відступаючих шведів вже на ранок 28 червня. Тим не менше вона не могла наздогнати шведів, що переночували в Старих Санжарах, аж цілу добу, до ранку 29 червня. Погоню, що очолювали князь М. Голіцин та генерал Р. Бауер (Боур) двічі затримували. Першу затримку було організовано у Старих Санжарах генералом Й. Мейєрфельтом за завданням шведського короля. Командир німецького драгунського полку рано-вранці 28 червня вийшов із Старих Санжар до Полтави як парламентар до царя. Вже через 5 км він зустрів російський корпус М. Голіцина (2 гвардійських полки, 10 полків драгун, іррегулярна кіннота калмиків та козаків С. Палія) чисельністю 15–16 тис. бійців. Ні Голіцин, ні Бауер, очевидно, не наважилися проігнорувати місію Мейєрфельта й зупинили погоню, чекаючи на подальші накази царя. Це викликало незадоволення Петра I й він, переконавшись, що Мейєрфельт не має серйозних доручень від короля, крім уточнення списку загиблих та полонених, негайно відправив князя О. Меншикова ще з кількома полками (можливо, шістьма), аби він очолив погоню замість нерішучих Голіцина та Бауера [24, с. 243]. На світанку наступного дня, 29 червня, при переправі через річку Кобелячку в містечку Кобеляки, за 68 км від місця битви, відбувся ар'єргардний бій. Невідомо, чи брали в ньому участь німецькі полки, та й взагалі, обставини бою й втрати сторін у джерелах не відображено.

Зрештою, шведська армія в другій половині дня 29 червня опинилася під Переволочною. Містечко було спалене російською бригадою П. Яковлева ще за 1,5 місяця до цього, під час штурму, а запорожців, що його обороняли, винищено. Тож шведи не знайшли засобів для переправи (було лише кілька човнів), й опинилися в надзвичайно небезпечному становищі. Король Карл XII, ледве прийшовши до тями, припустився двох фатальних помилок: не організував негайної переправи через Дніпро (часу було близько 20 годин), а після власної переправи на правий берег Дніпра, залишив командуючим

генерала А. Левенгаупта, який за своїм душевним станом найменше підходив для цієї ролі.

Все ж через Дніпро в той чи інший спосіб переправилося понад 2 тис. каролінських солдатів та цивільних осіб, більшість мазепинців та майже всі запорожці, усього можливо 7–8 тис. осіб. При належній організації з боку короля каролінів могло б перебратися тисяч з 5. Але й серед тих, хто переправився, були німецькі найманці, наприклад, брати Табберти, а також вже згаданий брат Й. С. Баха. Все ж основна маса німецьких драгун склали зброю вдень 30 червня перед корпусом Меншикова (певно 20–22 тис. бійців) у складі армії Левенгаупта (14 тис. з пораненими, та ще 3 тис. нонкомбатантів).

Майже одразу росіяни запропонували полоненим перейти на службу до Петра І. Значне зацікавлення проявили росіяни до німецьких найманців. З одного боку, їм пообіцяли пристойну винагороду за службу, з іншого – можливі неприємності за відмову. Фельдмаршал Шереметьєв у листі від 8 липня 1709 р. писав генералу Я. Брюсу: «Объявить свой Великому государя именной указ взятому от шведского войска полону штаб-, обер-, унтер-офицерам и рядовым, как немцам так и приуродённым шведам, дабы они, которые похотят, писались в службу Его Царского Величества и обнадёжить, что желающим службы жалование будет дано по достоинству. А ежели немцы в службу не пойдут и они будут держаны, как природные шведы в неволе...» [27, с. 153–154]. Німецькі солдати стали свідками пограбувань, які вчинили на радостях російські солдати, всупереч умовам капітуляції, що їх підписав А. Левенгаупт. Очевидно, це теж вплинуло на їх згоду вступити на службу до росіян. Усього було завербовано 2584 (або трохи менше) німецьких вершників [26, с. 297]. Практично їх відразу було відправлено у поволзькі міста, переважно Казань. Ще близько 400 чоловік з полонених німців на службу не взяли, очевидно через те, що вони були поранені чи хворі. Росіяни зберігали організаційно усі шість німецьких полків, як мінімум, до 1711 року. Під час російсько-турецької війни, що розпочалася восени 1710 р., група шведських офіцерів зважилася на змову й розраховувала організувати повстання німецьких полків у Казані та Симбірську. Змову було розкрито через зраду, шведів вислано по різних містах Уралу та Сибіру, тим паче, що війна для Росії складалася невдало, німецькі полки було поступово розформовано, а їх особовий склад невеликими групами розіслано по російських драгунських полках.

Підсумовуючи викладений матеріал, можна зробити такі висновки: німецькі найманці полки відігравали хоч і невелику, але помітну

роль у поході Карла XII на Москву. Чисельність полків складала на початку 1708 року понад 8 тис. чоловік, з них власне німці – 7 тисяч (приблизно 15 % шведської армії). За бойовими якостями німецькі полки поступалися шведським та фінським, але перевищували прибалтійські (з латишів та естонців). В ході війни німецькі найманці продемонстрували класичні риси найманих військ – відносну стійкість, організованість й, до певної міри, відданість королю. Однак після очевидної поразки Карла XII німецькі полки без особливих вагань перейшли на службу до його ворога, напевне, з умовою, не воювати проти Швеції. Після укладення Ніштадського миру 1721 р. більшість німецьких солдатів повернулися на Батьківщину.

Бібліографічні посилання

1. *Бергман В.* История Петра Великого / В. Бергман. – СПб. : б. и., 1833. – Т. 3. – 308 с.
2. *Беспалов А. В.* Битвы Великой Северной войны / А. В. Беспалов. – М. : Рейтар, 2005. – 254 с.
3. *Беспалов А. В.* Основные формы и методы комплектования шведской армии в 1700–1709 / А. В. Беспалов // Северная Европа: проблемы истории. – М. : Наука, 2005. – Вып. 5. – С. 211–219.
4. *Беспалов А. В.* Северная война. Карл XII и шведская армия. Путь от Копенгагена до Переволочной. 1700–1709 / А. В. Беспалов. – М. : Рейтар, 1998. – Ч. 1. – 48 с.
5. Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / упор. С. Павленко. – К. : КМА, 2009. – 1054 с.
6. Гистория Свейской войны (Поденная записка Петра Великого): в 2-х вып. / под общ. ред. А. А. Преображенского. – М. : Круг, 2004.
7. *Голиков И. И.* Деяния Петра Великого, мудрого преобразователя России / И.И. Голиков. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1788. – Т. X. – 484 с.
8. *Голиков И. И.* Дополнение к деяниям Петра Великого / И. И. Голиков. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1795. – Т. 15. – 400 с.
9. *Григорьев Б. Н.* Карл XII, или Пять пуль для короля / Б.Н. Григорьев. – М. : Мол. гвардия, 2006. – 550 с.
10. *Дядиченко В. А.* Полтавская битва / В. А. Дядиченко. – К. : Знання, 1959. – 44 с.
11. *Злаин А. И.* Полтавская битва / А. И. Злаин. – М. : Воениздат, 1988. – 127 с.
12. *Карцов А.* Военно-исторический обзор Северной войны / А. Карцов. – СПб. : Изд-во Военно-учебных заведений, 1851. – 134 с.
13. *Катиборо А.* Житие Петра Великого, императора и самодержце все-российского, Отця Отечества / А. Катиборо. – СПб. : Изд-во Импер. Акад. Наук, 1772. – 511 с.

14. *Красиков В. А.* Северная война, или Блицкриг по-русски / В. А. Красиков. – М. : ОЛМА Медиа Групп, 2010. – 480 с.
15. *Кротов П. А.* Битва при Полтаве. К 300-летней годовщине / П. А. Кротов. – СПб. : Историч. иллюстрация, 2009. – 416 с.
16. *Маркевич А.* Великий подвиг. К 250-летию Полтавской битвы / А. Маркевич. – К. : КГУ, 1959. – 158 с.
17. *Маркевич А.* Разгром Карла XII / А. Маркевич. – К. : КГУ, 1946. – 114 с.
18. *Меринг Ф.* Военно-исторические экскурсии / Ф. Меринг // История войн и военного искусства. – СПб. : Полигон-АСТ, 2000. – С. 84–160.
19. *Молтусов В. А.* Военное искусство русской армии в Полтавском сражении / В. А. Молтусов // Полтавська битва 1709 р. в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав: зб. матер. Міжнарод. наук.-практ. конф. – Х. : ФОП Толмачова, 2009. – С. 223–228.
20. *Молтусов В. А.* Полтавская битва 27.VI.1709: уроки истории / В. А. Молтусов. – М. : Кучково поле, 2009. – 512 с.
21. *Молтусов В. А.* Русская кавалерия в Полтавском сражении / В. А. Молтусов // 300 лет Полтавскому сражению. Спец. совм. выпуск ВИЖ и Старый Цейхгауз, 2009. – С. 32–37.
22. *Николаенко С. А.* Полтавская битва / С. А. Николаенко. – Х. : Фолио, 2009. – 122 с.
23. *Новлянская М. Г.* Филипп Иоганн Страленберг / М. Г. Новлянская. – М.-Л. : Наука, 1966. – 95 с.
24. *Павленко Н. И.* 27 июня 1709 г. / Н. И. Павленко, В. А. Артамонов. – М. : Мол. гвардия, 1989. – 272 с.
25. Палли Х. Между двумя боями за Нарву. Эстония в первые годы Северной войны. 1701–1704 / Х. Палли. – Таллин : Изд-во АН Эстонской ССР, 1966. – 343 с.
26. Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. IX, вып. 1 (январь – декабрь 1709) / ред. Б. Б. Кафенгауз. – М. : Изд-во АН СССР, 1950. – 526 с.
27. Письма Б. П. Шереметьева / Сборник императорского Русского Исторического общества, т. 25. – СПб., 1876. – 514 с.
28. Полтава. К 250-летию Полтавского сражения: сб. статей. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – 435 с.
29. Полтава. Судьбы пленных и взаимодействие культур / под ред. Т. Тошпендаль-Сальчевой, Л. Юнсон. – М. : РГГУ, 2009. – 462 с.
30. *Сокирко О. Г.* Війська українських гетьманів у Полтавській битві 27.VI.1709 / О. Г. Сокирко // УІЖ. – 2009. – № 2. – С. 40–50.
31. *Сокирко О. Г.* Український Рубікон. Полтавська битва 27 червня 1709 / О. Г. Сокирко: у 2 ч. – К. : Темпора, 2008. – Ч. 1. – 77 с.; 2009. – Ч. 2. – 69 с.
32. *Тарле Е. В.* Северная война и шведское нашествие на Россию / Е. В. Тарле. – М. : Соцэкгиз, 1958. – 480 с.

33. *Тойнбі Арнольд*. Дослідження історії / Арнольд Тойнбі : у 2 ч. – К. : Основи, 1995. – 402 с.

34. *Шкваров А. Г.* Полтавская битва. К 300-летию «Преславной баталии» / А. Г. Шкваров. – М. : Яуза-Эксмо, 2009. – 448 с.

35. *Шутой В. С.* Северная война (1700–1721) / В. С. Шутой. – М. : Просвещение, 1970. – 160 с.

Надійшла до редколегії 10.01.2013

УДК 94(430+498)

А. П. Соколов

МГУ им. М. В. Ломоносова

ГЕРМАНСКИЙ ГЕНЕРАЛЬНЫЙ ШТАБ И КАМПАНИЯ ПРОТИВ РУМЫНИИ: СТРАТЕГИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА И ВОЕННОЕ ПЛАНИРОВАНИЕ

Здійснено аналіз діяльності Генерального штабу Німеччини з підготовки та проведення військової кампанії проти Румунії під час Першої світової війни, основних факторів, що беруться до уваги німецькими генштабістами при оцінці військово-політичного становища Румунії, її армії та офіцерського корпусу. Зроблено висновок про те, що діяльність німецького Генерального штабу під час війни з Румунією може бути оцінена як успішна.

Ключові слова: Перша світова війна, Генеральний штаб, Антанта, Австро-Угорщина, Німеччина.

Осуществлен анализ деятельности Генерального штаба Германии по подготовке и проведению военной кампании против Румынии во время Первой мировой войны, основных факторов, принимаемых во внимание немецкими генштабистами при оценке военно-политического положения Румынии, её армии и офицерского корпуса. Сделан вывод о том, что деятельность германского Генерального штаба во время войны с Румынией может быть оценена как успешная.

Ключевые слова: Первая мировая война, Генеральный штаб, Антанта, Австро-Венгрия, Германия.

This article analyzes the activities of the German General Staff to prepare and conduct the military campaign against Romania during World War I. The

33. *Тойнбі Арнольд*. Дослідження історії / Арнольд Тойнбі : у 2 ч. – К. : Основи, 1995. – 402 с.

34. *Шкваров А. Г.* Полтавская битва. К 300-летию «Преславной баталии» / А. Г. Шкваров. – М. : Яуза-Эксмо, 2009. – 448 с.

35. *Шутой В. С.* Северная война (1700–1721) / В. С. Шутой. – М. : Просвещение, 1970. – 160 с.

Надійшла до редколегії 10.01.2013

УДК 94(430+498)

А. П. Соколов

МГУ им. М. В. Ломоносова

ГЕРМАНСКИЙ ГЕНЕРАЛЬНЫЙ ШТАБ И КАМПАНИЯ ПРОТИВ РУМЫНИИ: СТРАТЕГИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА И ВОЕННОЕ ПЛАНИРОВАНИЕ

Здійснено аналіз діяльності Генерального штабу Німеччини з підготовки та проведення військової кампанії проти Румунії під час Першої світової війни, основних факторів, що беруться до уваги німецькими генштабістами при оцінці військово-політичного становища Румунії, її армії та офіцерського корпусу. Зроблено висновок про те, що діяльність німецького Генерального штабу під час війни з Румунією може бути оцінена як успішна.

Ключові слова: Перша світова війна, Генеральний штаб, Антанта, Австро-Угорщина, Німеччина.

Осуществлен анализ деятельности Генерального штаба Германии по подготовке и проведению военной кампании против Румынии во время Первой мировой войны, основных факторов, принимаемых во внимание немецкими генштабистами при оценке военно-политического положения Румынии, её армии и офицерского корпуса. Сделан вывод о том, что деятельность германского Генерального штаба во время войны с Румынией может быть оценена как успешная.

Ключевые слова: Первая мировая война, Генеральный штаб, Антанта, Австро-Венгрия, Германия.

This article analyzes the activities of the German General Staff to prepare and conduct the military campaign against Romania during World War I. The

author make the analysis of the main factors taken into account by the German General Staff in the military-political situation in Romania, its army and officer corps. The author comes to the conclusion that the work of the German General Staff during the war with Romania could be assessed as successful.

Keywords: The First World War, the General Staff, the Allies, Austria-Hungary, Germany.

In diesem Beitrag wird die Tätigkeit des deutschen Generalstabs zur Vorbereitung und Durchführung der Kriegshandlungen gegen Rumänien während des Ersten Weltkrieges analysiert. Analysiert werden wesentliche Faktoren, die von deutschen Generalstäblern bei der Einschätzung der militärpolitischen Lage Rumäniens, seiner Armee und des Offizierskorps berücksichtigt wurden. Der Autor kommt zum Schluss, dass die Tätigkeit des deutschen Generalstabs während des Krieges gegen Rumänien als erfolgreich bewertet werden kann.

Schlüsselbegriffe: Erster Weltkrieg, Generalstab, Entente, Österreich-Ungarn, Deutschland.

Вступление Румынии в Первую мировую войну на стороне Антанты было неприятным, но ожидаемым для германского Генерального штаба событием. В течение всего 1916 г. страны «Сердечного союза» вели целенаправленную дипломатическую работу по привлечению Румынии на свою сторону. Аналогичную деятельность осуществляли страны Четверного союза. Кроме того, в германском Генеральном штабе имелся план вторжения в Румынию, планируемый на начало 1916 г., который не был осуществлен из-за недостатка резервов [3, с. 597]. Однако интересы торговых кругов Румынии и геополитический фактор предопределили выбор страны между двумя враждующими блоками в пользу Антанты.

Для германского генерального штаба первая половина – середина 1916 г. ознаменовались серьезным кризисом, возникшим по ряду причин:

1. Неудачные действия немецких войск на Западном фронте. Затяжное и кровопролитное сражение под Верденом не принесло желаемого успеха для немцев. Безрезультатно закончилась и битва на Сомме. После морского Ютландского сражения германский флот оказался сильно потрепанным. Сражения на Западном фронте проходили с особым ожесточением и имели своим последствием колоссальные потери. Стратегическая инициатива постепенно переходила на этом театре военных действий к войскам Антанты [1, с. 178].

2. Неудачные действия немецких войск и их союзников на Восточном фронте. Операции, проводимые русским командованием

в начале 1916 г., хотя и не имели масштаба сражений на Западном фронте, но позволяли сковывать войска Четверного союза и препятствовать переброске резервов во Францию. Прорыв генерала Брусилова обернулся для австро-венгерских и немецких войск серьезным поражением и поставил под угрозу сохранение боеспособности Австро-Венгрии как союзника Германии. В Германском Генеральном штабе имелись серьезные беспокойства относительно перспектив отступления германской армии за Карпаты [2, с. 20]. На Кавказском фронте армии Османской империи продолжали терпеть поражения и отступать под ударами русской армии.

3. Нарастание экономических трудностей внутри страны. Несмотря на введение карточной системы, стали ощущаться последствия экономической блокады. К концу лета стал очевиден масштаб неурожая картофеля, важнейшей сельскохозяйственной культуры для Германии. Перед населением маячила угроза голода, который впоследствии получил известность как «брюквенная зима» 1916–1917 гг. В этом смысле территория Румынии рассматривалась германскими генштабистами как важный сырьевой источник [4, с. 284].

4. Рост политической напряженности. Начало 1916 г. ознаменовалось появлением первых организаций, выступавших за скорейшее завершение войны. Сильным ударом для всего Четверного союза стала смерть императора Австро-Венгрии Франца-Иосифа. Престарелый монарх долгое время своего правления был объединяющим символом всего австро-венгерского государства, и его кончина активизировала центробежные настроения среди народов дунайской монархии. Целостность блока Четверного союза была поставлена под угрозу.

В результате вышеобозначенных факторов на момент вступления Румынии в войну Германская империя находилась в затруднительном военно-политическом и стратегическом положениях, что открыто признавалось в Генеральном штабе [2, с. 4]. Вследствие отсутствия успехов на фронтах ушел в отставку начальник Генерального штаба генерал Эрих фон Фалькенхайн. На его место 29 августа 1916 г. были назначены фельдмаршал Пауль Гинденбург и генерал Эрих Людендорф. Им были переданы фактически неограниченные полномочия в сфере командования, военного управления и экономики. От этих двух командующих, обладавших огромным авторитетом, ожидали решительных мер по изменению обстановки.

В своей оценке военно-стратегического потенциала Румынии и перспективах её вступления в войну германский Генеральный штаб исходил из следующих положений:

1. Несмотря на то, что румынская армия по своей численности и вооружению уступала основным воюющим странам (кроме Болгарии), её армия признавалась как «вполне готовая к войне, достаточно многочисленная» [2, с. 21]. Существенным, усиливающим румынскую армию фактором признавалась поддержка её силами русской армии – 47 корпуса генерала А. М. Зайончковского. В Германском Генеральном штабе допускали, что войска Румынии способны вести успешные наступательные действия и нанести поражение австро-венгерским и немецким частям в рассматриваемых театрах военных действий.

2. Относительно высокая оценка румынской армии в германском Генеральном штабе была связана, не в последнюю очередь, с оценкой тех сил, которые должны были встретить наступающих румын. Основной такой силой признавались дивизии австро-венгерского союзника, находящиеся на отдыхе в приграничном с Румынией районе Трансильвании. Боеспособность этих частей оценивалась как невысокая. Слабые укрепления на границе Австро-Венгрии и Румынии не предполагали возможности использовать их для продолжительной обороны. [4, с. 244]. Низкая пропускная способность железнодорожного транспорта в регионе делала невозможным быструю переброску сюда немецких войск с других участков.

На другом предполагаемом участке фронта, расположенном на болгарско-румынской границе, формирование группировки болгаро-османско-немецких войск было далеко от своего завершения. Ситуация с транспортной инфраструктурой была еще хуже, чем в Австро-Венгрии [4, с. 249].

3. Неочевидность предполагаемого направления главного удара румынской армии [4, с. 237]. Признавалось два возможных направления: на Бухарест и Вену через Карпаты и Трансильванию и на Константинополь через Болгарию. Второй вариант признавался потенциально более опасным [2, с. 22]. Это было связано с небольшими силами, находящимися на болгаро-румынской границе, невысокой боевой подготовкой войск-союзников (Болгарии и Османской империи) и, главное, с перспективой для Германии быть отрезанной от азиатского союзника – Османской империи, являющегося важнейшим источником ресурсов для всего союза Центральных держав. Отдельное беспокойство вызывали солдаты болгарской армии, среди которых было много симпатизировавших Российской империи. Существовали серьезные опасения, впоследствии не оправдавшиеся, что они не будут стрелять в русских солдат, которые как раз были сосредото-

точены на болгаро-румынской границе под командованием Зайончковского [4, с. 282]. Однако румынское командование выбрало в качестве направления главного удара Будапешт, что было встречено в германском Генеральном штабе с чувством оптимизма.

4. Предстоящая кампания против Румынии увязывалась с общей логикой развития военной обстановки на Восточном и Салоникийском фронтах и, в более широком смысле, с общей стратегической ситуацией в войне. Наступательный запал русской армии после Брусиловского прорыва иссяк. Коммуникации были растянуты. Южный участок Восточного фронта выглядел наименее защищенным. Стремительная военная операция против Румынии позволила бы нивелировать успехи Брусиловского прорыва и установить прочную связь между всеми державами Четверного союза, не опасаясь последствий возможного скоординированного удара держав Антанты на Балканах.

Принимая во внимание обозначенные факторы, германский Генеральный штаб и Высшее военное командование разработали план военных действий против Румынии. Его основы были представлены еще во время совещания военных руководителей Германии, Австро-Венгрии и Болгарии в Плессе 28 июля 1916 г. [2, с. 20]. В соответствии с ним создавалось три группировки войск Четверного союза [3, с. 601–602]:

1. Группировка под командованием фельдмаршала Фалькенхайна на границе Австро-Венгрии и Румынии: 1-я австро-венгерская армия генерала фон Арца, 9-я германская армия.

2. Группировка под командованием фельдмаршала Маккензена (объединенные болгарские, османские и германские части).

3. 7-я австрийская армия, которая должна была обеспечивать прикрытие войск с севера, где располагались русские части.

Было сформировано единое военное руководство внутри Четверного союза. Таким образом, австрийские, османские и болгарские части оказались в подчинении Гинденбурга и Людендорфа. Хотя австро-венгерские части формально оставались в подчинении эрцгерцога Карла, фактически их действия определялись приказами германского Верховного командования.

Предполагалось развернуть стремительное наступление на противника в районе Семиградья, предупредив его стратегическое развертывание. Вторым ударом предполагалось провести наступление с форсированием Дуная и уничтожением основных сил прикрытия в районе Добруджи. Вариант с главным ударом в направлении Буха-

реста при форсировании Дуная был отклонен по причине слабости объединенной группировки войск фельдмаршала Маккензена. Залог успеха в предстоящей кампании представлялся германским генштабистам в использовании преимуществ германской армии в оперативном развертывании [4, с. 245]. При этом численность задействованных в наступательных действиях войск и короткие сроки развертывания вносили в план операции значительную долю риска [2, с. 21].

Что касается хода боевых действий на Румынском фронте и деятельности Германского Генерального штаба, то следует выделить следующие узловые моменты:

1. Крайне неумелые действия румынских военных руководителей во время стратегического развертывания и марша. В своих воспоминаниях фельдмаршал Гинденбург так охарактеризовал общее положение противника: «Румынию преследовал злой рок: её армия не двигалась, её вожди ничего не понимали, а нам удалось вовремя собрать достаточные силы в Трансильвании, – достаточные, конечно, для такого противника» [2, с. 21]. Несмотря на стойкость и выносливость рядового состава, офицерский корпус румынской армии всех уровней имел крайне слабую тактическую и стратегическую подготовку, что быстро поняли в Генеральном штабе [1, с. 179]. Отличавшийся высокой боеспособностью русский корпус Зайончковского был сильно ограничен в инициативе и немногочислен.

2. Высокая эффективность германских войск при ограниченной эффективности деятельности войск союзников Германии. Во многом причиной этого является действенность достигнутого в ходе кампании принципа единоначалия, когда германский и союзные войска имели единый командный центр. Благодаря этому группировки Фалькенхайна и Маккензена наносили свои удары максимально скоординированно, не позволяя румынскому командованию перебрасывать свои резервы для организации успешных контратак.

3. Отдельные случаи переоценки немецкими генштабистами возможностей румынской армии. Так, ожидалось, что румынская столица Бухарест будет оказывать упорное сопротивление наступающим немецким войскам. Однако город, который не имел никаких фортификационных укреплений, фактически сдался без серьезного сопротивления [2, с. 21].

Кампания против Румынии продемонстрировала высокие профессиональные качества Германского Генерального штаба и вооруженных сил в целом. Несмотря на тяжелое положение, сложившееся к последней четверти 1916 г., путем кадровых перестановок, ре-

шительных мер по переброске войск на опасные участки фронтов и успешных боевых действий, Германии удалось завершить год с надеждами на успех, по крайней мере на востоке. Переоценка Румынии как военного противника позволила войскам Четверного союза вывести её из войны за относительно короткий срок и с небольшими потерями. Поражение Румынии вынудило Россию растянуть свои войска, что сделало невозможным развитие успеха Брусиловского прорыва и проведение крупных наступательных операций. План Антанты одержать военную победу над Германией и её союзниками в 1916 г. не оправдался.

Библиографические ссылки

1. *Виноградов В.Н.* Румыния в годы Первой мировой войны. / В. Н. Виноградов. – М., 1969.
2. *Гинденбург П.* Воспоминания Гинденбурга / П. Гинденбург. – Пг., 1922.
3. *Зайончковский А. М.* Первая мировая война / А. В. Зайончковский. – СПб., 2002.
4. *Людендорф Э.* Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг. / Э. Людендорф – М.-Мн. – 2005.

Надійшла до редколегії 07.01.2013

УДК 94(430+6)

В. Шмидт

г. Регенсбург

ОБ ОСОБЕННОСТЯХ КОЛОНИЗАЦИИ ВОСТОЧНОАФРИКАНСКИХ КОЛОНИЙ ГЕРМАНИИ ПЕРЕД ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНОЙ (РЕГИОН КИЛИМАНДЖАРО – МЕРУ)

Розглянуто питання про розвиток колоніальних європейських поселень у Східній Африці. Зроблено спробу показати особливості і характер цього історичного процесу. В основному, у статті розглянуто регіон німецької

шительных мер по переброске войск на опасные участки фронтов и успешных боевых действий, Германии удалось завершить год с надеждами на успех, по крайней мере на востоке. Переоценка Румынии как военного противника позволила войскам Четверного союза вывести её из войны за относительно короткий срок и с небольшими потерями. Поражение Румынии вынудило Россию растянуть свои войска, что сделало невозможным развитие успеха Брусиловского прорыва и проведение крупных наступательных операций. План Антанты одержать военную победу над Германией и её союзниками в 1916 г. не оправдался.

Библиографические ссылки

1. *Виноградов В.Н.* Румыния в годы Первой мировой войны. / В. Н. Виноградов. – М., 1969.
2. *Гинденбург П.* Воспоминания Гинденбурга / П. Гинденбург. – Пг., 1922.
3. *Зайончковский А. М.* Первая мировая война / А. В. Зайончковский. – СПб., 2002.
4. *Людендорф Э.* Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг. / Э. Людендорф – М.-Мн. – 2005.

Надійшла до редколегії 07.01.2013

УДК 94(430+6)

В. Шмидт

г. Регенсбург

ОБ ОСОБЕННОСТЯХ КОЛОНИЗАЦИИ ВОСТОЧНОАФРИКАНСКИХ КОЛОНИЙ ГЕРМАНИИ ПЕРЕД ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНОЙ (РЕГИОН КИЛИМАНДЖАРО – МЕРУ)

Розглянуто питання про розвиток колоніальних європейських поселень у Східній Африці. Зроблено спробу показати особливості і характер цього історичного процесу. В основному, у статті розглянуто регіон німецької

Східної Африки, Кіліманджаро – Меру, де були європейські поселення перед Першою світовою війною, а також заходи адміністрації з питань колонізації.

Ключові слова: колонізація, німецька Східна Африка, Кіліманджаро – Меру, колоніальна адміністрація, поселення.

Рассмотрен вопрос о развитии колониальных европейских поселений в Восточной Африке. Сделана попытка показать особенности и характер этого исторического процесса. В основном, в статье рассмотрен определенный регион немецкой Восточной Африки, Килиманджаро – Меру, где имелись европейские поселения перед Первой мировой войной, а также мероприятия администрации в вопросах колонизации.

Ключевые слова: колонизация, немецкая Восточная Африка, Килиманджаро – Меру, колониальная администрация, поселение.

This essay deals with the colonies of Europeans in East African. The author shows the difficulties and characteristics of this historical process. This essay refers to a specific region in German East Africa, Kilimandscharo -Meru, where a big amount of European settlements were established before the First World War. The author explains different points of view on colonization by administrative units.

Keywords: Colonization, German East Africa, Kilimandscharo-Meru, colonial administration, settlement

Im Beitrag wird der Frage nach der Entwicklung europäischer kolonialer Siedlungen in Ostafrika nachgegangen. Der Autor hat den Versuch unternommen, die Besonderheiten und den Charakter dieses historischen Prozesses aufzuzeigen. Im Beitrag wurde vor allem eine bestimmte Region Deutsch-Ostafrikas, Kilimandscharo-Meru, in der es vor dem Ersten Weltkrieg europäische Siedlungen gab, in Augenschein genommen. Untersucht wurden vom Autor auch Maßnahmen der Administration in Fragen der Kolonisation.

Schlüsselbegriffe: Kolonisation, Deutsch-Ostafrika, Kilimandscharo-Meru, koloniale Administration, Siedlungen.

Прежде чем приступить к рассмотрению вопроса о колонизации восточноафриканских колоний Германии, хотелось бы остановиться на самой проблеме проникновения европейцев на Африканский континент. Первыми из европейцев на Африканском континенте обосновались португальцы, которые в конце XV – начале XVI века здесь основали свои колонии. Во второй половине XVII века на юге Африки закрепились голландцы, организовавшие здесь Капскую колонию. Вслед за голландцами сюда проникают представители других европейских народов. В результате возрастающего интереса к африканским колониям со стороны европейских государств, разгорелась борьба за их обладание. Однако массовое проникновение европейцев

на Африканский континент происходит в самом начале XIX века, когда Англия захватила Капскую колонию, что способствовало развитию внутренней миграции на Африканском континенте. Вслед за Англией в конце XIX века на Африканском континенте возникают колониальные владения Германии. Между 1884 и 1889 годами Германия имела колонии в Африке, Северном Китае, а также в Тихоокеанском регионе. После Великобритании, Франции и Голландии, Германия являлась четвертым европейским государством, имеющим колониальные владения [2, с. 11].

Несмотря на быстрый рост колониальных владений Германии, внутри страны имелись определенные противоречия по поводу проведения колониальной политики. Данные противоречия во многом определялись взглядами «железного канцлера» Отто фон Бисмарка на важность проведения колониальной политики Германией в этот период. Еще в 1883 году Бисмарк заявил, что «как долго я буду рейхсканцлером, Германия не будет стремиться проводить колониальную политику» [6, с. 90]. Однако взгляды Бисмарка на участие в колониальной политике резко меняются в 1884 году, основной причиной, побудившей изменить курс в отношении колониальных вопросов, явилось усиление влияния Англии во внешнеполитических делах [2, с. 23]. Однако несмотря на изменение взглядов «железного канцлера» на колониальные вопросы, в правящих кругах Германии имелось огромное количество скептиков, которые тормозили своими действиями рассмотрение важнейших колониальных вопросов в рейхстаге, обосновывая свою позицию высказыванием Бисмарка, сделанным им в 1883 году. В конечном итоге это не могло не сказаться на вопросах заселения уже приобретенных Германией колониальных владений.

В предлагаемой работе будут рассмотрены вопросы европейской колонизации восточноафриканских колоний Германии на примере заселения области Килиманджаро – Меру, как более пригодного региона в климатическом отношении для создания европейских поселений перед Первой мировой войной. Пригодными районами для европейского заселения в восточноафриканских колониях Германии перед Первой мировой войной были не только северные районы Килиманджаро – Меру (Моши и Аруша), но также южные районы колонии Иринга и Нейлангенбург, более подходившие по климатическим условиям для заселения их европейцами [7, с. 50].

Одной из острейших проблем в колониальной политике Германии перед началом Первой мировой войны являлся вопрос о заселении

ее колониальных владений, прежде всего, на Африканском континенте, где имела одна из ее крупнейших колоний – немецкая Восточная Африка (ныне современная Танзания). Несмотря на то, что к 1914 году восточноафриканские колонии Германии (с 1885 по 1919) относились к числу самых населенных колоний этой страны европейцами, надо отметить, что на начальном этапе заселения этих территорий и их колонизации имелись определенные трудности. В частности, данная проблема во многом зависела от различных факторов. К числу таких факторов следовало бы отнести:

1. Экономические причины, которые тормозили поток переселенцев из Германии в восточноафриканские владения, были во многом связаны с выделением земельных участков переселенцам и их качеством.

2. Медленный рост переселения в восточноафриканские колонии Германии также объяснялся и тем, что не все регионы вновь приобретенной колонии были пригодны в климатических отношениях для ее заселения.

3. Фактором, тормозящим развитие потока переселения, также являлось и то, что до начала Первой мировой войны в этой крупнейшей колонии Германии не имелось нормальной сети дорожных коммуникаций, что, в свою очередь, осложняло продвижение и освоение переселенцами ее территорий.

4. К политическим причинам, осложнявшим переселение имперских немцев, можно отнести соперничество между Англией и Германией в этом регионе [17].

До появления немецких колониционных властей в регионе Килиманджаро – Меру в этом районе уже имелись европейские поселения. К началу 1900 года в немецких колониях в Восточной Африке насчитывалось 1500 выходцев из Европы [1, с. 566].

Инициатором быстрого экономического освоения вновь приобретенных владений в Восточной Африке на основе европейского переселения был губернатор этой колонии Эдуард фон Либерт (1897–1901). По плану Либерта возможность быстрейшего освоения восточноафриканских колоний была возможна лишь при планомерной колонизации этих территорий европейцами, выходцами из Германии или же других стран Европы. Помимо этого, план губернатора Либерта по колонизации этих территорий включал в себя также пункт, что наряду с созданием крупных хозяйств предлагалось создание и мелких переселенческих хозяйств. Идеи и мысли Либерта нашли поддержку в Германии, среди имперских немцев, которые хотели

эмигрировать из Германии. В основном, к этой группе принадлежали выходцы из среднего сословия [10, с. 119]. Идея губернатора восточноафриканских колоний Либерта по вопросу заселения имперскими немцами основывалась на его выводах после совершенных им ряда исследовательских экспедиций. Эти экспедиции имели своей целью выяснить особенности и возможности заселения определенных регионов восточноафриканских колоний европейцами [4, с. 77]. Результатом исследовательских экспедиций Либерта и по его инициативе были созданы специальные опытные хозяйства в районе западной Узамбары (опытное хозяйство Квай) и в районе Уее (опытное хозяйство Дабага), целью которых являлось выяснение природно-климатических условий, пригодных для развития европейского переселения. Однако идеи Либерта по вопросу заселения восточноафриканских колоний переселенцами из Европы, в частности выходцами из Германии, не нашли должного интереса в правительственных кругах. В своих воспоминаниях бывший губернатор восточноафриканских колоний Эдуард фон Либерт указывал на основные причины медленного роста переселения в эту колонию Германии, объясняя это тем, что руководство было централизованным и все основные вопросы, связанные с колонией и вопросами переселения, решались в Берлине. В частности, Либерт писал, что: «Восточная Африка с конца 1896 года, уже 12 лет находится под нашим управлением, все действия в колонии и связанные с ней определяются Берлином, и многие важные вопросы решаются некомпетентными служащими, которые Африку не видели и не знают сложившихся здесь отношений» [12, с. 111]. Данное высказывание во многом определяет общую тенденцию в вопросах колонизации одной из самых значительных колоний кайзеровской Германии.

С другой стороны, позиция правящих кругов Германии объяснялась также и тем, что они в большей мере были озабочены выделением денег для дальнейшей оккупации вновь приобретенных территорий, чем вопросами заселения их переселенцами [5, с. 417].

Если рассмотреть динамику роста численности европейского населения, среди которого, несмотря на трудности, немецкие переселенцы занимали значительную часть в восточноафриканских колониях перед началом Первой мировой войны, то становится ясно, что заселение этой колонии Германии шло очень медленно и неравномерно и во многом зависело от расширения политического влияния Германии в этом регионе. Кроме имперских немцев, в колонизации восточноафриканских территорий, принадлежавших Германии пе-

ред Первой мировой войной, участвовали также и другие европейские народы: греки, итальянцы, российские немцы, немцы из Палестины, буры, швейцарцы.

Нижеприведенная таблица показывает общую динамику роста численности европейского населения в колонии по годам.

Таблица 1

**Численность развития европейского населения
в немецкой Восточной Африке [18, с. 48]**

Годы	Кол-во европ. колонистов
1894	750
1900	1139
1905	1873
1911	4026
1914	5500

Среди общего количества европейского населения к 1914 году в восточноафриканских колониях большинство принадлежало немецким переселенцам, которые из общего числа составляли 4100 человек, причем 3011 мужчин и 1089 женщин с детьми [15, с. 107].

В основном, перед началом Первой мировой войны поток переселения в восточноафриканские колонии шел в ее северные районы, которые были более благоприятны в климатическом отношении для развития европейских переселенческих хозяйств. Перед началом Первой мировой войны в колониях Германии в Восточной Африке существовало два типа хозяйственных поселений: плантации и фермы, исключение составляли в хозяйственном отношении горные районы Узамбары и Килиманджаро – Меру. Наряду с существованием плантаций и ферм в регионе Узамбары, Килиманджаро – Меру, переселенцы занимались огородничеством, выращивали различные сельскохозяйственные культуры: кукурузу, пшеницу, овощи и картофель. Важную роль в развитии переселенческого дела в восточноафриканских колониях сыграл административный центр Моши. Бывшее военное поселение Моши впоследствии стало центром ведомственного округа, в состав которого входили район Килиманджаро – Меру, Ярангу и северный Паре [13, с. 239]. Появление европейских переселенцев в районе Килиманджаро – Меру было обусловлено прежде всего тем, что регион Узамбары, лежащий ближе к побережью, имел мало места для развития дальнейшей колонизации, так как не было более пригодных участков для заселения этого района

европейцами. Процесс заселения европейцами колониальных владений Германии в Восточной Африке, в частности региона Килиманджаро – Меру, можно подразделить на следующие периоды:

1. Период с 1900 по 1904 годы можно охарактеризовать, как период укрепления фермерских хозяйств буров в этом регионе.

2. Период с 1906 по 1909 годы – это период переселения в этот регион российских немцев – выходцев с Кавказа – и создание ими земледельческих хозяйств.

3. С 1909 по 1913 годы – это период переселения в этот регион немцев из Палестины.

Преемником идей губернатора Эдуарда фон Либерта по вопросам расширения притока европейских переселенцев в восточноафриканские колонии явился вновь назначенный губернатором этой колонии граф Адольф фон Гетцен (1901–1906). После его встречи с представителями буров, в Дар-эр-Саламе в 1902 году, у него возникает идея использования буров как основного переселенческого контингента для заселения ими района Килиманджаро – Меру и создания на их основе прочных европейских переселенческих хозяйств (ферм) в этом регионе. Уже в 1904 году в районе административного центра Моши и города Аруша по инициативе губернатора Гетцена создается первое европейское поселение буров, в основном, немецкого происхождения, беженцев из Южной Африки. В этом районе в трех пунктах, расположенных в Килиманджаро – Меру: Энгаре Омотони, Олдонью Самбу и Энгаре Нанюки, первоначально селились бурские переселенцы, а затем немцы [3, с. 550]. Причем буры составляли значительную часть населения в этом районе [11, с. 1]. Свидетельством этому являются статистические сведения о государственной принадлежности европейского населения в районе Килиманджаро – Меру в административном округе Моши – Аруша. Важным аспектом заселения первоначально бурами района Килиманджаро – Меру являлось наличие водных ресурсов, что способствовало развитию различных видов хозяйственной деятельности, и прежде всего фермерского хозяйства. Несмотря на то, что буры составляли значительную часть европейского населения в данном административном округе, они не рассматривали этот регион как место для оседания, а рассматривали его как пункт для дальнейшего переселения в британскую Восточную Африку. Буры были в меньшей степени пригодны для занятия земледелием и, в основном, в созданных ими переселенческих поселениях основным видом их хозяйственной деятельности являлось скотоводство. Поэтому при организации переселенческих хозяйств

колониальное управление учитывало необходимость создания переселенческих поселений буров в климатических условиях, схожих с Южной Африкой, откуда и шел поток переселения в регион Килиманджаро – Меру [16, с. 51].

Таблица 2

Распределение европейского населения по государственной принадлежности в районе Килиманджаро – Меру в административном округе Моши за 1906/1907 годы [8, с. 59]

Округ	Имперские немцы	Буры	Российские немцы
Моши – Аруша	95	214	45

Следующая статистическая таблица также свидетельствует о дальнейшем росте европейского населения в этом административном округе.

Таблица 3

Распределение европейского населения по государственной принадлежности в районе Килиманджаро – Меру в административном округе Моши за 1907/1908 годы [8, с. 71]

Округ	Имперские немцы	Буры	Российские немцы
Моши – Аруша	134	260	49

Однако следующий губернатор восточноафриканских колоний фон Рехенберг, сменивший на этом посту графа Адольфа фон Гетцена, «из политических оснований» ввел ограничение на переселение буров в этот регион. К тому же, по мнению колониальных кругов Германии, буры представляли не совсем надежный контингент в колонизационных мероприятиях Германии в этом регионе в условиях все более обострившихся англо-германских отношений, а также не могли в дальнейшем рассматриваться как переселенческий материал еще и потому, что с появлением их фермерских хозяйств, они стали составлять серьезную конкуренцию вновь возникшим в этом регионе немецким фермам. Надежда колониальных властей на улучшение экономического состояния за счет фермерских хозяйств буров в этом регионе оправдалась только частично [14, с. 26–27].

К началу 1908 года в регионе Меру проживало 45 семей буров [17, с. 397]. Интересны также факты статистического характера о наличии немецкого населения в ведомственном округе Моши и Аруша, расположенном в районе Килиманджаро – Меру, по годам.

Таблица 4

**Наличие немецкого населения в ведомственных округах Моши
и Аруша по годам [17, с. 397]**

Год	Кол-во нем. населения
1908	273
1912	831

Однако сам процесс развития колонизации региона Килиманджаро – Меру был сопряжен с трудностями, которые истекали из несогласованности проводимой политики между центральным колониальным ведомством и местными колониальными учреждениями в самой колонии. Что касается заселения этого региона немцами – выходцами с Кавказа, то эта идея также провалилась, так как прибывшие переселенцы совершенно не были подготовлены к введению новых форм хозяйства. В 1908 году число переселенческих хозяйств в регионе Килиманджаро – Меру, а точнее в округе Моши, увеличилось вдвое. В результате притока населения в районе Моши остро встал вопрос о занятости вновь прибывшего населения. Поэтому колониальное ведомство требовало от нового губернатора восточноафриканских колоний фон Рехенберга*, чтобы он более серьезно подошел к решению вопроса о заселении района Килиманджаро – Меру, а именно округа Моши, европейцами. Несмотря на то, что новый губернатор предпринял ряд служебных поездок в округ Моши, вопрос о его заселении остался открытым. Одной из причин для этого послужили сомнения нового губернатора в экономической целесообразности строительства железной дороги до Килиманджаро и рассмотрение этого вопроса как основного и определяющего условия для заселения этого района европейцами. Эти сомнения фон Рехенберга об экономической значимости освоения данного региона европейцами сказались и на его общей концепции колонизации района Килиманджаро – Меру.

*Альбрехт фон Рехенберг (1859–1935) был в 1889 году назначен на работу во внешнеполитическое ведомство Германии. С 1893 года окружной судья в восточной Африке. С 1896 по 1906 годы на консульской работе: 1896 вице-консул на Занзибаре, в 1898 консул, позже с 1900 года консул в Москве, а затем в Варшаве. С 1906 по 1912 годы губернатор в Восточной Африке.

Библиографические ссылки

1. Шмидт В. Эмиграция российских немцев в Восточную Африку (1906–1907) : из колониального прошлого Германии / В. Шмидт // Этнические немцы России: исторический феномен «народа в пути» : матер. XII Междунар. конф. – М., 2009. – С. 566.
2. Conrad S. Deutsche Kolonialgeschichte. – München, 2008. – S. 11.
3. Deutsches Kolonial-Lexikon. (Hrsg.) Schnee, Heinrich. Bd. II. – Leipzig, 1920. – S. 550.
4. Deutschland als Kolonialmacht. Dreißig Jahre deutsche Kolonialgeschichte. (Hrsg.) Verein der Soldatenfreunde. – Leipzig, 1914. – S.77.
5. Deutschland unter Kaiser Wilhelm II. Deutsche Politik. Staat und Verwaltung. Entwicklung des Rechts. Die deutsche Wehrmacht. Die Kolonien. Bd. I. – Berlin, 1914. – S. 417.
6. Greichen Gisela. Deutsche Kolonien: Traum und Trauma. – Berlin, 2007. – S. 90.
7. Jacob Ernst Gerhard. Die deutsche Kolonien einst und jetzt. – Leipzig, 1938. – S. 50.
8. Jahresbericht über die Entwicklung der Schutzgebiete in Afrika und der Südsee im Jahre 1906/1907. Teil B. – Berlin, 1908. – S. 59.
9. Jahresbericht über die Entwicklung der Schutzgebiete in Afrika und in der Südsee im Jahre 1907/1908. Teil B. Deutsch – Ostafrika. – Berlin, 1909. – S. 71.
10. Karstedt O. Der Weiße Kampf um Afrika. Deutschland in Afrika. Bd.2. – Berlin 1938. – S.119.
11. Leu A. die Siedlungen am Meru. (Deutsch–Ostafrika), in: «Schriften zur Förderung der inneren Kolonisation. – «Heft 13. – Berlin, 1912. – S. 1.
12. Liebert Eduard von. Aus einen bewegten Leben. – Berlin, 1929. – S. 111.
13. Meyer Hans. Das deutsche Kolonialreich. Eine Länderkunde des deutschen Schutzgebiete. Bd .I. Ostafrika und Kamerun. – Leipzig / Wien, 1909. – S. 239.
14. Rohrbach Paul. Das Deutschtum über See. Karlsruhe im Baden, 1931. – S. 345; Heilborn A. Die deutsche Kolonien. (Land und Leute). – Leipzig, 1908. – S. 26–27.
15. Rudolf von Elmayer-Vestenbrugg. Unsere Kolonien. – Leipzig, 1938. – S. 107.
16. Samass Paul. Die Besiedlung Deutsch – Ostafrikas. – Berlin, 1909. – S. 51.
17. Schulze Joachim H. Die Besiedlung der deutsch-afrikanischen Kolonien mit Weissen. Grundsätzliches in Gegenwart und Zukunft, in: «Geographischer Anzeiger» 40. Jahrgang. Heft 17/18, 1939. – S. 396.
18. Weigt Ernst. Europäer in Ostafrika. Klimabedingungen und Wirtschaftsgrundlagen, in: «Kölner Geographischer Arbeiten». Heft 6/7. – Köln, 1953. – S. 48.

Надійшла до редколегії 05.01.2013

УДК 94(420) «18»

В. В. Галушко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПАРЛАМЕНТСЬКІ РЕФОРМИ ХІХ ст. В АНГЛІЇ ЯК ПОШУК КОМПРОМІСУ ПРАВЛЯЧИХ ПОЛІТИЧНИХ СИЛ

Проаналізовано парламентські реформи ХІХ ст. в Англії та подано характеристики партійної боротьби довкола їх прийняття. Увагу приділено вивченню реорганізації та демократизації виборчої системи Англії.

Ключові слова: реформа, виборче право, компроміс, політична система, Палата лордів, Палата громад.

Проанализированы парламентские реформы ХІХ ст. в Англии и дана характеристика партийной борьбы вокруг их принятия. Внимание уделено изучению реорганизации и демократизации избирательной системы Англии.

Ключевые слова: реформа, избирательное право, компромисс, политическая система, Палата лордов, Палата общин.

The parliamentary reforms of the ХІХ century in England, and the characteristic of the parties struggle over their adoption are analyzed. The attention paid to the restructuring and democratization of the electoral system of England.

Keywords: reform, election law, a compromise, the political system, the House of Lords, the House of Commons.

Analysiert wurden die Parlamentsreformen des 19. Jahrhunderts in England und der Parteienkampf in diesem Zusammenhang. Die Aufmerksamkeit wurde auf die Untersuchung der Reorganisation und Demokratisierung des Wahlsystems Englands gelenkt.

Schlüsselbegriffe: Reform, Wahlrecht, Kompromiss, Politisches System, House of Lords, House of Commons.

Питання державного реформування є важливими та актуальними для сучасного нам часу. Кожна реформа ставить за мету покращення, але не завжди його досягає. Історія налічує тисячі успішних і провальних спроб реорганізації загального укладу суспільства. Серед них своє чільне місце посіли парламентські реформи ХІХ ст. в

Англії, які започаткували важливий процес впровадження загально-го виборчого права у світовій практиці мирним шляхом.

Більш ніж столітній інтерес до парламентських реформ представлений обширним масивом дослідницької літератури. Це праці як вітчизняних, так і зарубіжних істориків. Вивчена література дає можливість прийти до висновку, що саме перша реформа 1832 р. була, так би мовити, найцікавішою для науковців у силу того, що слідувала за Французькою революцією та її Декларацією про права людини та громадянина і мала бути особливо обережною, щоб запобігти революції. Друга та третя реформи розглядаються вже більше з позицій партійності політичного простору держави та як спроби удосконалити попередні виборчі акти.

Заслужують на увагу праці М. П. Айзенштат [1], О. Кісельова [11], М. І. Романової [16], М. Брока [17], Е. Еванса [18], які характеризують реформу 1832 р. з урахуванням соціально-економічних та політичних обставин її прийняття, подають насичену подієву картину та об'єктивно оцінюють позитивні та негативні наслідки виборчого закону.

Питань другої реформи торкається О. О. Науменков [14], який подає відомості про партійну боротьбу довкола реформи 1867 р., роблячи акцент на протистоянні торі вігам, ролі політичних лідерів – Г. Пальмерстона, Е. Дербі, Д. Рассела, У. Гладстона, Б. Дізраелі. Інший історик – В. М. Виноградов [7; 8] конкретно реформі 1867 р. робіт не присвячує, але цінними є коментарі, що з'являються на сторінках його біографій видних політичних діячів Англії, де представлені відомості та оцінки Білля 1867 р., як важливого і неминучого етапу подальшого розвитку країни.

Третя виборча реформа 1884–1885 рр. отримала найменше спеціальних історичних розвідок, але й серед них треба виділити роботу Е. О. Науменкової [15], яка висвітлює основні передумови прийняття, обставини та переконливо доводить, що виборчий білля був законним уточненням й доповненням попередніх двох.

Загальноісторичні роботи Дж. Блека [5], П. Мартина [13], М. О. Алексеева [2] дають можливість прослідкувати трансформацію владних повноважень за формулою Палата лордів – монарх – Палата громад та виявити зміни у правах, обов'язках та повноваженнях, а разом з тим оцінити якість трьох проведених політичних реформ. Наразі варто зазначити, що принципово нових бачень у сучасній історичній літературі ми не знаходимо, більше того, бракує робіт, при-

свячених загальному аналізу реформ та їх оцінок у значенні не лише конкретної держави, а й для генезису політичної системи як такої.

Аналіз останніх досліджень показує, що інтерес до реформ серед науковців згасає через появу маси більш цікавих та вигідних тем, саме тому вважаємо за мету даної статті розкрити сутність партійно-політичної боротьби довкола трьох парламентських реформ ХІХ ст. в Англії, їх вплив на впровадження загального виборчого права із необхідністю розкриття таких аспектів:

- висвітлення загальної канви політичної історії держави та обставин, що підштовхували до проведення реформ;
- характеристика партійної боротьби довкола проектів реорганізації виборчої системи;
- виявлення наслідків реформ.

Представлена стаття, звісно, не претендує на абсолютно повний аналіз парламентських реформ та їх вплив на більш пізні проекти утвердження загального виборчого права, але є спробою узагальнити значення всіх трьох Народних актів з урахуванням певних об'єктивних причин – доступності джерел та літератури. Отримані результати можуть бути цікавими при вивченні політичної історії Англії та, можливо, стануть у нагоді для стримування реформаторського радикалізму у сучасному політпросторі нашої держави, слугуючи прикладом послідовності та поміркованості при реалізації загальнодержавних проектів.

Британський парламент – один з найстаріших в Європі, «прама-тір» чи, точніше, «прабатько» всіх інших парламентів [3, с. 21–22]. Починаючи з ХІІ століття, він функціонує безперервно протягом усієї історії країни, а з кінця ХVІІ ст. відмічаємо його перетворення на постійно діючий орган влади, «важливий елемент у конституційному устрої держави» [2, с. 161], в якому, за вірним зауваженням М. М. Карамзіна, «англієць царствує» [10, с. 344]. Навіть саме використання слова «парламент» варіюється від позначення законодавчого органу держави до конкретного розуміння під ним лише Палати громад, які так і називають себе «членами парламенту».

Маємо також зауважити спадкоємний характер британського парламенту, який позначився на його невід'ємній атрибутіці – двопартійності із беззаперечним авторитетом лідера кожної із сторін – сильного, освіченого, вольового, принципового та патріотичного. Монарх з початком ХVІІІ ст. все більше наближується до номінального статусу, символу нації, але вже не її дієвого фактора.

Історично так склалося, що тенденція до збереження існуючого статус-кво завжди сильніша в часи неспокійні та драматичні. Такими для Англії були періоди військово-дипломатичних конфліктів, політичні та соціально-економічні негаразди всередині самої держави, тому що вони ставили під загрозу її авторитет та привілейоване положення на континенті.

У період Французької революції панують торі, а як тільки її полум'я революційності згасає, до влади повертаються ліберально налаштовані віги. Подібна формула характерна, наприклад, і для часів Наполеонівських завоювань, Кримської війни та економічного спаду кінця 70-х рр. ХІХ ст., коли торі на висоті, а віги на деякий час практично сходять зі сцени політичного життя країни. Треба зазначити, що у всі періоди, як торі, так і віги, кардинально один одному не суперечать, а навпаки, доповнюють свої політичні програми важливими компромісними пропозиціями, що сприяє їх зближенню. Крім того, вже з 20-х рр. ХІХ ст. прослідковується тенденція до «лівішання» самих торі, що можна помітити за політикою Дж. Каннінга, У. Хаскіссона і Р. Піля. Це давало цілком законні підстави «The Times» констатувати, що «окрім питання про податок на солод, певне, нема жодної проблеми, за якою б політика консервативного кабінету відрізнялася від ліберального» [19]. Подібні характеристики знаходили собі підтвердження в ряді соціальних реформ, викликаних зростанням громадської активності населення та його вимогами і, звісно, продиктоване намаганням утримати владу консервативними міністерствами. 1822 р., 1825 р. – знижено митні збори, спрощені хлібні закони 1815 р., легалізовано тред-юніони, припинено гоніння на нонконформістів та католиків – відповідно 1828 р., 1829 р. та дозволено їм займати державні посади тощо. Такі політичні кроки є свідченням компромісності та гнучкості політичних ліній двох таборів – торі та вігів.

Отож, найрадикальнішим компромісним кроком недалекого майбутнього мала стати виборча реформа, обговорення якої вже не раз лунало в стінах Вестмінстерського палацу, адже країна стояла на порозі реорганізації основної ланки політичної системи – парламенту. Саме в даному питанні, на перших порах, давали про себе знати взаємні протилежні погляди на реформу, що й призвело до відмови герцога Веллінгтона, лідера тогочасного правлячого торійського кабінету, санкціонувати її початок. Така позиція мала вкрай очікуваний наслідок: поразка на чергових виборах партії торі. Це не означало, що консервативні кола були зовсім проти прийняття реформи, а навпа-

ки, виказувало їх готовність та бажання випрацювати її найкомпромісніший варіант. Зрештою, 1830 р. до влади поверталися віги під керівництвом лорда Грея, вже відомого своїми палкими закликами до реформування виборчої системи ще наприкінці XVIII ст. [18, с. 15]. Такий збіг обставин не є випадковим, а наглядно демонструє те, що суспільство було рішуче налаштовано санкціонувати проведення реформи і вимагало її ухвалення в парламенті будь-якою політичною силою.

Треба зазначити, що на початок XIX ст. окреслилося три можливих варіанти виборчої реформи, точніше сказати, «англійське суспільство розкололося на три табори», кожен з яких бачив майбутні перетворення по-своєму [11, с. 179]. Радикальна течія, уособлена Дж. Фоксом, Дж. Картрайтом, представлялася послідовними прихильниками реформи. Партія торі однозначно виступала проти реформи, а віги – пропонували надзвичайно помірковану її версію [11, с. 179].

Проект реформи лорда Грея не виглядав радикально. Пропонувалося лише збільшити народне представництво в Палаті громад та надати право голосу великим промисловим містам, що так стрімко зростали за умов промислового перевороту та спричиненої ним урбанізації. Але навіть такі незначні пропозиції були вкрай вороже зустріті партією торі, яка назвала цей документ «революційним» [2, с. 164], вважаючи, що час для реформи ще не настав.

Взаємне непримирення призвело до розпуску парламенту з ініціативи лорда Грея у 1831 р. Питання реформи, яке так гостро стояло, принесло перемогу для партії вігів. Фактично процедура виборів була перетворена на референдум довіри уряду втілення в життя майбутньої виборчої реформи. Подальші читання закону свідчили про стійку йому опозицію з боку партії торі протягом цього ж таки 1831 р. Закон тричі був зачитаний в парламенті, але прийняти його так і не вдалося. Лорду Грею довелося піти на свого роду хитрість: вимагати у короля масового дарування титулів перів для створення сприятливих умов проходження закону про реформу, бо ядро Палати лордів складала титуловані представники партії торі із значною перевагою не лише кількісно, але і з більш сильними політичними позиціями. Цього, правда, масово так і не сталося, але у 1832 р. Акт про народне представництво був прийнятий 106 голосами проти 22, при наявності позиції «утримався» зі сторони більшості присутніх перів [2, с. 170]. Біль про реформу збільшив кількість виборців з 220 тисяч до 670 тисяч, при населенні країни 14 млн [4].

Новий закон розширив електорат і ввів систему виборчих округів, що дало змогу забезпечити більш-менш рівне представництво різних міст. Було ліквідовано так звані «гнилі містечка», а багато «кишенькових містечок» втратили своє право представництва, так як вся територія країни була поділена на виборчі округи з урахуванням кількості жителів [12, с. 145]. Разом з тим реформа відзначалася виразною поміркованістю, яку можна пояснити намаганням вігів уникнути відкритого конфлікту в парламенті з опозиційними торі та представлялася своєрідним компромісним варіантом вирішення виборчого питання. Це помітно з таких обмежень першої парламентської реформи, як от: виключно для чоловіків, які мали власну землю або мали право на користування нею за умовами укладеного шлюбу (*marriagesettlement*), по заповіту і сукупного річного чистого доходу у розмірі не менше десяти фунтів [12, с. 146]. Дані обмеження не дали можливості досягнути загальної рівноваги у виборчому питанні, що ще раз говорить про «скромні практичні результати» реформи 1832 р. [16, с. 59].

Проте Акт 1832 р. відкривав шлях до подальшого вдосконалення виборчої системи, завдяки, здавалось би, примітивній офіційній реєстрації виборців [13, с. 51]. Основним наслідком реформи став поступовий перехід політичної влади від аристократичних кіл суспільства до прошарку «середнього класу», що формувався під впливом промислового перевороту та посиленої урбанізації [16, с. 59]. Крім цього, спостерігаємо трансформацію владних повноважень обох палат парламенту із виразним посиленням позицій нижньої. Події 1832 р. засвідчували, що «золоте століття» Палати лордів минуло [2, с. 149]. Англія виходила на шлях великого політичного перерозподілу владних повноважень у парламенті, а Перший парламентський акт ознаменував собою «мирну революцію» [2, с. 172] і ще раз підтвердив гнучкість партійних сил: як ліберальних, так і консервативних.

Акт про реформу 1832 р. став початком подальшого планового реформування системи управління та розподілу влади. Вже у 1835 р. було прийнято Акт про муніципальні корпорації, за яким міським радам був переданий контроль над поліцією, ринками та вуличним освітленням. Ці перетворення, зрештою, стали передумовою до «сплеску міської громадської активності» [5, с. 234], яка у сукупності із соціально-економічними негараздами та невдоволенням аж занадто поміркованої виборчої реформи 1832 р. покликала до життя масовий робітничий рух в Англії, відомий за назвою чартизм. Політичну програму чартистів складала Народна хартія від 1838 р., яка

фактично відображала недоліки Першого парламентського акта. Чартисти вимагали того, що не давала реформа від 1832 р., а саме: 1) рівне представництво із поділом Об'єднаного королівства на 200 виборчих округів; 2) всезагальне виборче право для чоловіків з 21 року; 3) річні парламенти із щорічними загальними виборами; 4) відміну майнового цензу для кандидатів у Палату громад; 5) таємну подачу голосів; 6) серійність парламентських засідань та винагорода для депутатів. Треба уточнити, що за невеликим винятком та змінами, всі програмні вимоги чартистів увійдуть у майбутньому до британського законодавства [4].

Однозначно реформа 1832 р. стала першим найважливішим кроком у модернізації виборчого права в Англії в ХІХ ст., зміцнивши позиції нижньої палати парламенту та вивівши на політичну арену дві дієві сили в образі вже політичних партій – Ліберальної та Консервативної, протиріччя між якими все частіше будуть ставати черговим приводом до реформ загальнодержавного масштабу.

40-і рр. ХІХ ст. для Британії ознаменовані пануванням консерваторів та їх реформами ліберального ухилу: зниження митних зборів на зерно, збереження пільг на імпорт товарів з колоній, відміна хлібних законів, відмова від політики протекціонізму та Навігаційного акта, визнання принципу вільної торгівлі. Розмаху набирало будівництво залізничних шляхів сполучення, вдосконалення судноплавства, навігаційних приладів, гірничої справи та поява різноманітних новинок техніки, що було більш ніж успішно продемонстровано на Всесвітній виставці в Лондоні 1851 р.

Але економічне піднесення було підірване серією війн, що слідували одна за одною, 1853–1856 рр. – Кримська, 1858–1860 – в Китаї, 1861–1865 – Громадянська в США, що прямо чи опосередковано зачіпали інтереси Британії. Проблемним ставали не лише питання ввозу/вивозу товарів, а й статус колоніальних володінь та ставлення метрополії до них. Останнє часто дебатовалося лібералами та консерваторами, які по-різному бачили вихід із ситуації. Звісно, консерватори висловлювалися за максимальне збереження впливу над колоніями, хоча і серед них були прихильники ідеї «малої Англії», що передбачала скорочення витрат на колонії та перенесення уваги на внутрішнє життя країни.

Не менш важливим залишалось подальше реформування виборчої системи і як тільки про себе дав знати черговий економічний спад, політичні партії одразу згадали про подальшу лібералізацію ви-

борчого закону, маючи цілком зрозумілу мету – пошук підтримки серед населення шляхом збільшення кількості електорату.

Але треба зауважити, що навіть розкол консервативних кіл не особливо квапив лібералів втілювати в життя нову виборчу реформу (мається на увазі фракція пілітів, що вийшла із складу консерваторів у кінці 40-х рр. XIX ст.). Розгортання руху тред-юніонів, перші провісники демонстрантів на вулицях Лондона у 1866 р., оживили політичні дискусії довкола проекту чергової парламентської реформи [13, с. 61]. Смерть лідера лібералів Генрі Пальмерстона стала відчутною втратою не лише для правлячої партії, а й для усієї Англії, населення якої вже звикло до приємного статусу «могутньої імперії» [9]. Ще непопулярний У. Гладстон був змушений поступитися прем'єрським місцем кабінету консерваторів, де з кожним днем все більшу популярність завойовував не менш амбітний Б. Дізраелі. Останній відіграв значущу роль у прийнятті Другого парламентського акта 1867 р., будучи основною дієвою фігурою Консервативної партії при тяжкохворому графі Дербі. Спершу рішучий опозиціонер виборчої реформи Б. Дізраелі несподівано для всіх став рішучим провідником та активним борцем за її проведення. Такий політичний хід історики пояснюють «усвідомленням невідворотності реформи» серед консервативних кіл [7, с. 114].

Парламентські читання реформи проходили в умовах сильного протистояння не лише консерваторів лібералам, а й серед представників партій утворювалися фракції, що відстоювали свої бачення та варіанти закону [14, с. 16–17]. Надзвичайно гострі дебати Б. Дізраелі та У. Гладстона остаточно схилили парламентаріїв утвердити нову виборчу реформу якнайшвидше, маючи під собою просту причину втоми і бажання довести до логічного завершення безперервні дискусії [14, с. 19–20]. Зрештою, реформа була прийнята консервативним кабінетом з перевагою у 21 голос (з них: 310 – за, 289 – проти, 45 лібералів підтримали торі) [14, с. 24]. Треба віддати належне стійкості консервативного міністерства та його вмінню переконати опозиціонерів у конкретному варіанті реформи, що не відзначалася радикальними змінами, але була спроможна задовольнити інтереси і вимоги обох сторін. Знову ж таки в політичній історії Англії знайшлося місце розумному компромісу та в черговий раз вдалося уникнути будь-яких революційних та соціальних підйомів, попри усі існуючі протиріччя.

Новий парламентський акт передбачав якісні поправки до виборчої системи Англії. Кількість виборців збільшилася на один мільйон

за рахунок таких важливих внесень, як дозвіл брати участь у виборах тим, хто проживає протягом дванадцяти місяців у власному або орендованому будинку в межах міста (але не у разі сумісної оренди) та своєчасно сплачує всі необхідні податки. Однозначно, реформа 1867 р. збільшила присутність у парламенті робітників, дрібних орендаторів, але залишила без права голосу жінок і зберегла стару систему розподілу округів [12, с. 151–156, 159]. Певне, найважливішим нововведенням реформи було те, що безпосереднім платником податків на користь бідних вважався той, хто, як і багато інших орендарів, цей податок вносив через свого домовласника. Таким чином, до списку виборців потрапляли і всі жителі будинку, що автоматично поповнювало електорат представниками різних професій та верств суспільства, формувало його активний та дієвий «середній» прошарок. Логічним продовженням реформування виборчого законодавства стало введення у 1872 р. таємного голосування в парламенті. Останнє давало можливість парламентаріям відкрито висловлювати свої позиції через таємну подачу голосів.

Чергова перемога кабінету Б. Дізраелі на виборах 1868 р. стала беззаперечним фактом не лише тріумфу, а й демонстрацією тимчасової ейфорії успіху, адже в тому ж таки році йому доведеться поступитися місцем У. Гладстону [13, с. 107–108]. Така різка переміна настроїв свідчила, що реформа не задовольняла англійське суспільство, але, з іншого боку, вона вивела це суспільство на якісно вищий рівень, дозволивши йому безпосередньо впливати на політичну історію країни. Відтепер політичні партії мали змагатися за голоси виборців і кожного разу пропонувати все вигідніші програми та проекти законів. Набирала обертів виборча машина агітацій, до неї успішно і масово долучалася преса як центральних великих міст, так і провінційних містечок. Пошуки компромісних варіантів ставали більш відкритими, про парламентські дебати можна було прочитати і почути. Населення свідомо включалося до політичного життя країни, а виразники їх інтересів торі та віги оформлялися у політичні партії, відповідно Консервативну та Ліберальну.

Дебати «за» і «проти» реформи поступово припинилися, але черговий економічний спад середини 70-х рр. XIX ст., що увійшов в історію під назвою «велика депресія», заклав основи для ще однієї парламентської реформи, що буде утверджена у 1884–1885 рр. [7, с. 137]. Третя виборча реформа була покликана виправити всі недоліки попередніх двох, що автоматично накладало на правлячий уряд особливу відповідальність за її проведення. Головним завданням за-

кону мала стати ліквідація нерівномірного розподілу виборчих округів, відміна майнового цензу, надання права голосу дрібним орендарям. До прийняття третьої реформи участь у виборах брало 25 % чоловічого населення [15, с. 221–223]. Питання надання права голосу жінкам навіть не озвучувалося. Утвердженням реформи вдалося збільшити кількість виборців вдвічі, а закон від 1884–1885 р. перерозподілив по-новому виборчі місця з урахуванням кількості жителів. Правда, не вдалося ліквідувати всіх недоліків виборчої системи, диспропорційним залишалось співвідношення числа мандатів з кількістю виборців, самі вибори відбувалися не в один день по всій країні, а депутати й надалі не отримували платні за роботу в парламенті, що змушувало багатьох залишатися на своїх робочих місцях і забезпечувати своїми силами сім'ю. Зберігалася мажоритарна система виборів, яка гарантувала перемогу тому кандидату, що набирав відносну більшість. Загалом можемо говорити, що третя виборча реформа у порівнянні з попередніми двома ще більш не вносила змін до виборчої системи, але її прийняття лібералами підтверджує думку Е. О. Науменкової про те, що погіршення зовнішньо- та внутрішньополітичної ситуації в країні стало першопричиною проведення третьої парламентської реформи [15, с. 221–227].

Кожна з виборчих реформ взаємодоповнювала попередню, формуючи таким чином єдину політичну культуру суспільства та адекватно реагуючи на його запити та вимоги. Віддавати перевагу якійсь із реформ – означає нівелювати значення іншої, саме тому варто оцінювати їх виходячи із позицій цілісного державного проекту модернізації виборчого законодавства.

Дискусійність та гострота прийняття кожного білля є свідченням наявності різних бачень щодо його проведення. Протягом всього ХІХ ст. англійські ліберали та консерватори «мирно воюють»: у стінах парламенту, в центральних парках, на площах, на сторінках газет та памфлетів, але їх «війна» не виходить за рамки словесних дебатів, які, зрештою, закінчуються взаємним компромісом. У цьому й полягає цінність «англійського досвіду» ведення політичного життя, що так вміло вирішує доволі болісні й делікатні справи.

Бібліографічні посилання

1. *Айзенштат М. П.* Вильгельм IV: монарх и проблема реформирования британского общества / М. П. Айзенштат // Европейские монархи в прошлом и настоящем. – СПб., 2001. – С. 83–91.

2. *Алексеев Н. А.* Палата Лордов Британского Парламента от Суда Короля Эгберга до революции Премьера Т. Блера / Н. А. Алексеев. – М., 2003. – 432 с.
3. *Алхазова Н. Д.* В Королевстве, где говорят по-английски. Обычаи, традиции, праздники / Н. Д. Алхазова, Л. И. Кройтореску. – Кишинев, 1989. – 221 с.
4. Англия: Шесть требований народа. Чартистское движение в Англии. Хронология и документы (часть 1). – Режим доступа : <http://www.agitclub.ru/front/eng/chartist02.htm>
5. *Блэк Д.* История Британских островов / Д. Блэк. – СПб., 2008. – 540 с.
6. Вигские реформы, 1830–1854. – Режим доступа : <http://2uk.ru/history/history23>.
7. *Виноградов В. Н.* Бенджамин Дизраэли и Фея на престоле / В. Н. Виноградов. – М., 2004. – 191 с.
8. *Виноградов В. Н.* Лорд Пальмерстон в европейской дипломатии / В. Н. Виноградов // Новая и новейшая история. – 2006. – № 5. – С. 182–209.
9. *Громыко А. А.* Великобритания: после захода солнца / А. А. Громыко // Россия в глобальной политике. – 2005. – № 6. – Ноябрь – декабрь. – Режим доступа: http://globalaffairs.ru/number/n_5980.
10. *Карамзин Н. М.* Письма русского путешественника / Н. М. Карамзин. – Л., 1987. – С. 344.
11. *Киселев А.* Реформа британского парламента: казус С. Т. Кольриджа / А. Киселев // Власть. – 2009. – № 8. – С. 179–182.
12. Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII – XIX вв. / под ред. П. Н. Галанзы. – М., 1957. – 586 с.
13. *Мартин Пью.* История Великобритании 1789–2000 / Пью Мартин. – Новгород, 2001. – 292 с.
14. *Науменков О. А.* Борьба партий и вторая парламентская реформа 1867 г. в Англии / О. А. Науменков. – Уфа, 1988. – 48 с.
15. *Науменкова Е. О.* Предпосылки проведения в Великобритании третьей парламентской реформы / Е. О. Науменкова // Известия Уральского гос. ун-та. – 2010. – № 1 (72). – С. 221–228.
15. *Романова М. И.* Парламентская реформа 1832 года в Англии и ее последствия / М. И. Романова. – Новая и новейшая история. – 2005. – № 4. – С. 58–68.
16. *Brock M.* The Great Reform Act / M. Brock. – Режим доступа : <http://www.keele.ac.uk/history/currentundergraduates/tltp/1848/DOCUMENT/BROCK.HTMFOOTNOTE-1>.
17. *Evans. Eric J.* Political Parties in Britain 1783–1867 / J. Evans Eric. – Methuen, London, New York, 2001. – 55 p.
18. The Times. – 1865. – June 6.

Надійшла до редколегії 12.11.2012

УДК 94(73) «1914»

А. А. Асташенкова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СПРИЙНЯТТЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЄЮ США ПОДІЙ ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (на матеріалах видання «The New York Times»)

Розглянуто сприйняття інтелігенцією США подій початку Першої світової війни на основі матеріалів видання «The New York Times» у період з 29 червня по 5 вересня 1914 року. Визначено основні проблеми, які хвилювали американську інтелігенцію в цей період.

Ключові слова: The New York Times, інтелігенція, США.

Рассмотрено восприятие интеллигенцией США событий начала Первой мировой войны на основе материалов издания «The New York Times» за период с 29 июня по 5 сентября 1914 года. Определены основные проблемы, волновавшие американскую интеллигенцию в этот период.

Ключевые слова: The New York Times, интеллигенция, США.

The perception of the U.S. intelligentsia events of World War I on the basis of the publication «The New York Times» for the period from June 29 to September 5, 1914, the main problems that worried the American intelligentsia in this period are examined. Tags: The New York Times, intellectuals, USA.

Keywords: The New York Times, intelligentsia, the USA.

Untersucht wurde die Wahrnehmung der Ereignisse vom Beginn des Ersten Weltkrieges durch die Intelligenz der USA anhand der Ausgaben der «THE NEW YORK TIMES» in der Zeit vom 29. Juni bis 5. September 1914. Es wurden die wichtigsten Probleme festgestellt, welche die amerikanische Intelligenz in dieser Periode bewegten.

Schlüsselbegriffe: The New York Times, Intelligenz, USA.

У сучасній українській історіографії помітне зростання уваги до історії суспільної думки. При цьому звертається увага на роль засобів масової інформації в її формуванні. Основним засобом масової інформації у другій половині XIX – першій половині XX ст. були періодичні видання. Питанням реконструкції суспільної думки того чи іншого періоду за матеріалами періодичних видань присвячені роботи Т. Е. Телькіненної [38], В. В. Дроздова [35], Є. Ф. Годованого [34],

О. Ф. Юрчук [41], Н. П. Олешко [37]. Дослідникам у цілому вдається реконструювати вплив періодичних видань на формування суспільної думки.

На сучасному етапі є актуальним вивчення впливу періодичних видань США на формування суспільної думки під час Першої світової війни. Це питання є недостатньо дослідженим в українській історіографії. В даній статті зроблено спробу реконструювати образи, які склалися в американському суспільстві щодо початку війни в Європі. Задля цього були використані статті, опубліковані в «The New York Times» на початку Першої світової війни.

Перша світова війна (1914–1918) мала величезний вплив на суспільно-політичне життя США. Позиція США у початковий період війни визначалася декларацією про нейтралітет, проголошеною 4 серпня 1914 року президентом США Вудро Вільсоном, яка передбачала лояльне ставлення до всіх воюючих країн [20, с. 547–551]. Пізніше, 19 серпня 1914 року, Вудро Вільсон вдруге звернувся до американського народу з закликом суворо дотримуватися нейтралітету: «Кожний, хто дійсно любить Америку, буде діяти і висловлюватись в істинному дусі нейтралітету, який є сутністю неупередженості, справедливості та дружелюбності до всіх, хто пов'язаний з війною» [20, с. 551–552]. Проте бойові дії в Європі ускладнили економічну ситуацію в США через спад торговельних відносин з європейськими країнами. Все це спонукало американське суспільство до дискусій.

Напередодні та на початку Першої світової війни обговорення суспільно-політичних проблем у США традиційно відбувалося на сторінках періодичної преси. Кількість періодичних видань наприкінці XIX – на початку XX ст. постійно зростала. Наприклад, у період з 1870 по 1900 рр. кількість щоденних газет у США збільшилася з 600 до 2500 [36, с. 55]. Серед них найбільш популярною була і залишається «The New York Times», на шпальтах якої публікувалися політики, вчені провідних американських університетів (Гарвардського, Стенфордського, Колумбійського), підприємці, юристи, військові та ін. Таким чином, «The New York Times» була виразником думки інтелігенції, чий погляд впливали на формування суспільної думки США.

У даній статті ми спробуємо визначити коло питань, які хвилювали американців на початку війни. Для досягнення даної мети нами обрано комплекс статей, присвячених європейським справам у період між 29 червня та 5 вересня 1914 р. Хронологічні межі пояснюють-

ся тим, що 28 червня 1914 року в Сараєво було вбито австрійського ерцгерцога Франца Фердинанда сербським націоналістом Г. Принципом, а вже наступного дня, 29 червня 1914 року, було опубліковано інтерв'ю з Майклом Пупінім, який висловив власну думку з приводу європейських проблем, а 5 вересня 1914 року розпочинається битва при Марні (5–12 вересня 1914 р.), на якій зосереджується увага кореспондентів.

«The New York Times» публікувала короткі замітки, звіти щодо розгортання ситуації в Європі, реагуючи на які, представники інтелігенції США надсилали свої статті або листи до редакції газети. На сторінках видання розміщувалися матеріали проведених інтерв'ю з видатними вченими країни, які до цього вже публікували свої статті, присвячені політичним, економічним та іншим проблемам американського суспільства. Таким чином, згідно з прийнятими класифікаціями публікацій у періодичній пресі, весь комплекс матеріалів газети, присвячених обговоренню європейських проблем, можна умовно поділити на інформаційні (замітки, звіти) та аналітичні (статті, кореспонденції та аналітичні інтерв'ю) [39].

Для розкриття окресленої теми визначальними є аналітичні матеріали. У той же час інформаційні повідомлення матимуть допоміжний характер, незважаючи на те, що саме вони формували у читача загальну картину подій, що відбувалися по той бік океану.

З 28 червня по 5 вересня газета регулярно публікувала короткі відомості про розвиток європейських подій. Привертає увагу відсутність на шпальтах «The New York Times» за період з 1 по 16 серпня звітів про ход бойових дій, хоча у цей період відбувалися знакові події в Європі – порушення нейтралітету Бельгії Німеччиною, окупація Люксембургу німецькими військами, початок Східно-Пруської та Галиційської бойових операцій. На жаль, ми не маємо можливості встановити причини їх відсутності.

Аналітичні публікації за період з 28 червня по 5 вересня нерівномірно розподілені у визначених нами хронологічних межах. Їх розподіл у часі дозволяє говорити про існування кількох періодів підвищеної уваги до проблем передодня та початку війни. Такі спалахи активності припадають на 27–30 липня, 2–9, 16, 21–23 серпня 1914 року, що було пов'язано з політичними і військовими подіями, які відбувалися в Європі.

Першу групу складають публікації у період з 29 червня по 12 серпня. Перейдемо до аналізу цих матеріалів.

Оскільки Перша світова війна розпочалася з конфлікту між Австро-Угорщиною та Сербією, то цілком логічно, що перші аналітичні матеріали у «The New York Times» мали бути присвячені саме цьому питанню. І дійсно, 29 червня 1914 року в «The New York Times» публікується уже згадане вище інтерв'ю з професором фізики Колумбійського університету Майклом Пупіним, вихідцем із Сербії, який у 1874 році емігрував до США. До цього Майкл Пупін вже публікував свої матеріали, присвячені балканським проблемам у «The New York Times», тому розглядався редакцією газети як фахівець з питань, пов'язаних із взаємовідносинами Австро-Угорщини і Сербії [4; 6]. Професор М. Пупін, розглядаючи причини ескалації австро-сербського конфлікту, убачав їх коріння у «...намаганні Австрії обмежити кожний рух, який міг би призвести до незалежності Сербії» [3]. Антисербська політика зумовлювалася імперськими інтересами віденського двору – бажанням мати порти на Адріатичному узбережжі та вихід до Егейського моря. Саме це, на його думку, зробило конфлікт між країнами неминучим. Напруженість між ними зростала поступово, що проявилось як у виступах сербських студентів у Боснії та Герцеговині, так і у маневрах австрійської армії на кордонах Сербії і Боснії та Герцеговини [3]. У своєму інтерв'ю М. Пупін зробив припущення про непричетність Сербії до вбивства в Сараєво, оскільки «...молодий студент, який скоїв вбивство, походив з Боснії, а не з Сербії» [3].

За місяць після подій в Сараєво на сторінках «The New York Times» було опубліковано друге інтерв'ю з М. Пупіним, в якому він з ще більшою впевненістю стверджував, що «...між Сербією та вбивством ерцгерцога немає зв'язку... Австрія бажала війни так само, як і Німеччина. Політика Австрії і Німеччини за останні 40 років визначалася принципом «DrangnachOsten», що врешті-решт мало принести їм свої результати...» [17]. Таким чином, Сербія опинилася в ролі «...моста, через який Австрія і Німеччина мають перейти, щоб досягти своєї мети» [17]. «Якщо Сербія впаде, то впаде Греція і тоді тевтонці розмістяться в Салоніках і будуть правити Егейським морем», – стверджував М. Пупін. На його думку, єдиною із зацікавлених країн, здатних запобігти подальшому розвитку конфлікту, є Англія, адже «...тевтонці побоюються англійських дредноутів...» [17].

28 липня до дискусії з австро-сербського питання приєднався Бенджамін Яблонс. Він також наголосив на неминучості конфлікту, зваживши також і на національний фактор: «...Австро-Угорщина скла-

дається з великої кількості національностей, з яких 15 знаходяться в стані ворожнечі...» [26].

Уже через два дні на шпальтах «The New York Times» з'явилося третє інтерв'ю М. Пупіна, у якому відстоюється теза про непричетність Сербії до розгортання конфлікту. Австро-сербське питання, на думку вченого, виникло внаслідок внутрішньої політики Австро-Угорщини стосовно сербської меншини, позбавленої тих прав, якими користувалися інші народи імперії. Відтак, загострення австро-сербського питання пов'язане з «...пансербською пропагандою серед сербів в Австрії, а не сербів Сербії, що, у свою чергу, призвело до загострення стосунків між Австро-Угорщиною і Сербією» [25].

Подібну точку зору висловив відомий американський етнограф Джордж Дорсі. Серед причин розпалювання конфлікту між Австро-Угорщиною та Сербією він бачив національну, наголошуючи на тому, що «...нинішні політичні кордони не співпадають з лінгвістичними...», адже «... в Німеччині мешкають близько 3 млн. слов'ян, переважно поляків, а в Австрії, населення якої складає 30 млн., лише близько третини – німці, а слов'яни узагалі становлять більшість» [28]. Отже, за таких умов уникнути конфлікту неможливо. Дж. Дорсі висуває тезу про «...одвічну боротьбу між тевтонцями і слов'янами, війна між якими неминуча» [28].

Наступного дня після початку війни була надрукована перша аналітична стаття (до цього на шпальтах «The New York Times» з'являлися лише матеріали проведених інтерв'ю), яка належала перу Альберта Бушнелла Харта, знаковій постаті в американській історичній науці. Він виступив з гострою критикою політики Австро-Угорщини щодо Сербії. Причиною конфлікту, на думку автора, було «...побоювання Австрійської імперії сербської держави». Він також підтримував тезу Дж. Дорсі щодо «...одвічної боротьби між тевтонцями і слов'янами...», яка рано чи пізно призвела б до війни [5]. Зауважуючи, що «правлячий клас Австро-Угорщини розлютований раптовим пробудженням слов'янської сили», А.Б. Харт звернув увагу на неминуче і цілком зрозуміле втручання в конфлікт Російської імперії, оскільки «Росія бачить себе захисницею південних слов'ян, чий занепад був би хворобливим для Росії і свідчив би про неспроможність Росії захистити людей своєї віри» [5].

3 серпня 1914 року в «The New York Times» було опубліковано інтерв'ю з колишнім командиром армії США, Нельсоном Епплтоном Майлзом. Незважаючи на те, що війна щойно розпочалася, він одра-

зу порушив питання повоєнного врегулювання у світі, запропонувавши сформувати мирний конгрес, в якому кожна нація мала б своїх представників. У випадку, якщо будь-яка з країн не погодиться з рішенням такого конгресу, то конгрес має задіяти армії всіх країн для примусу. Висловлюючи подібну пропозицію, Н. Е. Майлз зазначив, що «має пройти ціла війна, перш ніж нації зрозуміють переваги такого плану» [19]. Отже, ще на початку війни з'явилися далекоглядні ідеї щодо повоєнного устрою у світі, який зміг би зберегти мир між країнами і унеможливити появу нових конфліктів.

Зі вступом у війну Франції, Англії та інших країн, «The New York Times» акцентує увагу на визначенні причин війни. 4 серпня 1914 року публікується інтерв'ю з американським військово-морським теоретиком та істориком Альфредом Тейером Маханом. На його думку, «дійсною причиною війни не могли бути умови ультиматуму». Згідно з А. Т. Маханом, глибинними причинами війни стали «затримка Австро-Угорщиною слов'янської сили на півдні, бажання Франції реваншу, зростання потужності Російської імперії» [8]. Даної точки зору дотримується професор Гарвардського університету німецького походження Куно Франке, лист якого опубліковано на шпальтах газети 6 серпня 1914 року. Окрім окреслених А. Т. Маханом причин, К. Франке визначив і інші – «бажання Росії обмежити вплив Німеччини на Близькому Сході і витіснити Австро-Угорщину з Балканського півострова, прагнення Англії обмежити торгівлю Німеччини» [13]. Таким чином, Німеччина, на думку автора, була лише жертвою політики інших країн. Подібної думки дотримувався Девід Джоунас, наголошуючи що дійсні причини війни мали «не політичний, і не расовий, а торговельний характер», оскільки Європу «дратував пруський торговельний успіх», що й об'єднало Європу проти Німеччини. Основним винуватцем війни він вважає Австро-Угорщину, зазначаючи, що Німеччина «не хотіла цієї війни, оскільки була зайнята своїми внутрішніми проблемами» [23].

У даному контексті мають розглядатися оцінки, які надавали респонденти діяльності кайзера Вільгельма II. Першість в обговоренні даного питання належить К. Франке. Він доходить висновку, що «кайзер – це принц миру», який усе своє життя боровся за підняття рівня промислового виробництва, освіти, торгівлі, літератури, мистецтва, проводив соціальні реформи, підносячи тим самим рівень життя населення [13]. У подібний спосіб висловлювався і професор Гарвардського університету Х'юго Мюнстерберг, додаючи, що «протя-

гом 25 років кайзер був найефективнішою силою для європейського світу, зробивши задля цього більше, ніж весь світ разом узятий» [24]. Іншої точки зору дотримувався американський підприємець Ендрю Карнегі. В інтерв'ю від 9 серпня 1914 року він покладає всю провину в розпалюванні конфлікту саме на кайзера. Е. Карнегі першим торкнувся питання про порушення Німеччиною нейтралітету Бельгії. Вважаючи Німеччину агресором, Е. Карнегі віддав належне Великобританії, яка «лише виконала свій обов'язок, осудивши дії Німеччини» [9].

Природно, що американське суспільство не могла не хвилювати позиція США щодо війни в Європі. 9 серпня 1914 року «The New York Times» публікує статтю американського економіста, професора Корнельського університету Елвіна Сондерза Джонсона, присвячену найближчим діям США на міжнародній арені. На думку Е. С. Джонсона, під час війни в Європі перед США стоятимуть два основних завдання: стимулювати суднобудівництво і розвивати торгівлю з Латинською Америкою. Війна в Європі, на думку Е. С. Джонсона, призведе до «економічного занепаду країн, які раніше процвітали», а відтак Європі стане конче необхідною американська продукція. Платіжна неспроможність європейських країн негативно вплине на економіку США, оскільки американські компанії будуть змушені продавати власну продукцію за зменшеною ціною. Тому «США зацікавлені у якомога ранньому проголошенні миру». Автор виступив із закликом «стежити за безпекою Америки і компенсувати втрати шляхом розвитку бізнесу» [33].

Отже, упродовж першого з зазначених нами періодів – з 29 червня по 12 серпня 1914 року, першою проблемою, яка викликала жваве обговорення на сторінках «The New York Times», стало австро-сербське питання. Увага до нього з'являється наступного дня після вбивства у Сараєво, оскільки неминучість європейської війни стала очевидною. Активізація дискусій з австро-сербського питання пов'язана з ультиматумом Австро-Угорщини від 23 липня 1914 року.

Цікаво, що у цей час піднімається і питання повоєнного врегулювання в світі, причому одразу в контексті створення системи колективної безпеки.

Втягування у війну більшості європейських країн спонукало американську інтелігенцію до пошуків причин війни, а також визначенні ролі кайзера у розпалюванні конфлікту. Цікаво, що деякі проблеми, на диво, не викликали активної реакції в американській суспіль-

ній думці. Наприклад, не набуло резонансу порушення нейтралітету Бельгії унаслідок вторгнення німецьких військ 4 серпня 1914 року. Цей факт привертає увагу, оскільки США також були нейтральною країною, і порушення нейтралітету будь-якої іншої держави мало викликати хоча б якусь реакцію. Єдиним винятком є лише інтерв'ю з Ендрю Карнегі, який виступив на захист Бельгії.

Однак, майже одразу починається обговорення позиції США стосовно європейського конфлікту, причому з огляду на торговельні інтереси. Як наслідок, з'явилися ідеї щодо розвитку торгівлі США з країнами Латинської Америки як альтернативи зовнішнім ринкам та подальшої розбудови промисловості.

Перейдемо до аналізу другої групи матеріалів – статей або інтерв'ю за період з 16 до 23 серпня 1914 року. Спалах інтересу до європейських проблем спостерігається 16 серпня 1914 року, коли «The New York Times» опублікувала дві статті та два листа, присвячених аналізу європейських проблем. Автор одного з листів – дехто Стрек, – дійшов до приголомшливого висновку про непричетність головних країн до розпалювання війни, оскільки «Францією і Росією рухали неспівдладні їм сили», а «Німеччина була вимушена укріплюватись» [14]. виправдовуючи обидві воюючі сторони, респондент закінчив свого листа риторичними запитаннями: «Чи немає у Росії права отримати володіння до Балтійського узбережжя, яке під контролем Німеччини? Чи вона має завжди бути відрізаною від моря? Хто може звинувачувати Францію в пошуках відновлення свого втраченого престижу? З іншого боку, хто може звинувачувати Англію за її острах перед торговельним зростанням Німеччини? Чи треба звинувачувати Німеччину в тому, що в неї вищий рівень освіти та індустрії?» [14]. Другий лист, опублікований у «The New York Times» 16 серпня, належав перу Генрі Хармона Чемберлена. Він зазначав, що «Німеччина є агресором в найбільшій війні, яку світ коли-небудь знав», оскільки вона порушила нейтралітет Бельгії і Люксембургу. До того ж «Австрія навряд чи наважилася б висунути ультиматум Сербії без згоди на це Німеччини» [2].

Того ж дня 16 серпня 1914 року також було опубліковано статтю Ірвінга Фішера та Елдері Корі Стоуелла. Стаття американського економіста, професора Йельського університету І. Фішера була присвячена аналізу причин війни і повоєнного урегулювання у світі. Серед причин, або, скоріше, обставин, які посприяли війні, він назвав розвиток комунікацій, «що пов'язано з активним будівництвом залізниць, появою телеграфу і телефону» [1]. Ці винаходи забезпечили

ли більш тісний контакт між європейськими націями, ніж було раніше, що й збільшило ризик конфлікту. Розглядаючи можливі наслідки війни, автор припускає, що «в разі поразки Австрії та Німеччини, Балкани залишаться без змін, а Німеччина втратить Ельзас і Лотарингію, та, можливо, Рейнську Пруссію, яку віддадуть Бельгії». За даних обставин Ельзас та Лотарингія і надалі залишатимуться «яблуком розбрату» між Німеччиною і Францією. Тому, на думку автора, їм слід надати нейтрального статусу. Війна буде непотрібною ані Франції, ані Німеччині [1]. Для запобігання новій війни І. Фішер запропонував створити Лігу Миру, до складу якої входили б всі нації світу. У цьому разі утримувати армії не буде необхідності [1]. Таким чином, вже 16 серпня 1914 року на сторінках «The New York Times» з'явилась ідея створення міжнародної організації, яка б підтримувала мир у світі. Пізніше втіленням цієї ідеї стало створення Ліги Націй.

Професор міжнародного права Колумбійського університету Еллері Корі Стоуелл звернувся до американців із закликом «залишитися непохитними і чинити опір будь-якій агресії на права нейтральних держав» [30].

Отже, автор підтримав заклик американського президента Вудро Вільсона суворо дотримуватися нейтралітету.

Таким чином, 16 серпня 1914 року було актуалізовано питання, що стосуються причин війни, повоєнного влаштування у світі, позиції США щодо війни та ролі європейських країн у розпалюванні війни.

17 серпня 1914 року на шпальтах газети було окреслено позицію видатного німецько-американського газетного видавця та політика Германа Ріддера. Вона характеризувалася як пронімецька. Г. Ріддер, засудивши саму війну, висловився проти політики Російської імперії [31]. Пізніше у спеціальному інтерв'ю Г. Ріддер наголосив на неминучості втрати Бельгією нейтрального статусу, зазначаючи, що «жоден договір не зможе захистити її від боротьби між Німеччиною і Францією, оскільки вона знаходиться між ними» [22]. Точка зору іншого американського політика-демократа з Каліфорнії Франкліна Найта Лейна була розкрита газетярами 18 серпня 1914 року. Підкреслювалася підтримка Ф. Н. Лейном курсу В. Вільсона, спрямованого на нейтралітет і необхідність розвитку американської промисловості [12].

Увагу читачів на європейських подіях акцентував випуск «The New York Times» від 23 серпня 1914 року.

Професор К. Франке висловив думку, що однією з причин війни було прагнення Франції повернути Ельзас і Лотарингію. Свідченням цьому було збільшення тривалості військової служби у Франції до 3 років. А це означало поступову мілітаризацію країни. Причиною ж погіршення стосунків між Англією та Німеччиною вважалося зростання зовнішньої торгівлі Німеччини, оскільки «...Англія вважала за ворога кожену країну, яка посягнула б на її першість» [16]. Третім не менш небезпечним ворогом Німеччини була Російська імперія. Росія, згідно з К. Франке, лише видає з себе захисницю національних інтересів слов'янських народів [16]. Справжнім гарантом їх незалежності є Австро-Угорщина, оскільки вона має усі підстави для підтримки добросусідських відносин з іншими державами, «...бо у межах Австрії мешкає велика кількість національностей...», а тому Австро-Угорщині буде важко абсорбувати іноземні території. Саме втручання Росії у стосунки між Австро-Угорщиною і Сербією стало загрозою Німеччині, тому остання вимушена була оголосити війну. К. Франке, реагуючи на вступ у війну Японії, висловив припущення, що головна мета Японії полягала у захопленні азійських володінь Німеччини [16]. Таким чином, автор дійшов висновку, що у розгортанні війни були винні всі, окрім Німеччини.

Того ж дня вийшла стаття американського юриста Семюеля Антермеєра, у якій автор зазначив, що «всі сторони робили все можливе, щоб уникнути конфлікту», але «недовіра Російської імперії ширості Австрії в її стосунках з Сербією» посприяла розпалюванню конфлікту. «Не було більшого поборника миру, ніж Німеччина», доки Російська імперія не оголосила мобілізацію. «Відповідальність за нинішню ситуацію несуть очільники Австрії, Росії та Німеччини» [29]. Щодо ролі США у війні, то С. Антермеєр писав, що необхідно скористатися ситуацією в Європі і розвивати всі галузі промисловості США [29]. Подібної точки зору дотримувалися американські промисловці, що впливає з опублікованого інтерв'ю 23 серпня 1914 року. Вони закликали США скористатися скороченням обсягів торгівлі між країнами Європи і Латинської Америки і заповнити латиноамериканський ринок американськими товарами [7].

Таким чином, у середині серпня 1914 року австро-сербське питання поступово втрачає актуальність. «The New York Times» починає публікувати матеріали, присвячені переважно причинам війни та подальшій політиці США. Актуальним стає питання післявоєнного врегулювання, а також визначення винуватців конфлікту.

Третю групу статей складають публікації за період з 28 серпня по 5 вересня 1914 року. Насамперед, 28 серпня 1914 року наводяться результати опитування представників американського бізнесу, присвяченого обговоренню ролі кайзера в розгортанні війни. Один з респондентів висловився на підтримку кайзера, вважаючи, що «той був людиною миру, метою життя якого було перетворення Німеччини на країну злагоди та миру».

30 серпня було опубліковано ще одну статтю І. Фішера. Автор застерігає, що наслідками війни можуть стати банкрутства та революції, оскільки «будуть величезні порушення існуючого прибутку Європи, що означатиме справжнє зубожіння величезної кількості населення». За таких умов Європа буде вимушена позичати в США, що може поглибити кризу. Автор зазначив, що «США буде підтримувати Європу за умови, що європейські країни будуть ділити із США післявоєнні здобутки» [27].

На думку американського дипломата, журналіста і редактора Джорджа Харві, нинішній конфлікт був неминучим, оскільки йому передували інші конфлікти – в 1905, 1908, 1911, 1912 роках, під час яких не було вирішено більшість проблем. Автор зробив припущення, що у разі поразки Австро-Угорщини зросте слов'янська могутність, а це означатиме загрозу західній цивілізації. Дж. Харві стверджував, що «Америка втратить менше, ніж будь-яка інша частина цивілізованого світу і буде сильнішою, ніж сьогодні», оскільки «...нагальні потреби Європи стимулюватимуть американську промисловість і американське сільське господарство» [11].

Із закликом «суворо дотримуватися нейтралітету» і «запропонувати світові послуги США як миротворця» виступив Оскар Соломон Страус, секретар з торгівлі та праці (1906–1909) за часів президентства Теодора Рузвельта [15]. Тоді ж, 4 вересня 1915 року, було опубліковано листа президента Гарвардського університету Чарльза Еліота. Однозначно висловлюючись на користь дотримання США нейтралітету, він визначив «...дві основні причини, які призвели до війни: по-перше, це таємна дипломатія з повноваженнями вирішувати основні питання, а по-друге, це самодержавні національні правителі, які почали війну без згоди на це народів» [21]. Автор наголошує, що «... Російська імперія давно хотіла розширити свої території до Егейського моря і Боспору, Австро-Угорщині необхідні порти в Егейському морі, задля чого вона і намагається захопити Сербію». Протистояння Росії з Німеччиною і Австро-Угорщиною, на думку Ч. Еліота,

здається американцям аномальним феноменом, оскільки Росія – військова монархія з територіальними амбіціями [21].

Цікаво, що 5 вересня на шпальтах «The New York Times» з'явилася замітка, в якій зазначалося, що американський філолог Уільям Гарднер Хейл висловився проти курсу, офіційно проголошеного В. Вільсоном, а саме – проти нейтралітету США. У. Г. Хейл вважав, що США «мають вступити у війну» [32].

До даної групи нами віднесено лист основоположника фізичної металургії Альберта Совера, опублікований 13 вересня 1914 року, оскільки він був датований 5 вересня 1914 року. Автор листа впевнений, що Англія зробила усе можливе, аби запобігти війні між Австро-Угорщиною і Сербією. Німеччина також вважається агресором, оскільки «...Австрія не могла проголосити ультиматум Сербії без згоди Німеччини» [18]. А Німеччина і Австро-Угорщина не могли не знати, що війна з Сербією означатиме війну з Росією. А. Совер зазначив, що Росія «не могла б вчинити такі звірства в Бельгії, які вчинила Німеччина» [18].

Таким чином, упродовж періоду з 28 серпня по 5 вересня 1914 року основна увага респондентів «The New York Times» присвячена аналізу причини війни, ролі США та проблемам наслідків війни.

Отже, проаналізувавши аналітичні матеріали в «The New York Times» за період з 29 червня по 5 вересня 1914 року, ми можемо дійти певних висновків. «The New York Times» від самого початку конфлікту, окрім суто інформаційних повідомлень, намагалася надати глибокий аналіз подій в Європі, про що свідчать численні публікації статей і листів з представниками дипломатичного корпусу, науки та бізнесу. Розглянувши матеріали за хронологічним принципом, ми виділили три групи публікацій. Цікаво, що до першої групи належали, в основному, інтерв'ю, а до другої і третьої – статті та листи. Це може свідчити про те, що на початку розгортання конфлікту представники американської інтелігенції ще не до кінця осягнули масштаби війни, яка спалахнула в Європі. Натомість, коли стало зрозумілим, що війна вийде за межі Європи і закінчиться не скоро, різко збільшилася кількість статей і листів, надісланих до редакції.

Напередодні та на початку війни найбільш актуальним було австро-сербське питання і більшість авторів погодилися, що в австро-сербському конфлікті вирішальною стала політика Австро-Угорщини щодо Сербії. Другим за актуальністю стає питання щодо причин війни. Кожен з респондентів мав власну думку з цього питання. Але попри незначні відмінності, наголошувалося, що усі країни

мали підстави для війни – і Російська імперія, і Австро-Угорщина, і Англія, і Франція, і Німеччина. При цьому для симпатиків німецького кайзера характерною була ідеалізація ролі цієї особистості в історії.

До середини серпня 1914 року поступово зменшується інтерес до австро-сербського питання, яке вже не являло собою предмета дискусій. На перший план, імовірно у зв'язку із вступом у війну більшості країн Європи, виступає питання причин війни, зокрема відповідальності учасників за її розпалювання. Хоча позиції дискусантів не змінюються, цілком зрозуміло, що респондентів «The New York Times» хвилювало місце США у новій конфігурації міжнародних відносин, особливо з огляду на офіційно проголошений курс В. Вільсона. Поступово ця тема витісняє інші і навіть з'явилася стаття, в якій автор висловився проти нейтралітету. Саме в «американському» контексті на сторінках «The New York Times» виникає питання щодо наслідків війни. Поступово стає очевидним, що ця війна призведе до погіршення ситуації в Європі, що неодмінно вплине і на США.

Цікавим виявилось те, що автори статей майже не приділили уваги питанню вступу у війну Японії. Це може свідчити про те, що американська інтелігенція ще не усвідомила поширення конфлікту за межі європейського континенту. Позиція Італії у європейській війні, на диво, теж не викликала резонансу.

Провівши змістовний аналіз публікацій, можна дійти висновку, що «The New York Times» намагалася запропонувати різні думки представників інтелігенції стосовно європейських проблем. Але при цьому простежується, що «The New York Times» від самого початку війни дотримувалася офіційного курсу, проголошеного В. Вільсоном. Тому нейтральна позиція властива більшості авторів, які публікувалися на сторінках видання.

Зрозуміло, що публікації в «The New York Times» не дають вичерпної картини ставлення американського суспільства до подій початку Першої світової війни. Утім, центральний характер видання, склад респондентів, коло обговорюваних питань дозволяють вважати отримані нами результати цілком вірогідними і взяти їх за основу подальшого дослідження.

Бібліографічні посилання

1. After the war, what? By prof. Irving Fisher of Yale // The New York Times. – August 16. – 1914.
2. Anti-German sentiment // The New York Times. – August 16 (14). – 1914.

3. Austria to blame, says prof. Pupin // The New York Times. – June 29. – 1914.
4. Austria is envious of Servia's success // The New York Times. – January 5. – 1913.
5. Austrian fear of Serb empire is real war cause // The New York Times. – August 2. – 1914.
6. Balkan revolution and its effect on Austria // The New York Times. – December 15. – 1912.
7. Big opportunity for auto export // The New York Times. – August 23. – 1914.
8. Britain's turn next unless he fights // The New York Times. – August 4. – 1914.
9. Carnegie up holds the war // The New York Times. – August 9. – 1914.
10. Defend the Kaiser as a man of peace // The New York Times. – August 28. – 1914.
11. Europe at Armageddon, by Col. George Harvey // The New York Times. – August 30. – 1914.
12. Expects war to aid us // The New York Times. – August 18. – 1914.
13. Germany's motive // The New York Times. – August 6 (4). – 1914.
14. Germany's justification // The New York Times. – August 16 (7). – 1914.
15. Guard neutrality, Mr. Straus urges // The New York Times. – September 4. – 1914.
16. Justice on German side, says prof. Kuno Francke // The New York Times. – August 23. – 1914.
17. Looks to England to prevent war // The New York Times. – July 27. – 1914.
18. Members of college faculties write on war for the Times // The New York Times. – September 13 (5). – 1914.
19. Miles fears Great War // The New York Times. – August 3. – 1914.
20. Papers relating to the foreign relations of the United States, 1914. Supplement. The World war U.S. Government Printing office, 1914. – 836 p.
21. Probable cause of the European war // The New York Times. – September 4. – 1914.
22. Ridder feels sure Germany will win // The New York Times. – August 21. – 1914.
23. Says cause of war is envy of Germany // The New York Times. – August 12. – 1914.
24. Says crisis forced Kaiser to fight // The New York Times. – August 9. – 1914.
25. Says pan-serb movies alien Austria // The New York Times. – July 30. – 1914.
26. Serbia hopeless in left an aided // The New York Times. – July 28. – 1914.

27. Some probable economic effects of the war // The New York Times. – August 30. – 1914.
28. Trouble in Europe, a war of tongues // The New York Times. – July 30. – 1914.
29. Untermeyer points the war's lessons // The New York Times. – August 23. – 1914.
30. U.S. should be chief guardian of neutrality // The New York Times. – August 16. – 1914.
31. Welcome to Mr. Rider // the New York Times. – August 17. – 1914.
32. W. G. Hale for the war // The New York Times. – September 5. – 1914.
33. What European war means to the United States // August 9. – 1914.
34. *Годований Є. Ф.* Українські землі у сприйнятті польськомовної центральноєвропейської преси (середина десятих – шестидесяті роки ХІХ ст.) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.02 / Є. Ф. Годований; Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2007. – 20 с.
35. *Дроздов В. В.* Румунське питання в зовнішній політиці Росії в другій половині 50-х – 70-х рр. ХІХ ст. на сторінках російської періодичної преси : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.02 / В. В. Дроздов; Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2010. – 15 с.
36. *Кувалдин В. Б.* Американский капитализм и интеллигенция / В. Б. Кувалдин. – М. : Наука, 1983. – 366 с.
37. *Олешко Н. П.* Український національно-визвольний рух у Галичині на початку ХХ ст. та українська преса Наддніпрянської України : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Н. П. Олешко; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2006. – 16 с.
38. *Телькінена Т. Е.* Внутрішньополітичне життя Франції та його сприйняття російською консервативною публіцистикою (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.02 / Т. Е. Телькінена; ДНУ. – Дніпропетровськ, 2005. – 16 с.
39. *Тертычный А. А.* Жанры периодической печати / А. А. Тертычный. – М. : Аспект Пресс, 2000. – Режим доступу : <<http://evartist.narod.ru/text2/01.htm>>.
40. *Уткин А. И.* Первая мировая война / А. Уткин. – М. : Эксмо, 2012. – 672 с.
41. *Юрчук О. Ф.* Українське питання у польській консервативній суспільно-політичній думці міжвоєнного періоду (1918–1939) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.02 / О. Ф. Юрчук; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2005. – 18 с.

Надійшла до редколегії 09.01.2013

УДК 94(430)(092)

С. В. Кретинин

Воронежский госуниверситет

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАРЛА ГЕОРГА БРУНСА

Карл Георг Брунс (1890–1931) був експертом з питань меншин, а також відомий своїми публікаціями з прав меншин / Міжнародне право 1920–1931. Особливу популярність він отримав за захист прав німецькомовного населення в Центральній та Східній Європі.

Ключові слова: історія Німеччини, історія Польщі, національне питання, захист прав національних меншин, Ліга Націй, зовнішня політика Веймарської республіки.

Карл Георг Брунс (1890–1931) был экспертом по вопросам меньшинств, а также известен своими публикациями по правам меньшинств / Международное право 1920–1931. Особую известность он получил за защиту прав немецкоговорящего населения в Центральной и Восточной Европе.

Ключевые слова: история Германии, история Польши, национальный вопрос, защита прав национальных меньшинств, Лига Наций, внешняя политика Веймарской республики.

Carl Georg Bruns (1890–1931) was an expert on minority issues, known by publications by the Minority Rights / International Law 1920–1931. Of particular notoriety he received for the protection of the rights of the German-speaking population in Central and Eastern Europe.

Keywords: History of Germany, History of Poland, the national question, the protection of minority rights, the League of Nations, Foreign Policy of the Weimar Republic.

Karl Georg Bruns (1890–1931) war Experte für Minderheitenfragen, bekannt durch seine Publikationen zu Minderheitenrecht / Völkerrecht 1920–31. Besonders bekannt wurde er durch sein Eintreten für die deutschsprachige Bevölkerung in Zentral- und Osteuropa.

Schlüsselbegriffe: Geschichte Deutschlands, Geschichte Polens, Nationalitätenfrage, Schutz der Rechte nationaler Minderheiten, Völkerbund, Außenpolitik der Weimarer Republik.

Среди известных германских политиков, общественных деятелей периода Веймарской республики особняком стоит фигура Карла Георга Брунса. Несмотря на то, что он был одной из ключевых фигур,

определявших политику Германии в вопросе «восточных территорий» и защиты немецких национальных меньшинств, до сих пор его жизнь и деятельность практически не привлекали серьезного внимания историков. В данной публикации делается одна из первых попыток осветить этот вопрос.

Карл Георг Брунс происходил из Гольштейна, из семьи потомственных германских интеллектуалов. Он был назван в честь своего деда, Карла Георга Брунса (1816–1880), известного берлинского знатока юриспруденции, чей сын, Иво Брунс (1853–1901), также изучал юриспруденцию и классическую философию, был профессором университета г. Киль [10]. В этом городе в 1880 г. и родился Карл Георг Брунс. О его жизни и деятельности до Первой мировой войны известно немного. Брунс получил хорошее образование, окончил юридический факультет Берлинского университета, был признанным правоведом.

В годы мировой войны Брунс работал в Восточнопрусском управлении по снабжению, а затем – в системе германской оккупационной администрации Бельгии. Еще до войны он проникся великогерманскими идеями, и, неслучайно, что после окончания войны, в 1919 г. добровольно прибыл в Познань, чтобы участвовать в борьбе с поляками [3].

Брунс принадлежал к числу активистов Ассоциации немцев за границей (*Verein für das Deutschtum im Ausland*), которая возникла еще в конце XIX в., а с 1922 г. имела свою штаб-квартиру в Вене [5]. Он, как и многие представители германской консервативной интеллигенции, находился под влиянием остмаркистов, которые принимали активное участие в боях с поляками за «восточные территории». Например, идеолог остмаркизма Макс Бём занимал в 1918 г. высокий пост в Немецком народном Совете в Бромберге. Впоследствии он принял участие в капповском путче, и даже рассматривался как потенциальный руководитель пресс-службы правительства мятежников [14]. Показательно, что на стороне Каппа выступили многие фрайкоровцы, и в начале 1920-х гг. серьезно обсуждалась возможность создания при их помощи отдельного «Восточного государства» [38].

Через Бёма Брунс вошел в круг известного идеолога консервативной революции М. Ван ден Брука. Брунс имел хорошие связи во влиятельных кругах Германии и был одним из советником по немецкому национальному вопросу. Именно он оказал значительное воздей-

ствие на Густава Штреземана и был одним из идеологов новой восточной политики Веймарской Германии середины 1920-х гг. [36].

Брунс придерживался концепции великогерманского единства на базе федерализма. В 1926 г. в рукописи «Великогерманские проблемы» он писал: «Проблема всей германской истории ... состоит в том, чтобы найти верный путь между федерализмом и унитаризмом. Последний ни в коей мере не является немецкой формой государства» [15]. Брунс был сторонником аншлюса Австрии, но не насильственным путем, он видел это событие весьма отдаленным во времени, в той ситуации, когда окончательно сгладятся противоречия между объединенной под эгидой прусских Гогенцоллернов Германией и находившейся в рамках мультинациональной империи Габсбургов Австрией.

В центре общественно-политической деятельности Брунса был вопрос о правовых гарантиях прав национальных меньшинств, который он представлял в Немецкой лиге содействия Лиге Наций. Он считал, что данная проблема носит международно-правовой характер и должна стать особым направлением в работе Лиги Наций. При этом Брунс исходил из приоритетов международного права над национальными, доказывая на примере аграрного законодательства Польши, что внутренние законы часто носят дискриминационный характер, проверить который и должен международный суд [9].

Брунс призывал к ревизии Версальских договоров и доказывал, что они, в том числе и передача Польше германских «восточных территорий», были заключены в интересах держав-победительниц, но без учета мнений и реальной ситуации на местах. Он критиковал противников прав национальных меньшинств, подчеркивая их идентичность «правам народа». Брунс выступал за создание «всестороннего рамочного соглашения о правах национальных меньшинств», которое было бы признано всеми государствами [12]. Таким образом, он считал возможным разрешить ситуацию с немецким национальным меньшинством в Польше через международно-правовые институты.

Брунс разделял идеи решения немецкого национального вопроса посредством ревизии «версальских границ», аншлюса и создания «Средней Европы» (Mitteleuropa), к которой призывал известный германских политик Фридрих Науманн.

На близких Брунсу позициях стоял другой выходец с «восточных территорий» д-р *Харальд Лёуэн* (Laeuen), который уважительно относился к полякам, подчеркивая, что они «любят свою страну не в силу территориальной закрытости и искусственности ... а за ее неза-

висимость». Германский автор полагал, что для поляков важен сам факт существования независимого государства, а его границы – вопрос вторичный [21].

Такие интеллектуалы, как Харальд Лёуэн, Карл Георг Брунс, Адольф Айхлер, Альберт Брейер, Артур Роде были тесно связаны с общественно-политической, научной, культурной жизнью немцев в Польше. Они оказывали существенное влияние на внешнюю политику Веймарской республики, на международные организации, занимавшиеся проблемами меньшинств, были связаны с германскими фондами.

В конце 1910-х – начале 1920-х гг., когда еще не были окончательно ясны будущие границы Польши и Германии, деятельность германских организаций на восточных территориях сводилась к организационной и финансовой поддержке местных немцев, а также вынужденных переселенцев, беженцев. Для борьбы с поляками направлялись добровольцы, вступавшие в ряды фрайкоров. Характерной особенностью был тот факт, что эти организации возникали по частной (общественной) инициативе, но при этом пользовались поддержкой официальных властей. Особенно четко это можно констатировать на примере финансирования немецких организаций и объединений в Польше в 1920-е гг.

Важнейшими организациями, через которые осуществлялась финансовая и иная помощь немцам в Польше, были Ассоциация немцев за границей и Немецкий фонд (Deutsche Stiftung), который был создан в 1920 г. и финансировался за счет отчислений из фондов германских политических партий на поддержку немецкой культуры, образования в сопредельных странах Европы, особенно на восточных территориях [34].

Аналогичные инициативы по поддержке немецкого национального меньшинства в Польше и других странах исходили от таких частных организаций, как Немецкий фонд, Фонд Густава Адольфа, Центр свободных немецких объединений (1922). Через Германский МИД и Немецкий фонд была оказана в 1922 г. помощь немецким союзам в Познани и Поморье в размере 2 млн. 400 тыс. марок. Ответственным за эти акции с германской стороны был Брунс [32]. Деньги поступали в руки лидеров двух основных организаций немцев в Западной Польше: Гребе и Улицу, что определило их особое положение в общественно-политической жизни страны [33].

Официальное руководство Веймарской республики долгое время воздерживалось от переговоров с польским руководством по про-

блемам восточных территорий, исходя из вполне понятных причин. Лишь в конце мая 1921 г. Германия предприняла первые попытки диалога с Польшей по вопросу культурной автономии для немцев в Польше [35]. В начале 1920-х гг. в Германии многие были уверены, что Польше не выжить без экономических связей с ней, и даже рассчитывали на крах польской экономики. Поэтому Брунс считал, что «три ключевых пункта германской политики» составляют вопросы о положении немцев в Польше, Данциге и Советской России [16]. Эти болевые точки он предлагал использовать для решения внешнеполитических задач, в том числе посредством Лиги Наций и других международных инстанций.

Первоначально такая тактика принесла успех. 15 мая 1922 г. были заключены Женевские соглашения о статусе Верхней Силезии сроком на 15 лет, установившие автономию для польской части этой области, а также гарантировавшие там соблюдение экономических интересов Германии и Польши. Особый, третий раздел, соглашений касался прав национальных меньшинств [22]. Впоследствии лидеры польских немцев часто апеллировали к этому документу, в частности, к статьям 75 и 83.

Помимо Женевских соглашений, дипломатии Веймарской республики удалось добиться автономии для Аландских островов, решить проблему Мемеля (Клайпеды). Это внушило германскому руководству уверенность, что можно добиваться своих целей через международные институты и организации и в дальнейшем. Следующим важным шагом было рассмотрение вопроса о дискриминации немецкого национального меньшинства в Польше, где германская дипломатия рассчитывала на успех. Фактический ее представитель Брунс писал в апреле 1922 г. о хороших предпосылках для решения немецкого вопроса в Женеве [28], однако на деле все оказалось совсем не так, как ожидали в Берлине и Бромберге.

В мае 1922 г. в Женеве состоялось заседание Совета Лиги Наций, посвященное положению немцев в Польше. Вопрос изучала специальная комиссия из представителей Японии, Англии и других стран. В ее докладе польскому правительству было указано на необходимость соблюдать международные договоренности и предоставить немецкому населению страны условия для нормального существования и развития.

Польская сторона в ответ предоставила свой меморандум, в котором повторялись традиционные положения об исторических правах поляков на вновь приобретенные территории, о вековых притеснении-

ях поляков со стороны Германии, и о соблюдении Польшей международных договоренностей [25]. Никакого контроля со стороны Лиги Наций польская сторона допускать не собиралась, подчеркивая, что все петиции немцев (особенно в Верхней Силезии) в Лигу Наций носят антипольский характер и иницируются из Берлина [24]. Неслучайно, Брунс пессимистично констатировал из Женевы, что если и достигнут успех, «то очень незначительный» [29].

Таким образом, стало ясно, что решить проблему немецкого населения без должной организационной и информационной подготовки и поддержки со стороны других государств и международных организации не удастся. Действия отдельных энтузиастов, которым был Брунс, не могли привести к успеху без однозначной позиции официального Берлина. Но здесь как раз и возникало серьезное противоречие между конкретными внешнеполитическими задачами Германии и правящими политическими партиями.

До 1924 г. правящие партии (СДПГ, Центр, Немецкая демократическая партия) находили поддержку избирателей на западе и в центре Германии. Восток страны поддерживал оппозиционных националов или радикалов. Идеи милитаризма и остмаркизма были по большей степени чужды демократическим правительствам Веймарской республики. Этим объясняется определенная пассивность Веймарской дипломатии по проблеме восточных территорий и немецких национальных меньшинств. К тому же этот вопрос неизбежно поднимал и проблему ревизии версальских границ и ставил под угрозу Веймарскую политическую систему в целом. Это было нежелательно для молодых демократических партий страны. Они поддерживали идею ревизии «кровоточащей границы» (*bluetenden Grenze*), но «оружием закона» (*Waffen des Rechts*) [1].

На отношение Веймарской республики к проблеме немцев в Польше в начале 1920-х гг. повлияло развитие связей с Советской Россией, которая после Раппальского договора 1922 г. стала важным торгово-экономическим партнером Германии, а Польша стала страной, через которую осуществлялся транзит. Это вело к смягчению отношений между Польшей и Германией, которая так же опасалась потерять польский рынок. Неслучайно в этот период было сделано несколько уступок с германской стороны: отмена экономического эмбарго, Венская конвенция 1924 г. о праве оптации. Однако изменения внешнеполитической линии Германии в отношении восточных территорий не наблюдалось.

В Берлине рассчитывали, что утраченные области удастся рано или поздно вернуть, в том числе путем «пассивного сопротивления» Версальскому диктату. Подтверждением тому стало, например, создание в июле 1922 г. новой германской провинции «Пограничная область Позен – Западная Пруссия». Однако серьезной и последовательной политики по отношению к немцам в Польше в первой половине 1920-х гг. германским руководством сформулировать не удалось.

«Польская карта» разыгрывалась в Германии, в частности, с лишением Сераковского германского гражданства, о котором много дискутировалось в 1926–1927 гг., в тот момент, когда произошла очередная волна лишения немцев польского подданства. Например, Брунс был уверен, что Сераковский будет лишен германского гражданства [11], однако этого не произошло.

Польское руководство также старалось использовать фактор польского национального меньшинства в Германии. В дискуссию по этому вопросу вступили защитники прав немецкого меньшинства, в первую очередь Брунс. Он критически оценивал польские данные о резком сокращении поляков в германской части Верхней Силезии (с 376 тыс. до 123 тыс.), доказывая также, что число семей с двумя «материнскими» языками – немецким и польским – не может быть велико (Брунс критиковал также и германские данные о том, что численность таких «фамилий» выросла в Верхней Силезии с 51 тыс. до 373 тыс.) [18]. При этом он подчеркивал разницу в положении немцев в Польше и поляков в Германии. Последние, по убеждению Брунса, в значительной части «не ощущают себя поляками», хотя и говорят по-польски. Эти люди интегрировались в общественно-политическую жизнь Германии, осознают себя подданными этой страны [13].

В 1930 г., 7 лет спустя после запрета Немецкого союза Познани и Померании, в Польше начался судебный процесс над его лидерами. Гребе в числе 10-ти немецких политиков был обвинен в незаконной и подрывной деятельности, в том числе – связях с Брунсом. Польские спецслужбы проделали большую работу по сбору доказательств и свидетельских показаний. Германскому МИДу стали известны списки вопросов, которые задавались свидетелям. Например, известные ли вам немецкие учителя, принимавшие участие в деятельности Немецкого союза? Выплачивало ли немецкое консульство в Торне польским чиновникам денежные вознаграждения? Была ли у Союза налажена курьерская служба? Поддерживал ли Союз в Берлине отношения с МИДом, Немецким Отбундом? Известно ли вам, что

Центральное бюро Союза в Берлине возглавлял Брунс? Одним из аргументов польских следователей было утверждение «Мы располагаем перепиской между Брунсом и Гребеле!» [30].

Ситуация изменилась только с середины 1920-х гг., когда германский МИД возглавил Густав Штретземан, и проблема положения немецких меньшинств стала одной из центральных для Веймарской Германии. Произошел отказ от «пассивного сопротивления» решениям держав Антанты, а внешняя политика страны была переориентирована в прагматическом духе с целью мирной ревизии положений Версальского договора, невыгодных Германии [2]. Налицо были две основные составляющие внешней политики Штретземана в польском вопросе: отказ гарантировать неизменность восточных границ (на Локарнской конференции 1925 г. Германия лишь обязалась не пытаться решить эту проблему силой), и организация международного давления на Польшу (в том числе и через институты Лиги Наций) под предлогом нарушения в Польше прав меньшинств (германское руководство выдвинуло идею международной защиты прав национальных меньшинств).

Перемены во внешней политике были во многом связаны с деятельностью Брунса, бывшего ближайшим советником и помощником Штретземана. В январе 1925 г. Штретземан в своем меморандуме, написанном при поддержке Брунса, сформулировал идею конструктивной политики по отношению к национальным меньшинствам. Вскоре после официального заявления Германии о вступлении в Лигу Наций, в октябре 1924 г. Штретземан разослал в германские посольства и представительства в тех странах, где было немецкое национальное меньшинство, циркулярное письмо с запросом относительно возможности культурной автономии для этих меньшинств [27]. Это был первый зондаж относительно готовности европейских держав к конструктивному диалогу по защите прав немецких национальных групп.

Германия вступила в Лигу Наций в 1926 г. и сразу же попыталась использовать институты и механизмы этого учреждения для давления на Польшу. Брунс писал в 1926 г. о том, что через Лигу Наций германскому руководству удалось решить ряд спорных с Польшей проблем, в частности, заключить в 1924 г. Венскую конвенцию. Он полагал, что вступление Германии в Лигу позволит продвинуться также в таких вопросах, как положение немецких сельских хозяйств в Польше, проблема гражданства немецкоязычного населения [17].

В 1926 г. Штреземан успешно защищал интересы немцев Верхней Силезии, а в 1928 г. в Лугано имел сложную дискуссию с польским визави Августом Залесским о праве немцев на национальную школу. Штреземан рассчитывал создать прецедент путем предоставления автономии ненемецким меньшинствам в Германии, но столкнулся с сопротивлением, например в Пруссии. В 1928 г. здесь был принят документ о защите прав национальных меньшинств, который был далек от демократических идеалов [36].

Важным событием для Веймарской республики явилось разбирательство 1927 г. в международном суде в Гааге по вопросам выбора национальности и гражданства. Представители Польши настаивали на том, что принадлежность к определенному национальному меньшинству должна определяться только волей самого гражданина. Вопрос стоял о праве немецких родителей в Польше отправлять своих детей именно в немецкие школы. Однако Гаагский суд принял компромиссное решение: перепроверить решение польской администрации нейтральной комиссией, созданной Советом Лиги Наций. Тем самым немцам фактически было отказано в праве самостоятельного выбора национально-языкового профиля учебных заведений для своих детей. В этом плане показательное пророческое замечание Брунса, который писал своим бромбергским друзьям из «Дойче Рундшау»: «Если мы хотя бы однажды позволим Гаагскому суду начать против нас разбирательство по тем же делам и действиям, по которым суд уже принял решение не в пользу поляков, то мы будем играть на руку полякам» [20].

Не будет преувеличением сказать, что неудача в Гааге существенно подорвала основы политики в отношении меньшинств кабинета Штреземана. Стало ясно, что расчет на беспристрастность международных инстанций не оправдался. Тем не менее в январе – июне 1929 г. имела место массированная атака со стороны германского МИДа на Лигу Наций по поводу немецкого национального вопроса [6], и одним из главных инициаторов был именно Брунс.

Особо остро этот вопрос дебатировался в период политического кризиса 1930 г., когда немцы, особенно в Верхней Силезии, вновь оказались под серьезным давлением из Варшавы. Германское правительство обратилось в Лигу Наций с заявлением по этому поводу 27 ноября 1930 г. Документы, предоставляемые немцами, для того чтобы быть включенными в списки избирателей, часто признавались недействительными. Это касалось многих лиц уже служивших в польской армии и даже бывших депутатов! [39].

Депутаты рейхстага потребовали экстренного заседания Лиги Наций. На заседании было обращено внимание на нарушение статей Женевских соглашений (75 и 83). Был подготовлен специальный отчет Лиги Наций от 24 января 1931 г., в котором признавались нарушения [38]. Требования: вернуться к итогам выборов мая 1930 г., наказать виновных и вообще пересмотреть общественно-политическую систему в польской Верхней Силезии.

Тем самым Штреземан, который был вынужден уйти из правительства в оппозицию, пытался оказать как можно большее пропагандистское воздействие на немецкие объединения за рубежом. В ходе дискуссий о положении национальных меньшинств со своими зарубежными коллегами Штреземан пытался добиться качественных сдвигов по этому вопросу. Однако в итоге, на мадридском заседании в июне 1929 г. дело ограничилось компромиссным решением. Фактически Лига Наций устранилась от решения вопроса о правах меньшинств и об автономии. Однако Штреземан получил де факто возможность действовать в этом вопросе самостоятельно, совместно с представителями меньшинств [31].

В качестве «инструмента» германской внешней политики был использован Европейский конгресс национальных меньшинств, основанный в 1925 г. по частной инициативе эстонского немца Эвальда Амменде (1892–1936) [4]. В резолюции первого конгресса (октябрь 1925 г.) подчеркивалось, что «национально-культурная свобода является таким же неотъемлемым правом культурного человечества, как и религиозная свобода» [23]. Из лидеров польских немцев в работе «немецкой группы» конгресса принимали участие Хасбах, Улиц, Науманн, Гребе, Крониг, Пант, Пиш. Здесь же в качестве журналиста был и Брунс. На конгрессе были представлены и национальные меньшинства из самой Германии, консолидированные в «Объединение национальных меньшинств Германии». Сюда относились датчане из Шлезвига, литовцы, лужицкие сербы (сорбы), фризы, поляки. «Объединение» возглавил польский граф Станислав Сераковский, который поддерживал тесные связи с Амменде [26].

Более представительным стал второй конгресс, состоявшийся в Женеве 25–27 августа 1926 г. Брунс отмечал, что если первый конгресс рассматривал лишь вопрос культурной автономии для меньшинства, то на втором круг вопросов был значительно расширен, и речь шла о праве на гражданство, защите экономических интересов национальностей [19], что отвечало интересам польских немцев. При

этом польские представители от Германии не были согласны с постановкой вопроса о самоуправлении меньшинств [7].

Приоритетом в работе Женевского конгресса стали интересы немецких национальных групп Европы, что вызвало понятное недовольство прочих национальностей и привело к тому, что Третий конгресс (август 1927 г.) покинули представители поляков от Германии.

С 1927 г. германский МИД стал главным «спонсором» конгресса, основными темами которого стали положение немцев на «восточных территориях», возможность ревизии Версальского мирного договора и т.п. [8]. Постепенно конгресс из «органа пропаганды» Веймарской республики приобрел черты немецкого националистического форума: после 1933 г. с его трибуны были устранены представители еврейства, а затем ведущие роли перешли к Судето-немецкой партии Конрада Генлейна.

Таковым было основное содержание политики Веймарской республики в целом в отношении этнических немцев на восточных территориях, архитектором которой был Карл Георг Брунс. Такая политика привела к оживлению культурной и экономической жизни немцев в Польше, однако не содействовала их политической интеграции. Более того, немецкие объединения оказались в экономической и финансовой зависимости от Берлина, что негативно отразилось на их последующей истории, когда у власти оказались национал-социалисты.

Брунс был инициатором взятия курса на мирную и постепенную ревизию версальских границ, используя, как один из аргументов, фактор немецких меньшинств. Политика была ориентирована на международные институты и организации, начиная с Лиги Наций. После успеха в Локарно, германский МИД особенно активно использовал фактор национальных меньшинств для давления на своих восточноевропейских соседей. Однако после отставки и внезапной смерти Штреземана в 1929 г. его политика была постепенно свернута. Брунс ненадолго пережил своего друга и коллегу. Он умер в 1931 г., войдя в историю как один из германских политиков «теневого уровня», на несколько лет определивших внешнюю политику Германии.

Библиографические ссылки

1. За это ратовал социал-демократический политик Карл Зеверинг. См.: Haubold-Stelle J. Mythos Oberschlesien. Der Kampf um die Erinnerung in

Deutschland und in Polen 1919–1956 2008. – Osnabrück: fibre Verlag, 2008. – S. 101.

2. *Петров И. А.* Внешнеполитический курс Густава Штреземана 1923–1929 : автореф. дис. ... канд. ист. наук / А. И. Петров. – М., 2000.

3. Подробнее о событиях в Познани в конце 1918 г. – начале 1919 г. см.: *Barth B.* Die Freikorpskämpfe in Posen und Oberschlesien 1919–1921 // Die Deutschen und das östliche Europa. Aspekte einer vielfältigen Beziehungsgeschichte. Festschrift für Detlef Brandes zum 65. – Geburtstag. Essen, 2006.

4. Подробнее об Э. Амменде по защите прав национальных меньшинств см.: Housden M. Ewald Ammende and the organisation of national minorities in inter-war Europe. – Cambridge, 2000.

5. Предшественником Союза был созданный в 1880 г. в Вене Немецкий школьный союз, от которого в 1881 г. отделилась германская региональная организация, принявшая название Всеобщий немецкий школьный союз. В 1921 г. произошло объединение берлинской и венской организаций. См.: Weidenfeller G. VDA. Verein für das Deutschtum im Ausland, Allgemeiner Deutscher Schulverein (1881–1918). – Bern, 1976. – S. 165–169.

6. С 1929 г. наблюдалась тенденция к росту петиций от немцев из Польши: в 1930 г. – 14, в 1931 г. – 63, в 1932 г. – 82 : Kotowski A. Polens Politik gegenüber seiner deutschen Minderheit. – S. 183.

7. Auslandswarte. – 1926. – Nr. 12. – S. 378.

8. *Bamberger-Stemmann S.* Der Europäische Nationalitätenkongress 1925–1938. Nationale Minderheiten zwischen Lobbyistentum und Großmachtinteressen / *S. Bamberger-Stemmann.* – Herder-Institut, Marburg, 2000.

9. *Bruns C.G.* Die nationalen Minderheiten in Europa als internationales Problem / *C.G. Bruns* // Völkerbund Fragen. Mitteilungen der Deutschen Liga für Völkerbund. – 1927. – Nr.4/5. – S. 68, 70–71.

10. *Bruns I.* Vorträge und Aufsätze (mit Biografie und Bibliografie) / *I. Bruns.* – München, 1905.

11. См. титульную статью в Deutsche Rundschau in Polen. – Bromber. – 29.04.1926.

12. Ders. Minderheitenrecht als Völkerrecht. – Breslau, 1928. – S. 47; См. также: Ders. Grundlagen und Entwicklung des internationalen Minderheitenrechts. Eine Uebersicht. – Berlin, 1929.

13. Deutsche Rundschau in Polen. – Bromber. – 16.05.1926.

14. Deutsches biographisches Lexikon 1710–1960. – Köln, 1970. – S. 83.

15. Die Dokumentesammlung des Herder-Instituts Marburg (DSHI). 100. Nachlass Carl Georg Bruns. – Nr. 8. – Bl. 20/7.

16. Die Grenzboten. Zeitschrift für Politik, Literatur und Kunst. – 1921. – Nr. 4/5. – S. 109.

17. DSHI. 100. Nachlass Carl Georg Bruns. – Nr. 10. 8/10. «Deutsche Briefe». 17.08.1922.

18. DSHI. 100. Nachlass Carl Georg Bruns. – Nr. 8. – Bl. 15.

19. DSHI. 100. Nachlass Carl Georg Bruns. – Nr. 8. – Bl. 23/3.
20. DSHI. 100. Nachlass Carl Georg Bruns. – Nr. 8. – Bl. 7.
21. DSHI. 100. Nachlass Harald Laeuen. – Nr. 398. «Die Völker Polens» [1933].
22. Handbuch des Deutschtums in Polnisch-Oberschlesien. Eine Sammlung der im Abtretungsgebiete geltenden Grundgesetze für die nationale Minderheit. – Kattowitz, 1922. – S.1.
23. IISG. SAI. – Nr. 796/11. – I. Bd. – S. 79.
24. *Kotowski A.* Polens Politik gegenüber seiner deutschen Minderheit 1919–1939 / *A. Kotowski.* – Wiesbaden, 1998. – S. 180.
25. Lodzer Feie Presse. – 25.06.1922.
26. *Michaelsen R.* Der Europäische Nationalitäten-Kongress 1925–1928 / Aufbau, Krise und Konsolidierung / *R. Michaelsen.* – Frankfurt.a.M., Bern, NY, Nancy, 1984. – S. 87–89.
27. PA. Politik 8a. Deutsche Botschaft Rom. Runderlass Stresemanns vom 11.10.1924.
28. PA. VI Po. Politik 25- Polen. R 82190. Bl. 003.
29. PA. VI Po. Politik 25- Polen. R 82190. Bl.062.
30. PA. VI Po. Politik 25- Polen. R 82206. Bl.122–123. Гребе еще в начале 1920-х гг. предупреждал Хасбаха, что польские чиновники вполне «могут предъявить д-ру Брунсу обвинения в нарушении законов страны, и даже в шпионаже»: PA. VI Po. Politik 25- Polen. R 82186. Bl. 018. По польским законам Брунс был частным германским писателем и не мог писать, например, отчеты для немецких газет в Польше.
31. PA. VIa. Minderheiten. 8 Allgemeines. Bd.VI. Bl. 287.
32. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin (PA). VI. Po. Politik 25– Polen. R 82191. Bl. 005.
33. *Possekel K.* Zur Rolle des «Vereins für das Deutschtums im Ausland (VDA) und der «Deutsche Stiftung» bei der finanziellen Unterstützung nationalistischer Organisationen in Polen (1919–1924) / *K. Possekel* // Grenzrevision und Minderheitenfrage zwischen beiden Weltkriegen. Studien zur Geschichte der deutsch-polnischen Beziehungen. – Rostock, 1982. – S. 4–9.
34. *Rosenkötter B.* Treuhandpolitik. Die «Haupttreuhandstelle Ost» und der Raub polnischer Vermögen 1939–1945 / *B. Rosenkötter.* – Essen, 2003.
35. *Schot B.* Nation oder Staat? Deutschland und der Minderheitenschutz. Zur Völkerbundpolitik der Stresemann-Ära / *B. Schot.* – Marburg, 1988. – S. 106–107.
36. *Schot B.* Stresemann, der Deutsche Osten und der Völkerbund / *B. Schot.* – Stuttgart, 1984.
37. *Schulze H.* Der Oststaat-Plan 1919 / *H. Schulze* // Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. – 1970. – S. 125.
38. BA. NS 43 / 30/ Fol.1 Bl. 100.
39. BA. NS 43 / 31/ Fol.1 Bl. 184.

Надійшла до редколегії 20.12.2012

УДК 94(438):271.4 »1920/1929»

А. Г. Венгер

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ПОЛІТИКА ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ
СТОСОВНО ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ
ТА ЇЇ ПАСТВИ У 1920-х рр.**

Проаналізовано політику Другої Речі Посполитої стосовно греко-католицької церкви та її пастви. Розкрито специфіку неоунійного процесу та реакцію на нього вірян.

Ключові слова: Друга Річ Посполита, церква, неоунія, інкорпорація.

Проанализирована политика Второй Речи Посполитой относительно греко-католической церкви и её прихожан. Раскрыто специфику неоунийного процесса и реакцию на него верующих.

Ключевые слова: Вторая Речь Посполитая, церковь, неоуния, инкорпорация.

The policy of the Commonwealth with respect to the Greek Catholic Church and its parishioners is determined.

Keywords: the Commonwealth, the church, incorporation.

Im Beitrag wurde die Politik der Zweiten Rzeczpospolita gegenüber der griechisch-katholischen Kirche und ihrer Gemeindegliedern analysiert. Gezeigt wurden die Spezifik des Prozesses der Neounion und die Reaktion der Gläubigen darauf.

Schlüsselbegriffe: Zweiten Rzeczpospolita, Kirche, Neounion, Inkorporation.

Сучасний європейський простір, який сповідує ідеї толерантності та віротерпимості і стоїть «на сторожі» захисту прав національних громад порівняно у недавньому минулому був ареною запеклих боїв становлення вищезазначених ідеалів. У даній статті автор зупиняє свою увагу на положенні греко-католицької церкви та її пастви у складі Другої Речі Посполитої у період становлення відновленої державності.

До греко-католицької церкви у Польщі належали, в основному, українці, а також незначна кількість білорусів і поляків. Польсько-українська війна 1918 р. стала чинником, який прискорив формування національної самосвідомості українців Галичини. Поляки, які

сповідували греко-католицизм, переходили до католицизму, а українці – католики-латиняни – до православ'я. Цей процес не могло зупинити навіть канонічне право, яке забороняло зміну вірування [8, с. 58]. На тлі політичного, соціального й культурного пригноблення українського населення Польщі греко-католицька церква стала символом його національного руху [1, с. 135].

Перед початком Першої світової війни поляки проводили ворожу політику стосовно греко-католицької церкви. Після того як Східна Галичина опинилася під «крилом» польської держави, вона стала об'єктом серйозних нападів з боку влади, що знайшло відображення в переслідуванні греко-католицького духовенства. Це було викликано тим, що греко-католицьке духовенство мало високий рівень самосвідомості та проводило проукраїнську агітацію серед місцевого населення, підтримуючи його визвольні змагання.

На початку ХХ ст. греко-католицький митрополит Андрей Шептицький намагався розширити вплив греко-католицької церкви на територію не лише Галичини, але й Волині, Полісся. Для цього він керувався секретними інструкціями папи Пія Х, які передбачали розповсюдження на території Російської імперії за межами Галичини візантійсько-слов'янського обряду. Він направив до Луцька Йосипа Ботяна, висвяченого у єпископський сан таємно в 1914 р. Свою роботу А. Шептицький почав також таємно, відвідавши взимку 1917 р. Вільно, Жировічі, Слонім, Новогрудок та інші міста. До свого призначення у східні землі Й. Ботян виконував обов'язки ректора греко-католицької духовної семінарії у Львові. Крім того, він поставив собі за мету об'єднати українців, що проживали на території Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся. Лев Горошко називає епархію Й. Ботяна «східно-католицькою» [4, с. 76]. Так само називає її й Ю. Туронак [4, с. 77]. Але ця назва не дозволяє однозначно зрозуміти, унія якого обряду поширювалася. Відомо, що І. Ботян був прихильником відродження унії у формі греко-католицизму.

А. Шептицький, як відомо, також здійснював наполегливі спроби розповсюдження греко-католицизму. 16 грудня 1921 він направив поліському воєводі В. Роману листа такого змісту: «Жителі Шерашево Пружанського повіту подали прохання про приєднання їх до приходу священика греко-католицького (уніатського) обряду, обґрунтовуючи свої прохання тим, що в ХVIII столітті в Шерашові існувала уніатська парафія, костел і кладовище. При російській владі, за часів примусового звернення уніатів у схизму, парафія була ліквідована, а костел і цвинтар відібрані. Але в Шерашево і околицях знаходиться»

ся досить багато охочих повернутися в лоно католицького костелу уніатського обряду. Жадаючи допомогти у благородному прагненню цих людей, ординат митрополита просить воєводу про відкриття греко-католицької (уніатської) парафії в Шерашево і повернення їй костелу і землі (близько 90 десятин), які колись були власністю громади, а також дозволу направити в приход володіючого польською мовою священника греко-католицького обряду» [4, с. 96].

Воєвода В. Роман почав досліджувати цю справу. У січні 1922 р. він звернувся до старост, поставивши завдання у дводенний термін підготувати інформацію про те, «яка в поточний момент кількість уніатів в повіті» та чи «існували під час світової війни і в 1919–1921 рр. уніатські храми, і якщо так, то в яких місцевостях і де засновані, що з ними на поточний момент» [4, с. 97]. Протягом лютого та березня 1922 р. Косавський, Пінський, Пружанський, Кобринський, Брестський, Дрогичинський і Лунинецький старости відповіли, що на території повітів, які знаходяться в їх юрисдикції, уніатів немає, і що під час війни діючих уніатських парафій не існувало. Греко-католицькі священники в той час на території воєводства так і не з'явилися, тому що воєвода, який отримав від старост інформацію, ймовірно, не вважав доцільною їхню присутність. Обряд, який практикувався в той час греко-католицькою церквою в Галичині, містив у собі ряд латинських елементів. Здавалося, це повинно було б створити йому більш сприятливі умови, але Ватикан вважав візантійсько-слов'янський обряд для територій з панівним православним населенням більш дієвим.

Після приходу польської адміністрації траплялися випадки розстрілів греко-католицьких священників без суду та слідства. Частина священників була вивезена в табори для інтернованих, частина була ув'язнена, причиною чого була їх політична орієнтація. Досить показовою була справа про «державну зраду» проти папського шамбеляна о. Юрика, пароха Жабя (найбільше село у Східній Галичині) о. Глібовецького, що відбулася у львівському суді 1921 р., і політичний процес проти греко-католицького прелата Митрополічої Капітули о. Куницького. Всіх їх виправдали і звільнили навіть польові суди. У всій Європі був відомий скандал, пов'язаний з митрополитом А. Шептицьким, що виїхав у церковних справах до Риму, а звідти до Америки, і польський уряд не хотів пускати його до Польщі. Дійшло до того, що польська влада його заарештувала по поверненні. Польські організації «народові» протестували проти його приїзду до Львова [7 с. 99].

Церковну землю у тимчасових парафіях місцеве керівництво передавало в аренду особам, далеким від церкви, переважно полякам. Справи у стаціонарних парафіях були іншими: адміністрація присвоїла собі право усувати священиків, мотивуючи це тим, що деякі з них вороже ставляться до польської держави і чинять їй шкоду. Це викликало природне обурення в священнослужителів та парафіян, адже усунення священиків мало відбуватися відповідно до канонічних правил, а не цивільних, хоча останнім вони теж не відповідали. Такі дії викликали певну реакцію з боку керівництва греко-католицької церкви. Необхідно зауважити, що адміністрація до неї частково прислухалася і перестала огульно звільняти священиків, натомість розпочала практикувати здачу церковної землі в оренду полякам, позбавляючи цим самим парохів засобів для існування. Ці акції були проведені над 24 парохами, а новоприбулим чинився всілякий опір для їх юридичного оформлення на місці [7, с. 120].

Конкордат, підписаний між Ватиканом та польською державою від 10 листопада 1925 р., було ратифіковано Сеймом та Сенатом. На основі конкордату вибір та призначення єпископів належав папі Римському, але за згодою президента Польщі. Цей конкордат обмежив діяльність греко-католицьких парохів на три галицькі діоцезії. За австрійських часів греко-католицький митрополит мав юрисдикцію по всій Австро-Угорській монархії, йому підпорядковувалися всі греко-католики поза межами Східної Галичини. Конкордат зніс Луцьке греко-католицьке єпископство, яке було назначене для греко-католиків Холмщини, Волині, Полісся та Підляшшя. У Польщі діяло лише три греко-католицькі єпархії в межах Галичини: Львівська, Перемишльська, Станіславська, католицьких же єпархій розташовувалося аж п'ять: Львівська, Перемишльська, Луцька, Пінська, Підляська та одна вірменська польська у Львові. Конкордат не врегулював теологічних студій для кандидатів греко-католиків до духовного сану. В австро-угорські часи у Львівському університеті існував спільний католицький та греко-католицький факультет, який був утравквістичним, але після утворення Польщі він був трансформований і залишився лише католицький. При Станіславській та Перемишльській єпархіях існували визнані державою та конкордатом духовні семінарії, які отримували дотацію від держави. Конкордат не врегулював справи греко-католицької церкви в польській армії: на 35 тис. греко-католиків діяло чотири греко-католицьких куратори, що, зрозуміло, не могло задовольняти потреби солдат греко-католицького віровизнання. Конкордат не вирішив положення в ді-

ловодстві греко-католицького духовенства як верхніх, так і нижніх санів. За австро-угорських часів все діловодство велося українською мовою, польська адміністрація домоглася ведення метричних книг латинською мовою, а за конкордатом вимагалось ведення їх польською мовою, як і всіх інших документів. Греко-католицьке духовенство, вважаючи останні вимоги незаконними, продовжувало вести документацію рідною мовою, що призводило до штрафів та адміністративної відповідальності. Проти таких зловживань з боку польської влади над греко-католицьким духовенством Товариство греко-католицьких священників ім. святого апостола Павла внесло меморіал до Ліги Націй [7, с. 197].

На відносинах Польської держави та ГКЦ негативно позначилося запровадження в останій celibату. Дискусії про доцільність такого кроку точилися протягом 1918–1920 рр. До незалежнення Польщі безшлюбність для уніатських священників не вважалася обов'язковою. Ксьондзи були здебільшого одружені. Але у 1919 р. конференція греко-католицького єпископату прийняла рішення про обов'язковий celibат у ГКЦ на території Другої Речі Посполитої. Відкрито провадити ухвалу конференції в життя наважився лише станіславівський єпископ. Він оголосив, що в його дієцезії на духовні посади призначатимуться виключно неодружені ксьондзи.

У 1920 р. було прийняте остаточне рішення про примусовий загальний celibат греко-католицьких священників. Однак, коли єпископи Хомишин і Коциловський почали втілювати цю настанову, проти неї не виступили лише базиліани і невелика кількість парафіяльних ксьондзів.

Супротивниками нової концепції виступали не тільки духовні особи, але й парафіяни. Причина протестів полягала в тому, що у середовищі греко-католиків діти священників уважалися потенційною генерацією української інтелігенції [1, с. 146]. Адже здебільшого тільки вони мали доступ до певного типу навчальних установ. У Західній Україні не було жодного україномовного вищого учбового закладу.

Цим пояснювалися чутки, що ідея безшлюбності уніатських священників є інтригою польського уряду та папи Римського, скерованою на знищення української інтелігенції.

До державних установ папи, у друковані органи, надсилалися скарги на єпископа Коциловського, який не припиняв упровадження нового закону. Незважаючи на цензуру, під час приїзду до Польщі папського делегата Геноччі, відомого як прихильника ГКЦ, до ньо-

го теж доходили скарги духовенства. Проте це не вплинуло на скасування целібату. Баталії навколо цієї проблеми призупинив А. Шептицький, який заборонив священникам писати у друковані видання без дозволу їхньої консисторії. Це викликало обурення у середовищі греко-католиків.

У травні 1918 р. апостоличним візитором до Польщі було направлено кардинала Акілле Ратті. Він мав власний погляд на проблему православного населення. Його зустріч із «схизматиками» на свято Трійці відбулася на Підляшші, де «він благословив небагатьох живих, на тілах яких були сліди мук, прийнятих ними в 70-х рр. XIX ст. Як зазначає К. Ніколаєв, «вперше за своє життя Ратті побачив православний народ, при цьому на польській землі. Що він міг думати, споглядаючи «схизму» не як вимисел самолюбивих греків, а як щось в тілі та плоті Православ'я» [4, с. 63]. За словами А. Ратті, він отримав широкий досвід у пізнанні справ «Сходу», особливо слов'янського світу» [4, с. 64].

Коли розпочалася радянсько-польська війна і коли більшовики стояли під Варшавою, нунцій вирішив не залишати місто. Йому кортіло побачити більшовиків, істинне обличчя яких йому було невідомим.

Після війни Радянська Росія втратила частину Мінської та Волинської губерній, а також близько 4 млн православного населення. Православне питання набуло нового змісту і перетворилося на зону пильної уваги, адже між Польщею та Росією утворилася широка смуга, заселена переважно православним населенням, яке необхідно було інкорпорувати в державний простір.

Справи у Ватикані були складними, оскільки папа Бенедикт XV був смертельно хворим. Наступним папою бачили кардинала А. Ратті. Ю. Пілсудський нагородив його найвищою польською нагородою – орденом Білого Орла. Польський очільник жартував, що орден вручено кардиналу, а подяку будемо отримувати від папи. Так і сталося – у 1922 р. папою було обрано А. Ратті, який взяв псевдонім Пій XI [4, с. 73–74].

Після приходу до влади папи Пія XI ситуація з покатоличенням Східних кресів набула нового змісту. Досвід особистого спостереження та спілкування з представниками «східного обряду» давали йому можливість більш тверезо дивитися на ситуацію. Варіант реалізації покатоличення православного населення планувався через унію, яка в той час існувала в Галичині, але греко-католицька церква викликала певну тривогу та побоювання з боку католицького ду-

ховенства, яке вважало уніатську церкву осередком українського націоналізму [4, с. 75]. У листі до патріарха Тихона Георгій Ярошевський зазначав: «Можливим успіхам унії (греко-католицької. – А. В.) труднощі ставить уряд, який не допускає туди назначеного Римом уніатського єпископа (мова йде про Ботяна. – А. В.)» [2, с. 370]. Для розв'язання цієї проблеми скликалися церковні наради у Велеграді, де обговорювалася релігійна ситуація та її розв'язання на колишніх підросійських землях. Думку польської сторони про поширення греко-католицької церкви на цих землях можна почути з реферату, виголошеного о. Яном Урбаном. Він говорив: «Всі (поляки) дивляться на унію «галицькими очима». У поляків немає наміру навертати православних до греко-католицизму, бо така церква є «кісткою роздору», прикладом чого є Галичина, яка не може погодитися з польськими поглядами щодо католицизму, чи з національними інтересами поляків у Галичині» [6, с. 287]. Одноставного погляду на вирішення цього питання так і не було вироблено. Висувалися різні пропозиції стосовно того, якою може бути церква в цих краях. Досить оригінальну концепцію розв'язання релігійного питання в Східних воєводствах запропонував архієпископ Едвард Ропп. Це так звана «концепція бірітуалізму». Її суть полягала у такому: один священник мав би одночасно юрисдикцію на східний та західний обряди. Так, наприклад, одного дня він міг благословити подружжя за латинським обрядом, а наступного – відправити службу похорон за грецьким [5, с. 99–103]. Ця пропозиція не була підтримана присутніми.

Які настрої у православного населення панували на Підляшші, Холмщині стосовно греко-католицької церкви, можна побачити з обставин Народного з'їзду Холмщини й Підляшшя, що відбувся у м. Холмі 1923 р. На ньому посол Любарський реферував положення Православної церкви в Польщі, відзначивши її скруту. У відповідь доктор В. Ваврисевич вимовив: «Наш народ несе нечисленні втрати моральні, національні та інші; хай запобіжить цьому приєднання до унії. Унія не така страшна для нашого народу, як про це думають «панове з істинно руського-православного табору». Свідчить це, що Галичина з її унією є набагато свідоміша і міцніша ніж наша православна Холмщина. При унії наш народ нічого не тратить, програє лише православне духовенство, яке саме себе обмежило «Тимчасовими правилами» і не кличе собору [3, с. 20–21].

Тому стало зрозуміло, що поширювати унію зразка 1596 року за допомогою галицького греко-католицького духовенства є потенційно небезпечним. Отже, інкорпорація східного та західного обрядів

на території Східних кресів планувалася іншим шляхом. Її суть полягала у тому, що у церковному служінні залишався російський православний обряд у його канонічному довоєнному вигляді, а на нього «накладалася папська печатка». Відтоді православні приходи переходили під юрисдикцію католицького єпископа. Тобто вирішувалося підпорядкування одного обряду іншим на рівні вищого керівництва. Фактично не передбачалося жодного об'єднання православних ієрархів із Римом, як це впливало з Флорентійської та Брестської уній. В основу цього об'єднання було покладено догмат XIX ст. папського первосвященства та непогрішимості, який визначав безапеляційність папської влади над усією церквою та богонатхненність тих рішень папи, які стосуються сфери віровчення та моралі [4, с. 76]. Концепція поглинання православних парафіян мала стати безболісною, щоб не викликати їх масового обурення. Сам Пшездецький на користь неоунії наводив такий приклад: «Я походжу з одної родини латинського обряду на Підляшші. Мої предки рік річно ходили до греко-католицької церкви, що була близько двору, а тільки два рази на рік, на Різдво і Великдень їздили до латинської церкви, що була віддалена на 6 кілометрів. Се була найкраща поглядова (прикладна) наука, котра втискала в серця і уми тамошнього населення, а саме, що Церква Христова є тільки одна, а в ній різні обряди, однаково святі і однаково божі» [3, с. 323].

Ставлення польської держави до католицької церкви візантійсько-слов'янського обряду вивчалася польською дослідницею Ф. Жеменюк. Посилаючись на документи Міністерства Віровизнання та Народної Освіти, вона пише, що «...спочатку влада пов'язувала з неоунією певні надії, сподіваючись, що вона призведе до консолідації та інтеграції православної громадськості та польського народу в рамках католицького костелу. ...Існує багато доказів того, що польська влада брала активну участь у розвитку та організації неоунії, надаючи цьому руху не тільки моральну підтримку, а й даючи конкретну матеріальну допомогу, наприклад, при побудові нових святинь вони довірили новоорганізованим парафіям ведення запису актів громадського стану, за що від уряду, як і латинським парафіям, йшли дотації, незважаючи на те, що візантійсько-слов'янський обряд не обговорювався в конкордаті 1925 р.» [4, с. 121].

Таким чином, польська влада мала свої плани щодо нового обряду на східних просторах своєї держави. У квітні 1925 р. міністр віровизнання і громадської освіти С. Грабський погодив з Пінським єпископом С. Лозинським основні пункти функціонування церкви

нового обряду. Документ був представлений Міністерству внутрішніх справ. У першому пункті зазначалося, що «уряд Речі Посполитої не може допустити жодних проявів примусу», а також, що «не дозволяється відбирати церкви з використанням примусу стосовно людей навіть у випадках переходу у католицьке віровизнання усієї парафії». У документі підкреслювалося, що «за межами уніатських епархій східної Малопольщі не можуть виникати ані уніатські епархії, ані приходи так званого греко-русинського обряду» [4, с. 80]. Якщо ж віряни побажають перейти у католицизм, не приймаючи при цьому латинського обряду, то їм дозволялося «мати літургію старослов'янською мовою східного обряду». Однак обов'язковою умовою було те, що вони повинні залишатися у підпорядкуванні Римо-католицької церковної ієрархії.

Це було не єдине обмеження, яке державна влада накладала на католицьку церкву візантійсько-слов'янського обряду. Міністерство Віровизнань та Народної Освіти наказувало у випадку, коли у католицизм переходить село або кілька сіл, використовувати для них філіальний костел з вікарієм східного обряду, а не окрему парафію східного обряду. Було зазначено, що до справи поширення унії за межами «уніатських епархій Східної Малопольщі» бажано залучати духовенство польської національності і не бажано колишніх православних священиків [4, с. 82]. Загальний настрій цього документа ілюструє такий пункт: «Уряд Речі Посполитої не робить ніяких перешкод католицькій церкві і переходу у католицизм колись католицького, а тепер православного населення, якщо тільки воно відбувається у законних формах». Подальший розвиток подій показав, що держава загалом дотримувалася цього положення.

У 1923 р. була видана інструкція про ведення унійної роботи в Польщі, у якій вказувалося, що Св. Конгрегація (Східна) тепер змушує суворо дотримуватися усіх звичаїв православної церкви та не вводити нічого нового. У 1924 р. єпископ Пшездецький отримав декрет, що містив повноваження по унійній роботі у Польщі. На його підставі було підготовлено інструкцію, яка містила таке:

1) священики повинні мати перед своїми очима лише заповідь Христа «Ідіть та навчіть» та, проповідуючи Христове вчення, за жодних обставин не втручатися у політичні справи, національну та партійну боротьбу;

2) під час богослужіння необхідно навчати правил віри у такій послідовності, аби слухачі поступово набували усього, що християнин повинен знати;

3) під час богослужіння забороняється змінювати будь-що, лише додавалися молитви за папу та єпископів [4, с. 86].

З реферату Пшездецького видно, як поступово розросталася паства прихильників неоунії. «Станом на 1927 р. організовано порохій католицького східнослов'янського обряду є 14; в процесі організації, ще 7. До них належать коло 20000 вірних. Душпастерську працю веде між ними 25 священників, між ними 16 навернених православних духовників, 3 – єзуїти, 3 – Редемптористи (2 із Східної Галичини і один Бельгієць), 2 – неопротистанти і 1 священник із Східної Галичини. Єпископи виділили на унійну акцію 150 000 злотих» [3, с. 328].

Отже, політика інкорпорації в галузі релігії національних меншин відбувалася декількома шляхами. Польське керівництво розглядало віровизнання українського та білоруського населення як таке, що поступається католицькому, закріпивши це в Конституції 1921 р. Принципи політики визначалися в першу чергу історичними та територіальними обставинами, в результаті чого було окреслено дві зони «боротьби за душі». Найбільшою за площею та масштабами дій стала територія, що колись входила до складу Російської імперії. Саме в цій зоні сплелися політичні, економічні, культурно-релігійні та історичні протиріччя. Їх вирішення відбувалося як «згори», шляхом законодавчих актів, які вводили різного роду обмеження та заборони, так і «знизу», коли місцеве польське – католицьке населення з власної ініціативи втілювало в життя месіанські ідеї – навернення схизматиків до католицизму, прикладом чого є ревіндикація. Проголошення автокефалії православної церкви стало наступним кроком у складному процесі оформлення православної громади та духовенства в межах Польщі.

Греко-католицька церква, незважаючи на свої зв'язки з Римом, була обмежена простором Східної Галичини, так як влада побоювалася її національних настроїв та антидержавних поглядів. Тому на території колишніх підросійських земель її діяльність була забороненою, натомість там впроваджувалася неоунія, яка повинна була стати альтернативою православ'ю та греко-католицизму.

Бібліографічні посилання

1. *Вовк Я.* Політика польської держави стосовно релігійних конфесій (1918–1926 рр.) : дис... канд. іст. наук : 07.00.02 / Я. Вовк // Київський нац. уні-т ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – 301 с.
2. З листа Георгія патріарху Тихону // *Нива*. – 1926. – С. 370.

3. *Купронець О.* Православна церква у міжвоєнній Польщі 1918–1939 / *О. Купронець.* – Рим, 1974. – 230 с.
4. *Николаев К.* Экспансия Рима в Россию / *К. Николаев.* – М., 2005. – 349 с.
5. *Скрутень Й.* Акція проти унії і уніатів // *Нива.* – 1922. – С. 99–103.
6. *Хомин П.* Уніаністичні наради на Велеграді // *Нива.* – 1921. – С. 287.
7. Центральний Державний архів громадських об'єднань. – Ф. 6, оп. 1, спр. 177. Статті о национальной политике в Западной Украине. 1925 г., 340 арк.
8. *Stepień S.* Położenie prawno-polityczne mniejszościukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej // *RocznikHistorycznoArchiwalny.* – Warszawa, 1986. – Т. III. – S. 34–56.

Надійшла до редколегії 09.01.2013

УДК 94(47)–054.72

В. С. Лавренко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЛІТЕРАТУРА МОЛОДШОГО ПОКОЛІННЯ РОСІЙСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ ПЕРШОЇ ПІСЛЯРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ХВИЛІ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Розглянуто особливості використання художньої літератури як джерела з історії російської еміграції міжвоєнного періоду. Досліджено деякі адаптаційні механізми емігрантів на основі літературних джерел.

Ключові слова: література, еміграція, адаптація, історичне джерело.

Рассмотрены особенности использования художественной литературы в качестве источника по истории российской эмиграции межвоенного периода. Исследованы некоторые адаптационные механизмы эмигрантов на основе литературных источников.

Ключевые слова: литература, эмиграция, адаптация, исторический источник.

The specific using of fictional literature as a source of Russian emigration history during the Interwar period are examined. Some adaptational mechanisms of émigré's (emigrants) are discovered on the base of the literary sources.

Keywords: literature, emigration, adaptation, historical source.

3. *Купронець О.* Православна церква у міжвоєнній Польщі 1918–1939 / *О. Купронець.* – Рим, 1974. – 230 с.
4. *Николаев К.* Экспансия Рима в Россию / *К. Николаев.* – М., 2005. – 349 с.
5. *Скрутень Й.* Акція проти унії і уніатів // *Нива.* – 1922. – С. 99–103.
6. *Хомин П.* Уніаністичні наради на Велеграді // *Нива.* – 1921. – С. 287.
7. Центральний Державний архів громадських об'єднань. – Ф. 6, оп. 1, спр. 177. Статті о національной политике в Западной Украине. 1925 г., 340 арк.
8. *Stepień S.* Położenie prawno-polityczne mniejszościukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej // *RocznikHistorycznoArchiwalny.* – Warszawa, 1986. – Т. III. – S. 34–56.

Надійшла до редколегії 09.01.2013

УДК 94(47)–054.72

В. С. Лавренко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЛІТЕРАТУРА МОЛОДШОГО ПОКОЛІННЯ РОСІЙСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ ПЕРШОЇ ПІСЛЯРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ХВИЛІ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Розглянуто особливості використання художньої літератури як джерела з історії російської еміграції міжвоєнного періоду. Досліджено деякі адаптаційні механізми емігрантів на основі літературних джерел.

Ключові слова: література, еміграція, адаптація, історичне джерело.

Рассмотрены особенности использования художественной литературы в качестве источника по истории российской эмиграции межвоенного периода. Исследованы некоторые адаптационные механизмы эмигрантов на основе литературных источников.

Ключевые слова: литература, эмиграция, адаптация, исторический источник.

The specific using of fictional literature as a source of Russian emigration history during the Interwar period are examined. Some adaptational mechanisms of émigré's (emigrants) are discovered on the base of the literary sources.

Keywords: literature, emigration, adaptation, historical source.

Betrachtet wurden Besonderheiten der Nutzung von schöngestiger Literatur als Quelle für die Geschichte der russischen Emigration der Zwischenkriegsperiode. Auf der Grundlage literarischer Quellen wurden einige Anpassungsmechanismen der Emigranten untersucht.

Schlüsselbegriffe: Literatur, Emigration, Adaptation, historische Quelle.

На відміну від мемуаристики чи епістолярії, які вже не потребують аргументації на користь своєї інформативності у якості історичних джерел, художня література лише бореться за право «проливати світло» на минуле. Причому сумніви істориків стосовно можливості використовувати художню літературу в якості історичного джерела стосуються лише періодів, наближених до сучасності (XIX–XX ст.). Дослідник Нової та Новітньої доби знаходиться у ситуації надлишку історичних джерел, а тому вже на початковому етапі дослідження частіше відкидає потенційні джерела, які завідомо викривляють дійсність. Але звернення до художньої літератури було зумовлено не стільки її фактологічним потенціалом, скільки її здатністю розкривати суб'єктивні аспекти сприйняття тих чи інших подій, відбивати атмосферу епохи (система цінностей, соціальні очікування, настрої доби). Тобто художня література у якості джерела не може претендувати на доповнення чи спосіб верифікації фактів, але вона дозволяє проникнути до тих сторін дійсності, які не можна реконструювати за допомогою документів.

Наш інтерес до художньої літератури як до історичного джерела з історії російської еміграції першої післяреволюційної хвилі був зумовлений зверненням до соціально-психологічного аспекту адаптації емігрантів. Коло джерел, які залучаються до реконструкцій подібного виду доволі вузьке (мемуари, епістолярія, канцелярські автодокументи) і вимагає розширення. Цим і пояснюється актуальність даної розвідки.

На сьогодні існує велика кількість історичних розвідок, присвячених реконструкції дійсності XIX–XX ст. на основі художньої літератури, але література представників молодшого покоління російської еміграції першої післяреволюційної хвилі поки не залучалася до подібних досліджень [1; 13–15; 20; 21; 23; 24; 35].

Джерелами нашої розвідки стали художні твори емігрантської молоді, значна кількість яких публікувалася у часописі «Числа» (м. Париж), який позиціонував себе саме як журнал молодшого покоління російського біженства [26–33].

Метою цієї статті є висвітлення можливостей залучення літературних джерел до реконструкції адаптаційних процесів у середовищі російської еміграції першої післяреволюційної хвилі.

Перед безпосереднім переходом до інформаційної сторони використання художньої літератури для реконструкції адаптаційних процесів еміграції, звернемося до деяких особливостей цього виду джерел.

Неодноразово зазначалося, що особливістю відображення дійсності у художній літературі є її типізація [21; 24]. У цьому літератор наближується до дослідника, відтворюючи часте і повторюване, характерне для його епохи. У цьому виявляється схильність художньої літератури розглядати людину лише у якості типового героя своєї епохи. Типізація життєвих ситуацій героя є способом довести реалістичність художнього твору і його актуальність для читацької аудиторії. Разом із тим не можна цілком відкидати вплив особистого соціального досвіду автора на створення образів та сюжету. Здійснюючи критику художньої літератури як історичного джерела, слід її розглядати, з одного боку, як типове, з іншого – як те, що є результатом особистого досвіду автора; потрібно розрізняти автобіографічне і соціологічне у джерелі, хоча ці компоненти дуже тісно переплетені. По суті, важко посперечатися із твердженням, що художня література є «поглядом на минуле із минулого», що найповніше відповідає принципу історизму (здійснювати оцінки діянь людей з позицій їх часу) [23].

Оскільки зайшла мова про аксіологічну складову критики художньої літератури, то варто зазначити, що це джерело дозволяє реконструювати зразки поведінки та моральні норми свого часу. Для російської еміграції першої післяреволюційної хвилі за зразок норми завжди слугували російські дореволюційні стандарти. Навіть ті хто прожив у еміграції понад десятиліття, апелювали саме до російського досвіду, а не до сучасних реалій у країнах-реципієнтах. Тобто еміграція міряла своє сьогодення стандартами минулого, що створювало складнощі в її адаптації. Такі застарілі мірки створювали ілюзію, що виключно еміграція переживає кризовий стан.

Аналізуючи художню літературу з позиції історичного джерела, варто пам'ятати про моралізаторство письменників. Література, не менше ніж історія, претендує на роль вчителя життя [1]. З одного боку, це підвищує цінність художніх творів як історичного джерела – літератори пишуть про те, про що мемуаристи замовчують, виправдовуючи себе. З іншого боку, дидактизм літератури наштовхує письменників на гіперболізацію проблем, акцентуацію уваги на них, а не на нормі. Іншими словами, у літературних творах девіантне постає ніби під збільшувальним склом.

Особливістю літератури еміграції молодшого покоління було прагнення «навчити батьків». Для значної кількості емігрантської молоді саме звернення до літератури було останнім шансом бути почутим старшим поколінням. Через літературу молодше покоління еміграції намагалося «розкрити очі» старшому [2].

Особливістю літератури молодшого покоління російської еміграції було осмислення досвіду самого вигнання («великого очікування», як зазначали емігранти). Якщо для старшого покоління тим досвідом, який потрібно ще раз пережити і взяти у нього уроки, були роки революції у Росії (за яку, до речі, у старшого покоління було почуття провини), то літературна молодь зосередилася саме на еміграції. Особливістю протікання років вигнання для цього покоління було те, що культурна адаптація у країнах-реципієнтах співпала із завершальним періодом соціалізації. Вигнання стало часом самореалізації. Емігрантська молодь мала можливість порівнювати особисті досягнення із досягненнями однолітків із числа іноземців, а відповідно, якщо результати такого порівняння були неприємними, то шукати виправдання для себе. Ним могла стати політика країн-реципієнтів стосовно мігрантів, світова економічна криза, небажання покоління батьків поділитися місцем під сонцем (сторінками у виданнях стосовно молодих літераторів). Якщо для старшого покоління еміграція стала часом туги за Батьківщиною, для молодого покоління це був час суму за нереалізованими можливостями. До того ж опис емігрантського буття був тею незайнятою нішею, якою могло в літературі скористатися саме молодше покоління.

Література дає можливість виокремити деякі механізми адаптації російських біженців, які не знайшли відображення у інших джерелах. Зокрема, у повісті В. Набокова «Машенька» ми стикаємося із пошуком позитиву у вигнанні, порівняно із Росією. Стосовно Франції автором вживається така характеристика: «Культурная сторона, не чета нашей сторонущке» [16, с. 30].

Ще один механізм пристосування до нового середовища, який знайшов відображення у літературі – конструювання нових соціальних категорій. Для більшості емігрантів не просто принизливим, а травмуючим було різке падіння соціального престижу їхньої професії, ключовою темою літератури вигнання став різкий контраст між духовними запитами особи та її життєвими реаліями. Чи не найбільш яскравий літературний образ (часто повторюваний) – це російський таксист, колишній білий офіцер, який пропускає можливість підзаробити, читаючи на зупинках, або ж сам долучається після важкого ро-

бочого дня до літературної творчості. У цього образу був і реальний прототип – емігрантський письменник Гайто Газданов [4–11]. Щоб знизити напруження від перебування на нижчих соціальних щаблях, еміграцією було введено соціальну категорію «читаюча публіка». У літературі ми часто зустрічаємо, що відмова від читання сприймалась як характеристика крайнього згасання людини. Не менш частим є підкреслення, що читання серйозної літератури – національна риса росіян. Більшість їх іноземного оточення обмежується літературою низького гатунку [27; 31; 34].

Часто у літературі підкреслюється, що процес адаптації був взаємним – французи та німці також адаптувалися до росіян, цим автори ніби доводять рівнозначність народів, та навіть вміння емігрантів де в чому «диктувати умови» у відриві від дому [11; 12].

Література дає можливість повніше простежити сімейне життя еміграції. Мемуари, як правило, менше уваги приділяють сімейному колу, традиціям, домашньому побуту тощо. Про настільки інтимні сторони життя писати в ту епоху було не прийнято. І якщо у спогадах (частіше жіночих) дослідник і знаходить інформацію про сімейне оточення автора, то ця інформація ніби «пробивається» крізь подієву канву чи роздуми мемуариста. Для літераторів сімейне життя їх героїв не являло собою щось особисте, таке, на чому стояло етичне табу. А літературна тенденція до типізації дає можливість говорити про те, що сцени сімейного життя, розкриті поміж основною сюжетною лінією у творах, були характерні для значної кількості біженців з описуваного середовища [4; 8; 12; 17; 19]. Літератори через опис сімейних взаємовідносин розкривають ще один адаптаційний механізм біженства – втеча у сімейне життя від зовнішнього оточення, яке сприймалося як вороже. Так, у повісті Ж. Кесселя «Княжі ночі» зустрічаємо два приклади, коли батьки-емігранти докладають максимуму зусиль, щоб зробити життя своїх дітей щасливим. Пристарілий працівник типографії Борков щодня ходив на роботу пішки багато кілометрів, отримував 1200 франків, а жив та харчувався у приміському пансіоні з дев'ятнадцятилітнім сином за 1000, причому про працевлаштування хворого юнака у даному випадку не йшлося [12, с. 22–32]. А працівник індустрії нічних розваг на вулиці Пігаль влаштував іменини для своєї малої дочки, яку намагався повністю ізолювати від своїх нічних занять, замінював їй і батька і матір [12, с. 243–247].

Але від такого «заглиблення у сім'ю» часто спостерігався зворотний ефект – роздратування від необлаштованості побуту, яке виливалося у розчарування у рідних і роздатування від них. Подібна тен-

денція описана у романі О. Балуніної «Тіло». Головна героїня так характеризує себе: «Стандартная женщина в эмиграции. Та, которую революция и последовавшие за ней разрушительные годы, от юности враз перекинули к предверию старости, втиснули в однообразный, неизбежный уклад». Ця жінка, яка попри непристосованість, намагається створити домашній затишок у бідній оселі, найбільше розчарується тим, що побут вплинув на світогляд її дочки, що вона далека від ідеалізму батьків. Характерна заява дівчинки-емігрантки: «Любить можно только богатого. Я выйду замуж за инженера, хоть какого угодно уroda, только чтобы много зарабатывал. У меня будет шикарная квартира и автомобиль» [31, с. 34–50]. Як бачимо, не менш значимою, ніж адаптаційні механізми, тематикою літературної творчості російської еміграції була трансформація морально-етичних норм.

Літератори неодноразово зазначали, що визначною рисою еміграції стала гонитва за легкими та швидкими грошима. Приклад можемо знайти в оповіданнях зі збірки А. Сєдих «Астрономи з Босфора». Молоді люди заробляли на життя у Константинополі, видаючи себе за астрономів, показуючи перехожим Місяць у стару підзорну трубу на штативі. Така, по суті, афера дозволила молодим людям безбідно протриматись декілька місяців, аж поки небо не затягло хмарами і Місяць став недосяжним для їх очей [22]. Багато в чому таку поведінку емігрантів слід розглядати як рецидив Громадянської війни. Втовлені постійними майновими та побутовими негараздами, люди хотіли їх подолати за максимально короткі строки, окрім того, сама ситуація війни вимагала швидких реакцій. Звиклі до пришвидшеного плину часу емігранти розраховували на можливість вирішити фінансові негаразди максимально швидко – тут і зараз. Громадянська війна, яка передбачала можливість втратити не лише майно, а й саме життя у будь-яку мить, призвела до того, що у емігрантів згодом спостерігалось аномальне прагнення до розваг. Ніби рефлексивно, емігранти насолоджувалися моментом, бо війна привчила до того, що наступного такого моменту може і не бути. Літератори неодноразово зазначали, що мрія біженця: «Накопичити і нічого не робити». Про те, що подібна проблема існувала, ми можемо знайти достатню кількість свідчень, але таке гультіпайство не завжди викликало осуд у літераторів та публіцистів. Дехто приписував його національній рисі – російському максималізму, таємницям російської душі, яку не дано зрозуміти приземленим європейцям. Так, у вже згадуваній повісті Ж. Кесселя «Княжі ночі» у якості благородного вчинку подано той

факт, що князь Ашкеліані продав останню фамільну реліквію – кинджал, влаштував для співвітчизників Новий Рік з метою пустити пил у очі господарці пансіону – «Пусть знает, как русские на последние гуляют» [12, с. 32–55]. У літературі зустрічається немало прикладів ставлення до багатства, як випадковості. У повісті «Повернення Будди» головний герой-студент отримує у спадок чимало коштів від колишнього жебрака, якому він допоміг, давши йому 10 франків, не маючи меншої купюри, що було сприйнято у якості великої щедрості. В свою чергу, жебрак став багатієм, отримавши спадок від брата, який потонув під час купання у Балтійському морі (власникам майна з числа росіян у Прибалтійських країнах вдалося зберегти свої статки) [9]. Те, що приходить як випадкове, так само може і піти, навчені роками революції та вигнання, емігранти не сприймали втрату майна, як щось катастрофічне.

Безліч прикладів у літературі того, що накопичення в принципі не було властиве емігрантам. А якщо траплялись такі, хто став на шлях бюргерського способу життя, то наступав момент, коли брав верх саме російський максималізм. Головний герой оповідання А. Алфьорова «Море» колишній матрос «не найкращих моральних якостей» працював поблизу Парижа на каучуковому заводі, накопичив статок у 15 тисяч франків. Пристрастився до позичання під відсотки. І мав перспективу примножити свої кошти за рахунок вдалого шлюбу, але виграш 100 тис. франків призвів до того, що ця людина прогуляла всі кошти за три місяці і влаштувалася працювати шофером таксі [33, с. 70–79]. Звичайно, що серед емігрантів траплялися і вдалі підприємці, згадаємо хоча б Марію Павлівну, велику княгиню та власницю вишивального дому «Кітмар», компаньйонку Коко Шанель [3]. Багато хто «зробив себе сам» (цим до речі пишався і В. Набоков) [17; 18]. Тобто ми не можемо генералізувати промотування грошей до основної моделі поведінки російських біженців, але не можемо відкидати її наявності як такої у вигнанців.

Деколи ми зустрічаємо парадоксальні випадки – мораль емігрантської молоді заохочувала «ничегонеделание». Виділятися статками з-поміж основної маси суперечило колективістським началам, на яких була вихована більшість військових. Нажити статок – значило прив'язати себе до закордонного життя, відмовитися від ідеї боротьби за Росію У контексті прагнень відвоювати Росію логічним видавалося не життя, а виживання в еміграції. Традиційним був розмірений без надзусиль ритм життя богеми на Монпарасі, але це не було виключно російською рисою. Приклад молодої людини, яка має мож-

ливості і не реалізовує їх, можна знайти у повісті Г. Газданова «Історія однієї подорожі». Молодий Володимир працює у фірмі брата з продажу автомобілів на посаді перекладача кореспонденції, може заробляти більше на продажах, але відмовляється на користь роботи, де не треба великих зусиль. Володимир виїхав із Росії малою дитиною і завжди був під опікою старшого брата Миколи. Варто припустити, що турбота брата, який намагався вберегти останню рідну людину, призвела до споживацтва Володимира. Але у творі він зображений жертвою – відірваний від Батьківщини, він не бачить сенсу життя [4].

Літератори стали на виправдання жінок, які пішли на заробітки на нічний Пігаль – у кабаре та інші заклади, які надавали в тому числі інтимні послуги. Ці жінки зображені мученицями. Часто емігрантські літератори доводять, що торгівля своєю красою та тілом була в ім'я збереження кохання. Головна героїня «Іноземця» І. Шмелева працює співачкою у кабаре, щоб оплатити лікування від туберкульозу коханого, колишнього офіцера, її мрія заробити коштів на ферму [34]. Ще гірша ситуація зображена у розповіді В. С. Яновського «Тринадцяті». Дружина займається проституцією, а її чоловік змушений в цей час ходити за випивкою та закускою для клієнтів, але торгівля тілом не значить у творі морального зубожіння [27, с. 129–147]. Враховуючи вплив М. Достоевського на літературу еміграції загалом, не можна не простежити впливу окремого образу Соні Мармеладової зі «Злочину та кари».

Не засуджується емігрантами і життя за підставними паспортами, що зафіксовано у літературі [6]. Всі російські біженці мали право на нансенівський паспорт – паспорт людини без громадянства чи підданства, який видався Лігою Націй з ініціативи Ф. Нансена. Життю власника такого паспорта нічого не загрожувало, але апатриди мали проблеми з візами та працевлаштуванням. У середовищі російської еміграції не вважалося за злочин дурити уряди країн-реципієнтів, використовуючи паспорти їх громадян. Адже середовище країн прибуття сприймалося як чуже чи навіть вороже.

Продовжуючи тему відображення взаємовідносин російської еміграції із населенням європейських країн у художній літературі, зазначимо, що автори доволі часто вкладали в уста європейців, героїв їхніх творів, характеристики біженців. Та ці характеристики не є свідченням бачення росіян європейцями, які вступили із ними у безпосередній контакт внаслідок велогого ісхода. Вони більшою мірою характеризують очікування російської еміграції від міженічної взає-

модії з європейцями, те, яким бачилося біженцям ставлення до них населення країн-реципієнтів.

Ж. Кессель, розповідаючи про життя емігрантів у приміському пансіоні мадам Мезюре, створює таку картину: «культурний шок» пережили, скоріше, не біженці, а сама власниця пансіону. Її дивувала неповага росіян до часу обіду, прибирання та сну, здатність трьох людей винаймати одне ліжко і спати на ньому по черзі, працюючи у різний час доби, але поступово господарка пансіону звикла до мешканців, вважаючи їх за «своїх» [12, с. 12–22]. У цьому сюжеті проявилось стереотипне уявлення емігрантів про те, що вони своєю харизмою змусять іноземне оточення пристосовуватися. Таке уявлення часто створювало внутрішньособистісні конфлікти для біженців, адже ситуації, коли середовище підлаштовувалось під них, були вкрай нечастими, але саме на них розраховували. В описуваному епізоді, для мадам Мезюре біженці приносили дохід. Справа бізнесу вимагала від неї ввічливості і толерантності, що було сприйнято росіянами за можливість адаптувати французів до себе.

В. Набоков у багатому в чому автобіографічному романі «Дивись на арлекінів!» також наводить епізод, який яскраво характеризує очікування емігрантів від середовища, яке їх приймало. Герой твору, який, як і автор, навчався в Оксфорді, повинен був допомогти у постановці «Ревізора» М. Гоголя у якості «спеціаліста по Росії». Коли режисер Івор Блек виказав йому свої роздуми щодо постановки (відверто наївні, чого і можна було очікувати від корінного англійця), експерт навіть не схотів щось доводити, вважаючи, що людину, яка має такі дивні упередження щодо Росії, важко переконати [17, с. 7–11]. Цей епізод говорить, про те, що були біженці, які просто не вірили у готовність та здатність західного світу сприйняти Росію такою, якою вона була насправді.

Часто в уста іноземних героїв творів вкладається етнічний автостереотип росіян. Яскраві приклади містяться у «Вечірньому супутнику» Г. Газданова. Розмова між росіянином та колишнім французьким міністром, який відійшов від справ (ймовірно, прототипом став Ж. Клемансо):

– Вы француз?

– Нет, я русский.

– То-то Вас носит нелегкая в три часа ночи.

Витримки з цього ж твору: «Вы читали Фауста? – вдруг перебил себя и сам себе ответил: – Да, конечно, читали, все русские читают». «Вы дикарь, – ответил он, – Вы задаете вопросы, которых не приня-

то задавать. Европейец никогда бы этого не позволил. Но я предпочитаю это» [10]. Національні риси, якими нібито характеризує росіян у даному випадку французький посадовець – схильність до розмірковування під час нічних прогулянок, інтерес до читання та незрозумілість російської душі для іноземців при її магнетичних властивостях – це традиційні характеристики автостереотипу росіян. Тобто можливість літератури еміграції відобразити бачення росіян іншими етносами можна поставити під питання. Для реконструкції бачення емігрантів власне населенням країн-реципієнтів необхідно використовувати джерела неемігрантського походження, хоча їх масив значно менший, ніж кількість характеристик емігрантів у російських нарративних джерелах, які вкладалися в уста французів чи то німців. Для подібних реконструкцій доречніше залучати пресу (англійську, французьку, бельгійську тощо), яка не оминала увагою і еміграцію (нелегко не згадати про двомільйонне населення в Європі, яке з'явилося внаслідок катаклізмів початку століття). Такі витримки преси, наприклад, збирав М. Оболенський, начальник Загальної канцелярії Великого князя Миколи Миколайовича, і вони зберігаються на сьогодні у його особистому фонді в архіві Будинку російського зарубіжжя ім. Олександра Солженіцина (м. Москва) [25]. Щодо зарубіжних літературних джерел, то багато характеристик російського біженства містять твори Е. М. Ремарка емігрантського періоду. Але образ російських емігрантів очима європейців не становить предмета даного дослідження, ми просто підкреслимо, що у подібних реконструкціях література екзилу може бути використана лише у якості допоміжних джерел.

Доповнюючи тематику інформативності художньої літератури для реконструкції уявлень росіян та емігрантів одне про одного, зазначимо, що траплявся і такий феномен – перенесення характеристик способу життя і розмірковувань, традиційних для біженства, на населення інших країн. Подібне зустрічається в оповіданні Г. Газданова «Жебрак». Головний герой твору – француз Вердье, він залишив комфортне життя успішного підприємця, з маєтком, походами до театру та іншими благами, і пішов добровільно жебракувати, живучи у коробці, поїдаючи об'їдки і не бажаючи повертатися до нормального життя. Постійний пошук сенсу життя як причина втечі від світу – традиційна для літератури характеристика російської душі, яка була перенесена на француза Вердье [11]. Можливо, це явище слід розглядати як певне «примирення» із оточуючими суспільствами, розуміння близькості аборигенного населення та біженців, єдності їх про-

блем і духовних пошуків. Не дивно, що Вердье знаменує своє відродження з того, що він починає читати щось, окрім газет. Ще раз підкреслимо важливість читання «справжньої» літератури у якості компоненти саморепрезентації емігрантів.

Література також фіксує ряд таких моментів ментальності російських емігрантів, до яких практично неможливо «пробратися» через документальні джерела, і які часто «випадають» із основної лінії оповіді у мемуаристиці. Наприклад, літератори неодноразово зазначають той факт, що емігрантів морально сковували простори західних мегаполісів. Герой твору В. Набокова «Дивись на арлекінів» був дуже вдячний своєму знайомому за те, що той його підвозив на авто «без возни с ужасно мелкими, тонкими липучими лентами автобусных билетов и без рискованных погружений в громовую муть метро» [17, с. 149]. У багатьох творах Г. Газданова простежується або бажання головних героїв поїхати до Австралії, або ж і сам факт від'їзду (край світу), і разом із тим не завжди ці герої проявляють подібну мобільність у місті [7]. У «Княжих ночах» Ж. Кесселя головна героїня Олена та її коханий не виходять багато місяців за межі вулиці Пігаль, для них поїздка на прогулянку до Булонського лісу у передмістя Парижа видається занадто тривалим заходом. Цим частково пояснюється компактне проживання росіян, яким таким чином було легше задовольняти потреби, не виходячи у «великий світ»: «Таинственное размножение русских в силу закона скопления». Разом із тим еміграція демонструвала готовність їхати у колонії європейських держав, так вже згадувана Олена приймає миттєве рішення їхати до французької Африки разом із майбутнім чоловіком Антоном Іртишем [12, с. 123–287]. В чому причина того, що для Олени Булонський ліс був далі від Пігалью, ніж Туніс чи Мароко? Ймовірно, знову ж таки, прагнення біженців відповідати на виклики, які стоять перед ними радикально (про причини цього явища ми вже вели мову вище).

Трапляються вказівки у літературних джерелах на особливий механізм адаптації емігрантів – втечу від дрібних конфліктів побутового рівня, які можливо вирішити, зіткнувшись із ситуацією у лоб. А. Ремезов у оповіданні «Індустріальна підкова», зокрема, наводить приклад ситуації, коли емігрант через сварку із консьержкою змушений був з'їхати із звичної квартири у передмістя, причому, здійснюючи оплату обох помешкань. Сварка, насправді, не мала підстав. Консьержка не так зрозуміла російську мову і сприйняла уривок фрази за аналог французької «Циц», образившись, жінка зробила нестерпним життя наймача квартири, він навіть змушений був їсти сухарі, аби за-

йвий раз не виходити з дому. І хоча основна тема твору полягає у беззахисності емігрантів навіть перед місцевими жителями такого невисоко рангу як консьержка, адже її мотивація грубошців була такою «я на своей земле, а вы отправляйтесь в свою страну», крізь цю очевидну мораль проступає певна характеристика типового емігранта. Він не бажає застосовувати найменшу твердість, не кажучи вже про силові методи, до вирішення питання (адже можлива розмова з консьержкою, за сюжетом – вона істерична і не йде на діалог, та є господар житла і скарга йому від того, хто сплачує оренду регулярно, певно прояснила би ситуацію) [29, с. 108–143]. Ймовірніше за все, ментальний бар'єр до вирішення дрібних життєвих конфліктів був саме і створений ситуацією регулярного безправ'я біженців і відкладання вирішення їх питань з боку офіційних установ країн-реципієнтів. Вплинуло, деякою мірою, і споживацтво значної частини біженців, вихованої на тому, що перед ними в оточуючого соціуму є обов'язки (систематична допомога з боку Червоного Хреста, російських благодійних організацій, безкоштовні їдальні, лікарняні місця тощо). Постійна допомога сприяла притупленню здатності біженців до протистояння світові та виживання у ньому самотужки.

Неодноразово літератори зверталися до теми довіри та взаємодопомоги біженців. Часто у відповідальний момент чи у скрутні поруч із героями творів опинялися чужі люди, які допомагали вийти із ситуації, нічого не потребуючи на заміні. Князю Ашкеліані (Ж. Кесель «Княжі ночі») втекти з місця бійки до приїзду поліції, наслідком якого могло стати виселення з країни, допомагає незнайомий шофер [12, с. 252–256]. Колишньому сенатору і професору Стратонову, а на одинадцятому році еміграції – безпритульному торгівцю їжею «з валізи» – допомагає повернутися до рідних кухарка із бюргерської родини, сама збідніла емігрантка (А. Буров «Була земля») [30, с. 32–50; 31, с. 51–81]. Дійсно, рівень взаємодопомоги емігрантів вражає, але підкреслення ситуації підтримки саме з боку «своїх» поруч із несправедливим ставленням «інших» (в даному випадку населення країн прибуття) призводило до замикання і без того доволі вузького емігрантського світу, налаштування біженців саме на конфліктні ситуації із місцевим населенням. Література ніби транслювала посил: покластися можна лише на «свого». А оскільки біженці були «читаючою публікою», то можна із великою долею ймовірності стверджувати, що література не лише є джерелом з історії свідомості російських біженців першої післяреволюційної хвилі, вона, за великим рахунком, брала участь у формуванні цієї свідомості.

Навіть доволі стислий джерелознавчий аналіз художньої літератури дає можливість говорити про великий вплив катастрофи Громадянської війни на ментальність російської еміграції. Громадянська війна розлучала сім'ї, позбавляла майна біженців, змушувала їх жити у постійному жаху, але разом із тим вона породила потребу саме у кризових ситуаціях, як тих, де кожен може знайти самовираження. Опинившись у «нормальному житті», багато емігрантів відчували свою непотрібність соціуму. Це явище було підмічено Г. Газдановим у творі «Чорні лебеді». Ось що пише автор про головного героя Павлова, який міг поєднувати 12-годинний робочий день із навчанням у Сорбонні вночі: «Он мог бы быть незаменимым капитаном корабля, но при непременно условии, чтобы с кораблем постоянно происходили катастрофы, он мог бы быть прекрасным путешественником через город, подвергающийся землетрясению, или через страну, охваченную эпидемией чумы, или через горящий лес. Но ничего этого не было – ни страны, ни леса, ни корабля; и Павлов жил в дрянной парижской гостинице и работал, как все другие» [7].

Отже, художня література може слугувати джерелом для дослідження соціальних та ментальних трансформацій, які відбувалися з російською еміграцією першої післяреволюційної хвилі. Причому найбільш інформативними постають твори молодшого покоління літераторів-емігрантів, рефлексії яких зосередилися саме на вигнанні, а не попередніх катаклізмах на території Росії, що було характерно для старшого покоління письменників. Художня література відображає ряд ментальних механізмів адаптації (пошук позитиву у ситуації вигнання, конструювання нових соціальних ідентичностей, занурення у сімейне життя тощо). Літературні джерела дозволяють прослідкувати зміни у морально-етичній сфері біженства (прагнення до швидкого збагачення, допустимість роботи у сфері інтимних послуг для жінок тощо). Чимало інформації містить художня література і стосовно ставлення біженців до накопичення матеріальних коштів, взаємовідносин з етносами країн-реципієнтів, можливості переїзду на нове місце. Залучення літературних джерел є доречним для дослідження соціально-психологічної та культурної адаптації російських емігрантів до суспільств європейських держав.

Бібліографічні посилання

1. *Болебрух А. Г.* Російське суспільство кінця 19 ст. у чехівській інтерпретації: художня література як історичне джерело / А. Г. Болебрух // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: розвідки з теорії

та методології досліджень. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2008. – С. 14–22.

2. *Варшавский В.* Незамеченное поколение [Электронный ресурс] / В. Варшавский. – Нью-Йорк, 1954. – Режим доступа : <http://lib.rus.ec/b/347787>.

3. Воспоминания Великой Княгини Марии Павловны / ред. И. В. Захарова. – М. : Захаров, 2004. – 512 с.

4. *Газданов Г.* История одного путешествия / Г. Газданов. – Режим доступа : http://lib.ru/PROZA/GAZDANOW/gazdanov_puteshestvie.txt.

5. *Газданов Г.* Вечер у Клэр. Ночные дороги / Г. Газданов. – СПб. : Азбука-классика, 2009. – 410 с.

6. *Газданов Г.* Призрак Александра Вольфа / Г. Газданов. – СПб. : Азбука-классика, 2009. – 217 с.

7. *Газданов Г.* Черные лебеди / Г. Газданов. – Режим доступа : http://lib.ru/PROZA/GAZDANOW/gazdanov_lebedi.txt

8. *Газданов Г.* Судьба Саломей / Г. Газданов. – Режим доступа : <http://lib.ru/PROZA/GAZDANOW/salomea.txt>

9. *Газданов Г.* Возвращение Будды / Г. Газданов. – Режим доступа : <http://lib.ru/PROZA/GAZDANOW/budda.txt>

10. *Газданов Г.* Вечерний спутник / Г. Газданов. – Режим доступа : http://lib.ru/PROZA/GAZDANOW/gazdanov_sputnik.txt

11. *Газданов Г.* Нищий / Г. Газданов. – Режим доступа : http://lib.ru/PROZA/GAZDANOW/gazdanov_nish.txt

12. *Ж. Кессель, В. Душкин.* Княжеские ночи / Ж. Кессель. – М. : Вече, 2007. – С. 12–287.

13. *Кулешова Н. Ю.* «Большой день»: грядущая война в литературе 1930-х гг. / Н. Ю. Кулешова // Отечественная история. – 2002. – № 1. – С. 181–191.

14. *Миронец Н. И.* Художественная литература как исторический источник (к историографии вопроса) / Н. И. Миронец // История СССР. – 1976. – № 1. – С. 125–141.

15. *Набелек О. Э.* Проблемы пореформенного дворянства в художественной литературе 1860-х гг. / О. Э. Набелек // Вестник Московского университета. – Серия 8 : История. – 2008. – № 1. – С. 33–41.

16. *Набоков В.* Машенька / В. Набоков // Набоков В. Дар: Роман. – Свердловск : Средне-Уральское книжное изд-во, 1990. – 587 с.

17. *Набоков В.* Смотри на арлекинов / В. Набоков. – СПб. : Азбука-классика, 2012. – 283 с.

18. *Набоков В.* Другие берега / В. Набоков. – СПб. : Азбука-классика, 2012. – 288 с.

19. Новый дом. – № 3. – 1927.

20. *Предтеченский А. В.* Художественная литература как исторический источник / А. В. Предтеченский // Вестник ЛГУ. – № 14. – Серия : Истории, языка и литературы. – Вып. 3. – 1964. – С. 76–85.

21. *Рябченко О.* Студенство Радянської України в літературно-художніх образах українських письменників другої половини 1920-х рр. / О. Рябченко // Київська старовина. – 2009. – № 5–6. – С. 93–111.

22. *Седых А.* Звездочеты с Босфора / А. Седых. – Режим доступа : <http://www.rulit.net/books/zvezdochyoty-s-bosfora-read-180230-3.html>

23. *Сенявская Е. С.* Литература фронтового поколения как исторический источник / Е. С. Сенявская // Отечественная история. – 2002. – № 1. – С. 101–109.

24. *Смирнова И. В.* Художественный образ и реальность: «окопная жизнь» на Западном фронте (1914–1918) в письмах солдат и романах писателей военного поколения / И. В. Смирнова // Вестник Московского ун-та. – Серия 8: История. – 2011. – № 4. – С. 102–118.

25. Фонд 2. Архива Н.Л. Оболенского – начальника Общей канцелярии Великого князя Николая Николаевича. – Режим доступа : http://www.bfrz.ru/?mod=arhiv&fond_id=2

26. Числа. – № 1. – 1930 г.

27. Числа. – № 2–3. – 1930 г.

28. Числа. – № 4. – 1930–1931 г.

29. Числа. – № 5. – 1931 г.

30. Числа. – № 6. – 1932 г.

31. Числа. – № 7–8. – 1933 г.

32. Числа. – № 9. – 1933 г.

33. Числа. – № 10. – 1934 г.

34. *Шмелев И.* Иностранец / И. Шмелев. – Режим доступа : http://az.lib.ru/s/shmelew_i_s/text_0060.shtml

35. *Шмидт С. О.* Памятники художественной литературы как источник исторических знаний / С. Шмидт // Отечественная история. – 2002. – № 1. – С. 40–49.

Надійшла до редколегії 12.11.2012

УДК 94(477)(=112.2)

О. В. Айсфельд

историк-архивист, г. Гёттинген

**«И СЛОВ НЕ ВЫРУБИТ НИКТО И ТОПОРОМ...»:
РЕЦЕНЗИЯ НА КНИГУ И. ВИННИЧЕНКО
«НЕМЦЫ В УКРАИНЕ»**

Представлено рецензію історика-архівіста О. В. Айсфельд на біобібліографічний довідник І. Винниченка «Німці в Україні».

Ключеві слова: рецензія, критерії, німці, Україна, Винниченко.

Представлена рецензия историка-архивиста О. В. Айсфельд на библиографический справочник И. Винниченко «Немцы в Украине».

Ключевые слова: рецензия, критерии, немцы, Украина, И. Винниченко.

The Review by historian-archivist O.V. Eisfeld on bio-bibliographical reference of I. Vinnichenko «Germans in Ukraine» are presented.

Keywords: review, criteria, Germans, Ukraine, I. Vinnichenko.

Die Historikerin und Archivarin O. V. Eisfeld rezensiert das biobibliografische Nachschlagewerk «Deutsche in der Ukraine» von I. Vynnyčenko

Schlüsselbegriffe: Rezension, Kriterien, Deutsche, Ukraine, I. Vynnyčenko.

Книги – это памятник культуры того периода, когда они увидели свет. Созданные для нас сегодня, завтра они становятся срезом культуры этого времени.

На вышедший в 2011 г. биобиблиографический справочник отклики уже опубликованы [1, с. 19–23; 2, с. 233–245]. В своей рецензии канд. ист. наук В. К. Клец (Днепропетровск) изложил критические замечания на некоторые аспекты, подкрепив их множеством примеров. Хотя не со всем можно согласиться, критика эта во многом справедлива и необходима, но не полна. Работа И. Винниченко вызывает множество вопросов, в том числе этического характера. Один из них: как стала возможна ее публикация? Чтобы показать ее несостоятельность и предостеречь от подобных опытов, позволим себе ряд дополнительных замечаний.

Вопросы, поставленные В. К. Клецом, в большей мере касаются критериев отбора персоналий. Однако не праздные вопросы – методика подготовки подобных справочников и научная этика.

Энциклопедические статьи характерны единообразием и стремлением универсально подать информацию, что обеспечивается заданными элементами структуры и методическими требованиями к их написанию. Книга И. Винниченко так не выглядит. Недопустимо, например, чтобы в одной статье место рождения и смерти указывалось, а в другой – нет. Трудно себе представить, что место рождения и смерти фельдмаршала Б. Миниха (с. 215) или годы жизни герцога Фердинанда Ангальт-Кётенского (с. 19) до сих пор неизвестны.

Ничем не оправданно отсутствие немецкого написания большого числа фамилий. Если уж автор задумал вносить такую информацию, то надо этого придерживаться. То же самое относится к отсутствию (в части статей) информации о территориальной подчиненности небольших населенных пунктов; указывать местом рождения малоизвестный населенный пункт «близ Тирасполя» все равно, что писать «на деревню дедушке». Землевладелец Фридрих Фейн (1794–1864) никогда не был Фальц-Фейном, поскольку такую фамилию было разрешено носить его зятю – Иоганну Фальцу уже после смерти Фридриха, который не имел потомков мужского пола. И вообще, «король овцеводства» в Новороссии заслуживает включения более полной информации о нем, чем только как об основателе Пришибского училища.

Не было населенного пункта с названием **Лейтенгаушезер** (с. 107). Это колония Лейтерсгаузен. Не называлась никогда колония Ней-Ландау Широколановкой (с. 10). Это название носит бывшая колония Ландау. Множество подобных ошибок усугубляют и без того негативное впечатление от книги. Но досаднее всего, если молодым исследователям такая публикация попадет в руки раньше других.

Похвально стремление украинского исследователя донести до научных кругов Украины наработки, содержащиеся в российских изданиях. Но прошерстить энциклопедию «Немцы России», бездумно, без критического подхода выкопировать информацию, пристроив к ней список литературы, которую никогда и в руках то не держал, еще не означает самостоятельного научного исследования.

Как известно, некоторые биографические статьи этой энциклопедии не опирались на современные исследования, были и «сырые», с историческими ошибками, неточностями и «белыми пятнами». И эти издержки перекочевали далее. Подтверждение тому – зачисленные в «немцев» финн А. Д. Нордман, швейцарцы К. Эшлиман и Г. Зондергер, швед В. Винберг, еврей Н. Штиглиц, К. Габлиц, Э. Масс, Е. Ф. Фаренгольц, Г. Файг, В. Мейерхольд, Ф. Blumenштен (а не

Блюменштейн) и др. Автору невдомек, что еще до переселения в Россию выкрещивавшиеся из иудейства евреи зачастую принимали лютеранскую веру, а в России они переходили и в православие. Многочисленные публикации последних лет об этих людях уже ввели в оборот новую информацию.

Невозможно без чувства неловкости за автора читать такие пассажи: «Отдельного пояснения требует понятие (дефиниция) «немцы». Выбор персоналий был усложнен отсутствием четких критериев «немецкости», «размытостью» понятий «немец» и «немцы», что имело место в российской ... традиции, особенно смещением конфессионального и национального принципов идентификации и самоидентификации человека» (с. 11). Это у автора смешались все понятия. А в XIX в. идентификация происходила по вероисповеданию, языку и этническому происхождению. Всероссийской переписью 1897 г., помимо прочих, зафиксированы католики, лютеране и иудеи с родным русским языком, православные с родным немецким языком. Это были последствия российского законодательства, по которому дети от смешанных браков с православными могли быть крещены только в православной вере. Значатся в переписи и иудеи с родным немецким языком.

Однако определять национальность только по фамилии, имени, вере или подданству недопустимо. По-немецки звучащая фамилия может быть также датской, шведской, швейцарской, еврейской. Далеко не каждый лютеранин, выехавший из германских государств, был немцем. Германское или прусское подданство – не гарантия немецкой национальности. Ключевым критерием остается этническое происхождение. В XX в. на просторах бывшей Российской империи право на существование имела только «единая общность – «советский народ», всякая осведомленность об этнических корнях нивелировалась. Поиск этой специфической информации сегодня требует обширных знаний.

Один из результатов некомпетентности И. Винниченко – статья о епископе А. И. Фризоне, который назван меннонитом и миссионером (с. 290–291). При этом все остальные данные действительно относятся к биографии епископа, хотя определение «католический» не встречается ни разу. И автора не смутило, что среди указанной им литературы значится «Мартиролог католической церкви в СССР». На самом деле, меннонитский проповедник и миссионер – это Абрагам Иоганнович Фризен (1859–1919).

Другой пример – биография К. Штумппа. Во время подготовки т. 3 энциклопедии «Немцы России» в распоряжении редколлегии оказалось несколько статей разных авторов об этом человеке. Одна из них содержала инсинуации и домыслы о деятельности Штумппа во время войны и не соответствовала действительным фактам его биографии. Пришлось отстаивать мнение на включение объективной статьи д-ра А. Айсфельда. И вот теперь снова недостоверная информация в справочнике И. Винниченко, который позаимствованное из статьи немецкого ученого дополнил «правдоподобными» сведениями украинских исследователей.

Аббревиатура «НР» (энциклопедия «Немцы России») легко позволила И. Винниченко обезличить результаты изысканий самых разных авторов, что является прямым ущемлением их авторских прав. Во всяком случае, явное игнорирование любым ученым правил библиографического описания ставит вопрос об уровне его квалификации, независимо от того, историк он или астроном. Вольное или невольное пренебрежение такими «мелочами» автоматически вызывает вопросы о компетентности автора и степени доверия к подаваемой информации.

Компиляция буквально означает «ограбление». К работе, составленной по заимствованным у других авторов материалам без критического подхода, самостоятельной обработки источников и собственных исследований, никогда еще не было снисходительного отношения в научном сообществе, тем более к сплошной компиляции.

Еще раз касаясь критериев отбора, отметим, что автор стыдливо опускает неподходящую информацию о русских корнях графа А. А. Бобринского, шведском происхождении А. Х. Стевена и др., делая упор на их матерях-немках. Между тем множество немцев, непосредственно имеющих отношение к Украине, не попали в его поле зрения. Это, к примеру, издатель К. Вильгельм, депутат Государственной думы Л. Лютц, общественный деятель Г. Таубергер, а также целая плеяда меннонитов – предпринимателей, религиозных и общественных деятелей. Не удостоилась внимания исследователя и одна из незаурядных женщин – Софья Фальц-Фейн.

За годы создания энциклопедии «Немцы России» и после выхода в 2006 г. её последнего тома, не только за рубежом, но и в самой Украине, свет увидели множество книг с материалами о немцах. И. Винниченко неизвестны: четырехтомный биографический словарь профессоров Одесского (Новороссийского) университета (2000) [4], энциклопедический словарь «Николаевцы» (1999) [3], биографи-

ческий справочник «Страницы военного некрополя старой Одессы» (3 кн., 1996–2001) [5] и многие публикации с биографическими выкладками о немцах в Украине, использование которых могло бы обогатить и придать вес его труду. Исключительный по информативности и достоверности биографический материал представлен в периодическом украинском издании «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», много биографических сведений содержится в научной серии Днепрпетровского университета «Вопросы германской истории» и др.

Большое недоумение вызывает отказ автора от использования каких-либо публикаций из зарубежной историографии. Игнорирование таких фундаментальных биографических справочников как четырехтомный «Меннонитский лексикон» (1913–1967) [8], лексикон «Балтийские немцы» (1970) [7] или лексикон пасторов евангелической церкви России Э. Амбургера (1998) [6], изданных в Германии, ничем не оправданно. В пристатейную библиографию он не включил сведения о зарубежных публикациях, используя, однако, основанные на них чужие наработки.

Подмеченная В. Клецом «столицецентричная» тенденция в справочнике Винниченко может иметь весьма простое объяснение – отсутствие в распоряжении автора «провинциальных» научных и краеведческих публикаций, что свидетельствует о его неосведомленности.

В предисловии автор выразил надежду на то, что, «претендуя на статус полноценного научно-энциклопедического издания, ... оно станет полезным» для различных специалистов. Одну из задач своей научной работы («розвідки») автор видит в привлечении внимания общественности Украины, Германии и других стран к проблемам истории немцев, чтобы «спровоцировать новые научные исследования» (с. 11–12). Что ж, внимания к своей работе автор уже добился.

Любое благое дело может быть испорчено некомпетентностью. У всякого специалиста, действующего в одиночку и замахнувшегося на энциклопедический труд, должны иметься адекватные познания, по крайней мере, в той области знаний, которую он избрал для популяризации путем печатного слова, чтобы не попасть впросак.

Библиографические ссылки

1. Клец В. К. «Что нам стоит дом построить? Нарисуем – будем жить»: Рецензия на книгу И. Винниченко «Немцы в Украине» / В. К. Клец // Российские немцы : научно-информационный бюллетень. – 2012. – № 2.

2. Клець В. К. «Як хочеш шити, то перш вузлика зав'яжи» : Рецензія на книгу І. Винниченка «Німці в Україні» / В. К. Клець // Вопросы германской истории : сб. научн. тр. / отв. ред. С. И. Бобылева. – Днепропетровск, 2012.
3. Николаевцы : Энциклопедический словарь. 1789–1999 / ред. совет: А. Г. Зеленский, Л. П. Костюк и др. – Николаев : Возможности Киммерии, 1999. – 376 с. (2000 персоналий, 1500 портретов и илл.).
4. Професори Одеського (Новоросійського) університету : Біографічний словник у 4-х т. / редкол.: Ю. О. Амброз, В. М. Білоус, Н. Л. Оленович та інш. – Одеса : Астропринт, 2000.
5. Страницы военного некрополя старой Одессы : Биографический справочник в 3 кн. / сост. И. В. Дивный. – К., 1996–2001.
6. *Amburger E.* Die Pastoren der evangelischen Kirchen Russlands vom Ende des 16. Jahrhunderts bis 1937: ein biographisches Lexikon / E. Amburger. – Lüneburg, Erlangen, 1998.
7. Deutschbaltisches biographisches Lexikon. 1710–1960. – Köln, Wien : Böhlau-Verlag, 1970.
8. Mennonitisches Lexikon. Bd. 1–4. – Bd. 1, 2 / Ch. Hege, Ch. Neff. – Frankfurt-am-Main, Weierhof, 1913, 1937; Bd. 3,4 / H. Bender, E. Crous. – Karlsruhe, 1958, 1967.

Надійшла до редколегії 20.11.2012

УДК 930.1(47)(=112.2)»1914/1917»

О. М. Кадол

Криворізький національний університет

АНТИНІМЕЦЬКА КАМПАНІЯ В РОСІЇ, 1914–1917 рр.: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМ НАЦІОНАЛІЗМУ, ЕТНОПОЛІТИКИ ТА ДОКТРИНИ «П'ЯТОЇ КОЛОНИ»

Викладено історіографічний аналіз проблем націоналізму, етнополітики та доктрини німецької «п'ятої колони» в антинімецькій кампанії 1914–1917 рр.

Ключові слова: історіографія, антинімецька кампанія, Перша світова війна, «німецьке питання», націоналізм, етнополітика, доктрина «п'ятої колони».

2. Клець В. К. «Як хочеш шити, то перш вузлика зав'яжи» : Рецензія на книгу І. Винниченка «Німці в Україні» / В. К. Клець // Вопросы германской истории : сб. научн. тр. / отв. ред. С. И. Бобылева. – Днепропетровск, 2012.
3. Николаевцы : Энциклопедический словарь. 1789–1999 / ред. совет: А. Г. Зеленский, Л. П. Костюк и др. – Николаев : Возможности Киммерии, 1999. – 376 с. (2000 персоналий, 1500 портретов и илл.).
4. Професори Одеського (Новоросійського) університету : Біографічний словник у 4-х т. / редкол.: Ю. О. Амброз, В. М. Білоус, Н. Л. Оленович та інш. – Одеса : Астропринт, 2000.
5. Страницы военного некрополя старой Одессы : Биографический справочник в 3 кн. / сост. И. В. Дивный. – К., 1996–2001.
6. *Amburger E.* Die Pastoren der evangelischen Kirchen Russlands vom Ende des 16. Jahrhunderts bis 1937: ein biographisches Lexikon / E. Amburger. – Lüneburg, Erlangen, 1998.
7. Deutschbaltisches biographisches Lexikon. 1710–1960. – Köln, Wien : Böhlau-Verlag, 1970.
8. Mennonitisches Lexikon. Bd. 1–4. – Bd. 1, 2 / Ch. Hege, Ch. Neff. – Frankfurt-am-Main, Weierhof, 1913, 1937; Bd. 3,4 / H. Bender, E. Crous. – Karlsruhe, 1958, 1967.

Надійшла до редколегії 20.11.2012

УДК 930.1(47)(=112.2)»1914/1917»

О. М. Кадол

Криворізький національний університет

АНТИНІМЕЦЬКА КАМПАНІЯ В РОСІЇ, 1914–1917 рр.: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМ НАЦІОНАЛІЗМУ, ЕТНОПОЛІТИКИ ТА ДОКТРИНИ «П'ЯТОЇ КОЛОНИ»

Викладено історіографічний аналіз проблем націоналізму, етнополітики та доктрини німецької «п'ятої колони» в антинімецькій кампанії 1914–1917 рр.

Ключові слова: історіографія, антинімецька кампанія, Перша світова війна, «німецьке питання», націоналізм, етнополітика, доктрина «п'ятої колони».

Изложен историографический анализ проблем национализма, этнополитики и доктрины немецкой «пятой колонны» в антинемецкой кампании 1914–1917 гг.

Ключевые слова: историография, антинемецкая кампания, Первая мировая война, «германский вопрос», национализм, этнополитика, доктрина «пятой колонны».

In the article the historiographical analysis of the problems of nationalism, ethnic policy and doctrine of the German «fifth column» in the anti-German campaign 1914–1917 are determined.

Keywords: historiography, Antigerman campaign, the World War I, the «German question», nationalism, ethnic policy, the doctrine of «fifth column».

Im Beitrag wurde die historiographische Analyse der Probleme von Nationalismus, Ethnopolitik und der Doktrin der deutschen «Fünften Kolonne» in der antideutschen Kampagne von 1914–1917 widergegeben.

Schlüsselbegriffe: Historiographie, antideutsche Kampagne, Erster Weltkrieg, «Deutsche Frage», Nationalismus, Ethnopolitik, Doktrin der «Fünften Kolonne».

Сучасна історіографія російських німців розвивається в напрямку створення достовірної етнічної історії, локальний вимір якої вписано як у регіональний, так і у глобальний (загальноросійський та світовий) контекст. Останнім часом все більшого поширення набувають дослідження «німецького питання» в роки Першої світової війни. Значних успіхів у вивченні проблеми досягли дослідники з Росії, України, Німеччини, США. Тому актуальним є вивчення їх доробку із проблем націоналізму, етнополітики та доктрини німецької «п'ятої колони» в зазначений період.

За останні десятиліття вийшов ряд фундаментальних робіт, присвячених долі німецьких поселенців у Росії: монографії І. Фляйшхауер [1], Д. Брандеса [2], Д. Нойтатца [3] та А. Айсфельда [4] докладно висвітлюють це питання. Проблема російських німців у Першу світову війну була висвітлена в роботах І. Фляйшхауер [1] та М. Бухсвайлера [5]. Автори прийшли до спільного висновку, що війна дозволила російським шовіністам узаконити заходи утисків супроти німецько-колоністської спільноти. Головну причину погіршення російсько-німецьких відносин І. Фляйшхауер вбачає у гостроті земельного питання.

Робота А. Айсфельда «Російські німці» [4] стала етапною в дослідженні «німецького питання». Автор вказав і на земельну проблему, що знаходилася в основі антинімецьких настроїв, і на роль російської преси в нагнітанні германофобії, що підживлювалася націоналіс-

тичними ідеями. На прикладі вивчення участі німців у суспільно-політичному житті Росії, дослідник спростував міф про німців як «державу в державі» – одну з провідних ідей російських націоналістів [6].

Розробці питань діяльності контррозвідки та жандармсько-поліцейських органів влади в роки війни присвячена чи не єдина в цьому відношенні монографія російського дослідника М. Грекова [18]. Автор розглянув питання шпигуноманії, колабораціонізму, протидії російських спецслужб підривної діяльності центральних держав, джерельні можливості жандармських архівів [19] тощо. Винятковими за своїм змістом є роботи В. Сідака [20] та О. Ярмиша [21], що присвячені протидії розвідувально-підривної діяльності іноземних держав на Півдні на Південному Заході Російської імперії. У поле зору дослідників потрапило й німецьке населення. Монографія О. Ярмиша присвячена аналізу внутрішньої структури жандармсько-поліцейських відомств. Так, автор згадує 9-те діловодство департаменту поліції «у військових справах і боротьбі з так званим німецьким засиллям». Це чи не єдине подібне дослідження, проведене на основі широкого кола архівних джерел, яке спонукає якнайширше розглянути роль жандармсько-поліцейської влади у вирішенні «німецького питання» в роки війни. Дослідження В. Сідака присвячене безпосередньо діяльності спецслужб Австро-Угорщини, Росії та Німецького рейху на територіях південно-західних губерній Росії, які стали ареною запеклих бойових дій трьох імперій у роки Першої світової війни. Автор не підтверджує, але й не спростовує тезу про «шпигунське засилля» російських німців, яка так довго обговорювалася не тільки військовим керівництвом царської армії, а й теоретиками контррозвідувальної діяльності, радянськими військовими аналітиками тощо [22].

Це положення важливе у світлі виявлених архівних документів та проведеного аналізу доктрини німецької «п'ятої колонії» [23]. Її спадковість в ідеології та практиці царизму і Радянської влади подано у ряді робіт О. Кадола [24; 25], що співзвучні з дослідженнями зарубіжних дослідників Т. Чернової [26], С. Неліповіча [15] та С. Зіннер [27]. Зазначений аспект проблеми антинімецьких кампаній військового часу найчастіше залишається поза увагою дослідників. Не можна ігнорувати того факту, що на початку 1990–2000-х рр. з'явилися різноманітні публікації, які знову реанімують міф німецької «внутрішньої загрози». Цей факт затьмарюється тим, що названі роботи – дітище академічного середовища. Так, без жодного критичного ана-

лізу в Києві було перевидано роботу К. Звонарьова «Агентурная разведка» [22], яка використовувалася свого часу органами держбезпеки НКВС як навчальний посібник. Автор активно підтримував концепцію «п'ятої колони», звинувативши німецько-колоністське населення у шпигунстві та нелояльності стосовно Росії протягом 1914–1917 рр. В цілому він повторив тези антинімецької публіцистики, проте надав їм характеру науковості. Слід занотувати, що перевидання цієї книги у Москві супроводжувала вступна стаття, в якій праця була названа фундаментальною роботою з теорії та історії розвідки. Проте відсутня достовірна оцінка постулатів, висловлених К. Звонарьовим. Це вкрай необхідно, щоб наші сучасники не уподібнювалися російським шовіністам царської епохи.

Іншим аналогічним прикладом стала публікація архівних матеріалів у журналі «Родина» [28]. Автор С. Кудряшов, також без критичного підходу до джерела, підготував витяг зі збірки документів «Немецкий шпионаж в царской России», яка використовувалася з метою політпропаганди у роки Великої Вітчизняної війни. Навіть сама назва публікації вичленована з історичного контексту. Повний текст даної збірки, що вийшла у 1942 р. за редакцією співробітників Державного архіву НКВС Нікітінського і Софінова з грифом «Секретно», вдалося виявити шляхом архівного пошуку [23]. Його аналіз свідчить про заангажованість документів та тенденційність укладачів.

Дискурс націоналізму пропонує подивитися на історію російських німців під новим кутом зору. Застосувати дискурсивні практики націотворення й націоналізму змогли ряд дослідників. Так, О. Міллер (Росія), А. Каппелер (ФРН), М. фон Хаген (США), П. Холквіст (США), Е. Лор (США) відмовилися від моноетнічного русоцентристського погляду на Російську імперію як державу одного народу. В монографії А. Каппелера [29], що є першою вдалою спробою огляду поліетнічної історії Росії, дослідник торкнувся дискримінаційної політики супроти німецького населення. Царський уряд, за твердженням автора, втративши опору в суспільстві, знайшов нову інтеграційну ідеологію – російський націоналізм, який поставив під сумнів лояльність ряду народностей, у тому числі й німців. Націоналізм влади, національні рухи й сепаратистські вимоги окраїнних суспільних еліт, що призвели до краху імперської ідеї, стали важливим фактором розпаду Російської імперії.

Дещо ширше підійшов до теми дослідження О. Міллер [30]. Так, зокрема, його постулати про пошук імперією Романових критеріїв ідентичності, лояльності та мовної політики значно розширюють

простір сприйняття русифікаторських проектів російського уряду. Важливо, що дослідник згадує теорію «політики населення» як результат єднання російського націоналістичного дискурсу з державною етнополітикою на окраїнах Російської імперії [30; 77].

Розробка проблеми посилення етнічної самосвідомості та мобілізації етнічності у воєнний час 1914–1917 рр. знайшла відображення в роботах М. фон Хагена [32]. Останній неодноразово звертався у своїх дослідженнях до поліетнічного ракурсу висвітлення імперської історії Росії [33]. Зокрема, він розглянув загострення становища німецького населення крізь призму кризи ідентичності самосвідомості населення в роки війни 1914–1917 рр., що еволюціонувала від традиційної династично-конфесійно-станової системи до класово-етнічної. Автор прийшов до висновку, що міжнаціональні відносини у воєнний час перебували під тиском мілітаризації (військова політика стосовно цивільного неросійського населення, окупація, тактика «випаленої землі», етнічні дискримінаційні заходи по обидві лінії фронту, система поліцейського нагляду за громадянами, розширення критеріїв неблагонадійності за етноконфесійною ознакою).

Долю російських німців крізь призму тотальної мобілізації та «політики населення» пропонує розглянути П. Холквіст [31]. Зазначивши, що мілітаризація породжується безпосередньо громадянським суспільством, а не нав'язується виключно владою, дослідник констатував, що ідея тотальної війни проти «неблагонадійного» населення не виникла в готовому вигляді у 1914 р. Автор спирається на цілий комплекс джерел та досліджень. Зокрема, він посилається на дисертацію Е. Лора [34]. Останній автор дійшов висновку, що, розпочавшись із тимчасових заходів, покликаних забезпечити тил, антинімецька політика переросла в кампанію «націоналізації імперії». Відмова від натуралізації іноземців, конфіскація земель і підприємств у цілих етносів, масові депортації, заохочення стихійного насильства проти «іногородців» – усе це бумерангом вдарило по традиційних основах імперського ладу.

Свій внесок у вивчення проблеми зробив В. Фуллер [35]. Його робота безпосередньо присвячена темі шпигуноманії, яка, на думку дослідника, стала передвісником занепаду Росії та виявила головні риси майбутніх більшовицьких репресій – одержимість пошуком «внутрішнього ворога» та презумпція винуватості.

Важливий аспект проблеми знайшов висвітлення в роботах В. Дьонінгхауза [36; 37]. Дослідник висвітлив боротьбу із «німецьким засиллям» як еволюційний процес від патріотизму до націона-

лістичного радикалізму. В іншій своїй роботі він торкнувся «політики населення», яка слугувала підґрунтям для репресій з боку як царської, так і Радянської влади [38]. Прояви германофобії та шовіністичних ексцесів «боротьби із німецьким засиллям», що мали місце в цивільних конфліктах і соціальних відносинах, відзначено в публікаціях Б. Колоницького [39], С. Фоміна [40]. Розгляду «німецького питання» в діяльності Думи присвячено ряд робіт С. Бааха [41; 42]. Дослідженню концепції німецької «п'ятої колони» присвячена робота Л. де Іонга [43]. Витоки подібної політичної міфотворчості автор вбачає у часах Першої світової війни.

Отже, 1. Засади дискурсу націоналізму визначено у працях сучасних зарубіжних дослідників (О. Міллер, Е. Лор, М. фон Хаген, П. Холквіст та ін.). І хоча більшість з них дотично розглядають німецьку колонізацію на тлі поліетнічної історії Російської імперії, проте їх основоположні постулати важливі для побудови теоретико-методологічної складової дослідження «німецького питання» в етнополітиці царизму. Це, насамперед, 1) концепція «політики населення»: П. Холквіст, П. Полян, В. Дьонінгхауз; 2) засади імперського нарративу: О. Міллер; 3) концепт Е. Лора щодо «проекту націоналізації Російської імперії» в 1914–1917 рр.; 4) положення М. фон Хагена про посилення «мобілізації етнічності».

2. Доктрина німецької «п'ятої колони», особлива роль в антинімецькій кампанії жандармсько-поліцейської та воєнної влади, спадковість репресивно-депортаційної політики щодо німецького населення за царату та радянських часів дотично розглянуто в роботах В. Сідака, О. Ярмиша, М. Грекова, І. де Л. Іонга, С. Зіннер, І. Неліповича, В. Ніколаї, К. Звонарьова, А. Савіна, О. Кадола. Така спадкоємність, зокрема, знаходить пояснення в геополітичних інтересах держави, яка в надзвичайних умовах війни та міжнародної конфронтації застосовує репресивні акції до представників інонаціональних меншин. Цей аспект теми – один із найменш досліджених в історіографії. Проте новий якісний прорив, поглиблений аналіз документів, залучення досягнень західної методології, перехід від гранд-нарративу до мікроісторії, органічний синтез різних концепцій і, головне, постійний творчий пошук – визначальна риса сучасних досліджень з проблеми.

Бібліографічні посилання

1. *Fleischchauer I.* Die Deutschen im Zarenreich. Zwei Jahrhunderte deutsch-russischer Kulturgemeinschaft / I. Fleischchauer. – Stuttgart, 1986. – 671 s.

2. *Brandes D.* Von der Zaren adoptier. Die deutschen Kolonisten und der Balkansiedler in Neurussland und Bessarabien 1751–1914 / D. Brandes. – München, 1993. – 549 s.

3. *Neutatz D.* Die «deutsche Frage» im Schwarzmeergebiet und in Wollhynien. Politik, Wirtschaft, Mentalität und Alltag im Spannungsfeld von Nationalismus und Modernisierung (1856–1914) / D. Neutatz. – Stuttgart, 1993. – 478 s.

4. *Eisfeld A.* Die Russladdeutschen (Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat) / A. Eisfeld. – München, 1992. – 224 s.

5. *Buchsweiler M.* Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – Fall doppelter Loyalität? / M. Buchsweiler. – Weinsberg, 1984. – 499 s.

6. *Айсфельд А.* Немецкое население в политической и общественной жизни Российской империи в период 1905–1917 гг. / А. Айсфельд // Вопросы германской истории : сб. науч. трудов / отв. ред. С.И. Бобылева. – Днепрпетровск : ДНУ, 2007. – С. 28–42.

7. *Айсфельд А.* Депортация / А. Айсфельд, В. Бруль // Немцы России: энциклопедия: т. 1.: В. Карев (пред. редкол.). – М.: ЭРН, 1999. – С. 696–703.

8. *Нелипович С. Г.* Военное ведомство и меннониты России в Первой мировой войне (1914–1918 гг.). / С. Г. Нелипович // Этнические немцы России: Исторический феномен народа в пути: матер. Междунар. научной конф. Москва, 17–21 сентября 2008 г. / отв. ред. А. А. Германа. – С. 85–103.

9. *Нелипович С. Г.* Генерал от инфантерии Н.Н. Янушкевич: «Немецкую пакость уволить, и без нежностей...» Депортации в России 1914–1918 гг. / С. Г. Нелипович // Военно-исторический журнал. – 1997. – № 1. – С. 42–51.

10. *Нелипович С. Г.* Роль военного руководства России в «немецком вопросе» в годы первой мировой войны (1914–1917) / С. Г. Нелипович // Российские немцы. Проблемы истории, языка и современного положения: материалы Междунар. науч. конф. Анапа, 17–19 сентября 1995 г. – М.: Готика, 1996. – С. 262–283.

11. *Нелипович С.* Политика оккупационных властей Центральных держав в отношении немцев Царства Польского. 1915–1918 гг. / С. Нелипович // Немцы России: Социально-экономическое и духовное развитие 1871–1941 гг.: матер. Междунар. научной. конф. – М., 2002.

12. *Нелипович С. Г.* Переселение немцев из Восточной Пруссии в Россию: «вольнопленные», или злочкищения восточнопрусских немцев в России (1914–1917 гг.) / С. Г. Нелипович // Миграционные процессы среди российских немцев: исторический аспект : матер. Междунар. науч. конф.). – М., 1998.

13. *Нелипович С.* Население оккупированных территорий рассматривалось как резерв противника / С. Нелипович // Воен.-истор. журнал. – 2000. – № 2.

14. *Нелипович С. Г.* Источники по истории немецких колонистов в годы первой мировой войны (обзор документов РГВИА) / С. Г. Нелипович //

Российские немцы. Историография и источниковедение: матер. Междунар. науч. конф. – М. : Готика, 1997. – С. 106–117.

15. *Нелипович С. Г.* Проблема лояльности российских немцев в конфликтах XX века : историография вопроса и круг источников. / С. Г. Нелипович // Немцы России и СССР. 1901–1941: матер. Междунар. науч. конф. – М. : Готика, 2000. – С. 365–380.

16. *Нелипович С. Г.* Немцы на российской военной службе: исторический и историографический феномен / С. Г. Нелипович // Немцы России в контексте отечественной истории: Общие проблемы и региональные особенности : матер. Междунар. науч. конф. – М. : Готика, 1999. – С. 238–248.

17. *Нелипович С. Г.* В поисках «внутреннего врага»: Депортационная политика России (1914–1915) // Первая мировая война и участие в ней России, 1914–1918. – М., 1994. – Ч. 1. – С. 51–64.

18. *Греков Н. В.* Русская контрразведка в 1905–1917 гг.: шпиономания и реальные проблемы. / Н. В. Греков. – М. : МОНФ, 2000 / Режим доступа : <http://militera.lib.ru/research/grekov/index.html>

19. *Греков Н. В.* Жандармские архивы как исторический источник по проблеме «немцы Сибири» / Н. В. Греков // Российские немцы. Историография и источниковедение. – М. : Готика, 1997. – С. 260–263.

20. *Сідак В. С.* Українські землі кінця XIX початку XX ст. – арена таємної боротьби провідних європейських держав (історико-правовий аналіз діяльності спецслужб) / В. С. Сідак. – К. : Вид-во Академії СБУ, 1997.

21. *Ярмиш О. Н.* Каральный аппарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. : монографія / О. Н. Ярмиш. – Х. : Консум, 2001.

22. *Звонарєв К. К.* Агентурная разведка : Германская агентурная разведка до и во время войны 1914–1918 гг. Кн. 2. – М. : БДЦ-пресс, 2003. – 224 с.

23. ЦДІАК України. – Ф. 2233, спр. 353. Немецкий шпионаж в царской России. Сборник документов. – М., 1942: изд. управления Государственными архивами НКВД СССР / Никитинский И., Софинов Н. Секретно. Экземпляр № 754. 319 Арк.

24. *Кадол О. М.* Етнічні німці у світлі воєнної політики Російської імперії та СРСР: постановка проблеми / О. М. Кадол // Друга світова війна та доля народів України : матер. 2 Всеукраїнської наук. конф. – К. : Ін-тут історії НАН України, Ін-т етнонаціональних та політичних досліджень НАН України, 2007. – С. 7–18.

25. *Кадол А.Н.* «Внутренний фронт»: этнические немцы Украины в военной политике и идеологическом противостоянии нацистов и советских властей в период оккупации (1941–1944 гг.) / А. Н. Кадол // Вторая мировая война в контексте всемирной истории: сб. научн. статей по итогам Междунар. научной конф. (г. Волгоград, 7–8 октября 2010 г.). – Волгоград : Изд. ВГПУ «Перемена», 2010. – С. 159–164.

26. *Чернова Т. Н.* Проблема лояльности и толерантности российских немцев в годы Первой мировой войны (в свете новейших исследований) / Т. Н. Чернова // Российские немцы в инонациональном окружении: про-

блемы адаптации, взаимовлияния, толерантности: матер. Междунар. научной конф. Саратов, 14–19 сентября 2004 г. / под ред. А. А. Германа. – М. : МСНК-пресс, 2005. – С. 236245.

27. Samuel D. Sinner. Der Genozid an Russlanddeutschen 1915–1949. / D. Samuel Fargo. – Nord Dakota, 2000. – 353 s.

28. Немецкий шпионаж в России / подг. публ. С. Кудряшов // Родина. – 1993. – № 5/6. – С. 92–95.

29. *Капелер Андреас*. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Андреас Капелер / пер. з англ. Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун. – Львів: Вид-тво Українського Католицького Університету, 2005. – 360 с.

30. *Миллер А.* Империя Романовых и национализм : эссе по методологии исторического исследования. / А. Миллер. – М. : Новое лит. обозрение, 2006. – 248 с.

31. *Холквист П.* Российская катастрофа (1914–1921) в европейском контексте: тотальная мобилизация и «политика населения» / П. Холквист // Россия и Первая мировая война: матер. Междунар. науч. colloквиума. – СПб. : Изд. Ин-та рос. истории РАН, 1999. – С. 83–102.

32. *Хаген фон М.* Великая война и искусственное усиление этнического самосознания в Российской империи / М. Хаген фон // Россия и Первая мировая война : матер. Междунар. науч. конф. – СПб. : Изд. Ин-та российской истории РАН, 1999. – С. 385–405.

33. *Хаген фон М.* Пределы реформ: национализм и русская императорская армия в 1874–1917 годы / М. Хаген фон // Отечественная история. – 2004. – № 5. – С. 37–49.

34. *Лор Э.* Русский национализм и Российская империя: Кампания против «вражеских подданных» в годы Первой мировой войны / Э. Лор / пер. с англ. В. Макарова. – М. : Новое лит. обозрение, 2012. – 304 с.

35. *Фуллер У.* Внутренний враг: Шпиономания и закат императорской России / У. Фуллер / авт. пер. с англ. М. Маликовой. – М. : Новое лит. обозрение, 2009. – 376 с.

36. *Дённингхаус В.* Между патриотизмом и радикализмом: борьба с «немецким засильем» в Москве в период Первой мировой войны / В. Дённингхаус // Вопросы германской истории : сб. науч. тр. / отв. ред. С. И. Бобылева. – Днепропетровк : РВВ ДНУ, 2003. – С. 85–107.

37. *Дённингхаус В.* Немцы в общественной жизни Москвы: симбиоз и конфликт (1494–1941) / В. Дённингхаус. – М., 2004.

38. *Дённингхаус В.* В тени «Большого Брата»: Западные национальные меньшинства в СССР (1917–1938 гг.). / В. Дённингхаус. – М. : РОССПЭН; Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. – 727 с.

39. *Колоницкий Б.* Занимательная ксенофобия: Опасное путешествие из Петербурга в Петроград и обратно / Б. Колоницкий // «Дело»: аналитический еженедельник. – 30.08.2004. – С. 14–18.

40. *Ганина Н. А.* Граф Келлер / Н. А. Ганина, С. В. Фомин, Р. Г. Гагкуев, С. С. Балмасов. – М. : Посев, 2007. – 1162 с.

41. *Баах С. В.* Законопроект П. А. Столыпина об ограничении иностранного землевладения в Юго-Западном крае Российской империи. / С. В. Баах // Немцы России: социально-экономическое и духовное развитие (1871–1941). – М. : ЗАО «МДЦ Холдинг», 2002. – С. 59–70.

42. *Баах С. В.* «Немецкое засилье»: идея борьбы с «внутренним немцем» в деятельности общественных и государственных учреждений Российской империи / С. В. Баах // Российские немцы в инонациональном окружении: проблемы адаптации, взаимовлияния, толерантности : матер. Международ. науч. конф. Саратов, 14–19 сентября, 2004 г. / под ред. А. А. Германа. – М. : МСНК–пресс, 2005. – С. 230–235.

43. Луи де Йонг. Пятая колонна в Западной Европе: Загадки третьего рейха. – М. : Вече, 2004. – 384 с.

Надійшла до редколегії 23.12.2012

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Айсфельд Альфред – научный сотрудник Института культуры и истории немцев Северо-Восточной Европы (Люнебург – Геттинген), доктор философского факультета Мюнхенского университета, Германия.

Айсфельд Ольга Владимировна – историк-архивист, г. Гёттинген, Германия.

Асташенкова Анжела Анатольевна – студентка IV курса исторического факультета Днепропетровского национального университета им. О. Гончара, Украина.

Бобылева Светлана Иосифовна – кандидат исторических наук, профессор кафедры всемирной истории, директор Центра украинско-немецких научных исследований Днепропетровского национального университета имени О. Гончара, Украина.

Венгер Наталия Викторовна – доктор исторических наук, профессор, зав. кафедрой всемирной истории Днепропетровского национального университета им. О. Гончара, Украина.

Венгер Альберт Григорьевич – кандидат исторических наук, преподаватель кафедры всемирной истории Днепропетровского национального университета им. О. Гончара, Украина.

Галушко Валентина – аспирантка кафедры всемирной истории Днепропетровского национального университета им. О. Гончара, Украина.

Кабанов Виктор Иванович – кандидат исторических наук, доцент кафедры российской истории Днепропетровского национального университета им. О. Гончара, Украина.

Кадол Александр Николаевич – соискатель кафедры всемирной истории Днепропетровского национального университета им. О. Гончара, Украина.

Кретинин Сергей Владимирович – доктор исторических наук, профессор, зав. кафедрой истории средних веков и зарубежных славянских народов Воронежского государственного университета, Россия.

Кудрицкая Татьяна Леонидовна – аспирантка кафедры всемирной истории Днепропетровского национального университета им. О. Гончара, Украина.

Лавренко Валерия Сергеевна – аспирантка кафедры всемирной истории Днепропетровского национального университета им. О. Гончара, Украина.

Любичев Михаил Васильевич – кандидат исторических наук, доцент кафедры России, заведующий Научно-исследовательской лабораторией Германно-Славянской археологической экспедиции исторического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, докторант кафедры археологии и музееведения Киевского национального университета имени Тараса Шевченко, Украина.

Малиновский Борис Владимирович – кандидат исторических наук, доцент кафедры государственно-правовых дисциплин Николаевского факультета Одесской национальной юридической академии, Украина.

Пузейкина Лариса Николаевна – кандидат филологических наук, Санкт-Петербургский государственный университет, Россия.

Рокк Кеннет – председатель Академического международного центра немецко-русских исследований при Колорадском государственном университете, США.

Слесаренко Александр Николаевич – кандидат исторических наук, доцент кафедры международного права и сравнительного правоведения Днепропетровского национального университета им. О. Гончара, Украина.

Соколов Артем Павлович – аспирант исторического факультета Московского государственного университета им. М. В. Ломоносова, Россия.

Ходченко Елена Евгеньевна – кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Центра украинско-немецких научных исследований Днепропетровского национального университета им. О. Гончара, Украина.

Чирко Богдан Владимирович – кандидат исторических наук, доцент кафедры политологии Академии муниципального управления, Украина.

Чирук Святослав Володимирович – аспирант кафедры истории Украины Днепропетровского национального университета им. О. Гончара, Украина.

Шмидт Вольдемар – г. Регенсбург, Германия.

ПОРЯДОК ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ, НАПРАВЛЯЕМЫХ В РЕДАКЦИЮ СБОРНИКА «ВОПРОСЫ ГЕРМАНСКОЙ ИСТОРИИ»

В редакцию следует представлять статьи на языке, выбранном автором, в двух экземплярах, напечатанных с одной стороны листа на белой бумаге формата А4. Объем рукописи не должен превышать 12 стр. Кроме того, авторами должна быть представлена электронная версия статьи на дискете в формате Word-7.0/6.0.

Рукопись должна начинаться фамилией автора (инициалы предшествуют фамилии), затем помещается название статьи. Под названием печатаются краткие (до 10 строк) аннотации на русском, украинском, английском и немецком языках.

Примечания должны быть размещены в конце статьи. Их нужно оформлять в соответствии с ГОСТ 7.1-84, т.е. привести фамилии и инициалы автора(ов), редакторов и председателей редакционных коллегий (в сборниках), точное название книги или сборника, сведения о повторности издания, место издания, год издания, страницы, на которые ссылается автор. Для статей из сборников и журналов обязательно указывается название статьи, а затем – издание, в котором она опубликована, с указанием года, номера выхода. Иностранные источники описываются на языке оригинала, но с соблюдением тех же правил. Ссылки на архивные источники оформляются с точным указанием названия архива, номера фондов, описи, дела, использованных листов.

Статья должна быть подписана всеми авторами.

К рукописи необходимо приложить сведения об авторах: полностью фамилия, имя, отчество; ученая степень и звание; место работы и должность с полным наименованием учреждения или организации; служебный телефон, адрес для переписки (если есть, то e-mail), другие данные.

Решение о публикации статьи принимает редакционная коллегия.

Гонорар авторам не выплачивается, рукописи, корректура и оттиски статей авторам не отсылаются.

Статьи должны соответствовать требованиям, определенным постановлением Президиума Высшей аттестационной комиссии Украины «О повышении требований к специализированным изданиям,

внесенным в перечень ВАК Украины» от 15 января 2003 г. № 7-05/1 (см. Бюлетень ВАК України. – 2003. – № 1. – С. 2). При несоответствии требованиям статья не принимается к печати.

При отсутствии текста статьи на машинном носителе сроки публикации не регламентируются и соответствие статьи оригиналу не гарантируется.

При превышении установленного объема рукописи редакция оставляет за собой право на сокращение объема статьи.

*Рукописи статей следует направлять по адресу:
49050, г. Днепропетровск, пр. Гагарина, 72, Днепропетровский
национальный университет имени Олеся Гончара,
исторический факультет, кафедра всемирной истории,
телефон: (056) 374-98-59
e-mail: unidnu@i.ua*

Наукове видання

**ПИТАННЯ НІМЕЦЬКОЇ ІСТОРІЇ
ВОПРОСЫ ГЕРМАНСКОЙ ИСТОРИИ
FRAGEN ZUR DEUTSCHEN GESCHICHTE
QUESTIONS OF GERMAN HISTORY**

Збірник наукових праць

Українською, російською, англійською та німецькою мовами

**Свідоцтво про державну реєстрацію державного засобу масової інформації
серія КВ № 7898 від 17.09.2003 р.**

Редактор Л. В. Омельченко
Технічний редактор В. А. Усенко
Коректор Л. В. Омельченко
Комп'ютерна верстка О.М. Гришкіної

Підписано до друку 24.05.2013. Формат 60×84^{1/16}. Папір друкарський. Друк плоский.
Ум. друк. арк. 18,83. Ум. фарбовідб. 18,83. Обл.-вид. арк. 19,5. Тираж 100 прим.
Вид. № 1770. Зам. № .

Свідоцтво держреєстрації ДК № 289 від 21.12.2000 р.
ДП «Видавництво ДНУ»,
пр. Гагаріна, 72, м. Дніпропетровськ, 49010

ISBN 978-966-551-322-3